

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»

На правах рукопису

ІССА ТЕТЯНА ВІТАЛІЇВНА

УДК 929.735:177.72](477-25)"1914/1918"(043.3)

**БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДВОРЯНСТВА КИЇВСЬКОЇ
ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Науковий керівник: Циганенко Лілія Федорівна
доктор історичних наук, професор

Київ – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ....	8
1.1 Історіографія проблеми	8
1.2 Класифікація та аналіз джерельної бази.....	30
1.3 Методологія дослідження	43
РОЗДІЛ 2. БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДВОРЯНСТВА В ПЕРЕДВОЄННІ	
РОКИ (1900 – 1914 рр.)	54
2.1. Соціально-етнічна характеристика дворянства Київської губернії.....	54
2.2. Благодійна діяльність дворян на користь освітніх і релігійних закладів...	64
2.3. Участь дворянства в роботі благодійних закладів і товариств	76
РОЗДІЛ 3. ДВОРЯНСЬКА БЛАГОДІЙНІСТЬ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ	
ВІЙНИ	95
3.1. Грошові пожертви дворянства.....	96
3.2. Участь дворянства у роботі благодійних організацій, гуртків, комітетів	106
3.3. Заснування та фінансування шпиталів для військових.....	123
ВИСНОВКИ.....	151
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	156
ДОДАТКИ.....	184

ВСТУП

Актуальність теми. Першу світову війну вважають однією з найбільших катастроф в історії людської цивілізації. Важко досягнути її масштаби щодо мільйонних жертв, краху могутніх імперій, появи нових держав у Європі. Велика війна суттєво вплинула й на основні тенденції історичного розвитку українського народу.

Благодійність дворянства в роки Першої світової війни на українських теренах в радянський час практично не досліджувалася. У сучасній історичній думці наголошується на необхідності формулювання нового бачення війни, вагомості та актуальності вивчення «культури війни», зокрема й благодійності.

Дворянство було вагомою суспільною верствою на початку ХХ ст., здійснювало значний вплив на економічне та культурно-освітнє життя Київської губернії. Інструментами його суспільного впливу були виборні посади в міських, земських і господарських установах, членство в добродійних товариствах, фундаторство та опікунство навчальних, лікувальних закладів тощо. Дослідники, однак, звертають свою увагу переважно на соціально-економічні аспекти життя дворян і благодійність відомих діячів – представників підприємницьких кіл.

Актуальність дисертації визначається суспільною практичною вагомістю та необхідністю виваженого аналізу благодійної діяльності дворянства Київської губернії, що дозволяє більш об'єктивно розкрити та доповнити загальну картину історичних процесів вказаного регіону на початку ХХ ст. Зростання на сучасному етапі наукового інтересу до окремих проблем добродійності дворянства поряд із відсутністю комплексного історіографічного дослідження на обрану тему, обумовлює її наукову вагомість.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках наукової теми кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди» «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні XIX – початку XXI ст.» (державний реєстраційний № 0112U005220).

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі комплексного, об'єктивного дослідження джерельної бази та аналізу історіографії розкрити форми благодійної діяльності дворянства Київської губернії під час Першої світової війни (1914-1917 рр.).

Для реалізації поставленої мети окреслені такі **завдання**:

- проаналізувати історіографічну та джерельну базу проблеми;
- дослідити участь дворянства в роботі благодійних, релігійних та освітніх закладів Київської губернії в передвоєнний період (1900–1914 рр.);
- визначити форми благодійної діяльності дворянства під час Першої світової війни (1914–1917 рр.);
- висвітлити участь Київського губернського дворянського зібрання у доброчинній допомозі військовим;
- охарактеризувати роботу благодійних дворянських шпиталів Київської губернії, які надавали медичну допомогу військовим.

Об'єктом дослідження є дворянство Київської губернії.

Предметом дисертаційного дослідження є благодійна діяльність дворянства Київської губернії під час Першої світової війни.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють серпень 1914 – листопад 1917 рр. Нижня хронологічна межа відзначається початком Першої світової війни, який зумовив ріст діяльності дворянства у сфері громадської та приватної благодійності, заохочений державною політикою та суспільним патріотичним піднесенням. Верхня межа пов'язана з кардинальними трансформаціями в

Російській імперії в листопаді 1917 р., які привели до суспільно-політичних і соціальних змін у державі, що зупинили благодійність дворянства.

Територіальні межі дослідження охоплюють Київську губернію, яка входила до складу Російської імперії і за тогочасним адміністративним поділом включала в себе 12 повітів. Оскільки суб'єкти благодійної діяльності дворянства знаходилися у межах як Київської губернії, так і театру військових дій, то вказані територіальні межі розширилися.

Методологія дослідження полягає в дотриманні принципів об'єктивності, історизму, опори на історичні джерела, історіографічної традиції.

З метою реалізації поставлених науково-дослідницьких завдань було використано комплекс загальнонаукових методів – аналіз, синтез, аналогія; міждисциплінарних – кількісний аналіз, статистичний метод; спеціально-історичних – евристичний, періодизації, проблемно-хронологічний, які дозволили проаналізувати елементи благодійної діяльності представників дворянства, її мотивацію та ефективність, зробити узагальнюючі висновки щодо масштабів і напрямків благодійної діяльності дворянства в роки Першої світової війни.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше* в історичному дослідженні комплексно висвітлюється історія благодійної діяльності дворянства Київської губернії у період Першої світової війни. *Удосконалено* положення попередників з даної проблематики, зокрема про мотивацію благодійності; проілюстровано важливу роль дворянства в роботі благодійних товариств і медичних закладів під час Першої світової війни; проаналізовано внесок у благодійність жінок – представниць дворянської верстви. *Набули подальшого розвитку* твердження про значення приватної благодійності у розвитку освіти на початку ХХ ст.; благодійності поміщиків-дворян на користь релігійних і навчальних закладів, які діяли в межах їх володінь; поширення громадської доброчинності у період війни.

Практичне значення дисертаційної роботи: фактичний матеріал, положення, висновки дисертації можуть бути застосовані у науковій площині: при написанні наукових праць з історії благодійності в Україні, в спеціальних курсах з історії дворянства, у біографічних дослідженнях. У суспільно-практичній площині як матеріал для популяризації благодійності.

Особистий внесок здобувача. Положення, результати і висновки, що наведені в дисертації та виносяться на захист, є особистим здобутком автора. Наукові публікації за темою є одноосібними.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дослідження були оприлюднені на 5 міжнародних і вітчизняних наукових і науково-практичних конференціях протягом 2014-2015 рр.: Міжнародній науково-практичній конференції «Глобальні військово-політичні протистояння у XX ст.: світовий та регіональний вимір (до 100-річчя початку Першої світової війни)» (Запоріжжя, 2014 р.); VII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету, присвяченій 180-річчю заснування Київського університету» (м. Київ, 2014 р.); I Всеукраїнській історичній науково-практичній конференції «Чорноморські читання», присвяченій 100-річчю з дня народження С. А. Секиринського та О. І. Домбровського (м. Сімферополь, 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Чинники розвитку суспільних наук у XXI столітті» (м. Львів, 2015 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні тенденції сучасної науки» (м. Київ, 2015 р.).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковано у 6 одноосібних наукових публікаціях, з яких 4 – статті у фахових виданнях, визначених переліком ДАК МОН України; 1 у закордонному виданні, яке індексується за міжнародною науко метричною базою Thomson-Reuters; 1 – в іншому науковому виданні.

Структура дисертації відповідає меті та поставленим завданням і відображає їхнє послідовне вирішення. Робота складається зі вступу, трьох розділів та дев'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (248 позицій), додатків. Повний обсяг дисертації становить 217 сторінок, з яких 155 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Аналіз історіографії свідчить, що дослідження теми благодійності під час Першої світової війни відбувалося під впливом суспільно-політичних умов, характерних для XX–XXI ст. Саме неоднорідні умови історичного розвитку тогочасної України безпосередньо визначили фактологічне наповнення, тематичну спрямованість, наукову об'ємність, об'єктивність дослідників і, щонайголовніше, безпосередньо тематичну зацікавленість проблемою дворянської благодійності.

У період Першої світової війни виникають переважно публіцистичні, стихійні спроби опису тогочасних подій. Головними історіографічними джерелами, враховуючи їх інформативність щодо діяльності дворянства та благодійності, є публікації безпосередніх керівників РТЧХ: В. Боцяновського «Первые дни войны в Красном Кресте» [100], Н. Насакина «Красный Крест на войне» [176]. Особливістю цих робіт є те, що вони не містять критичних оцінок благодійної діяльності, натомість наповнені лише фактологічними та статистичними матеріалами, що в свою чергу значно збіднює їх як історіографічне джерело.

Слід згадати роботу А. Заріна «Наши царицы и царевны во Вторую отечественную войну : Краткое описание деятельности ее величества государыни императрицы Александры Феодоровны и ее августейших дочерей во Вторую Отечественную войну» [132], в якій в панегіричній формі висвітлено благодійність представників імператорської родини в 1914–1916 рр.

У період від 1918 р. до кінця 1980-х рр. з'явилася незначна кількість наукових робіт, присвячених дослідженню благодійності. Нами врахована відсутність історіографічних досліджень науковців місцевої – київської школи, відтак ми вдалися до розширення географічних меж у пошуку історіографії, внаслідок чого до роботи потрапили розробки російських радянських науковців.

В історіографічних дослідженнях від початку 20-х рр. до кінця 80-х рр. XX ст. роль благодійності дворянства подавалася під впливом нової наукової парадигми. Природно, що історична наука у радянський період, висвітлюючи діяльність дворянства та благодійність, мала такі особливості: після громадянської війни державна політика вимагала від науковців постійної демонстрації лояльності, гарячої прихильності ідеям марксизму, радянського устрою; державний контроль і планування діяльності історико-наукової спільноти проявилися в змінах організаційних форм науки, практики історіописання – точці зору на історичний процес, проблематиці та підборі персонажів досліджень; домінування історико-партійного напрямку в порівнянні з конкретно-історичним тощо [125].

Слід враховувати, що 1929 р. став рубіжним для радянської історичної науки, внаслідок чого науковці, у відповідність до державної політики, керувалися настановами комуністичної партії, наочно демонстрували, що російська історія з найдавніших часів цілком вкладається в марксистську теорію соціально-економічних формацій і що всю її пронизує класова боротьба трудового народу з поневолювачами [125]. Тому пріоритетними напрямками наукових досліджень стали соціально-економічна історія та історія революційного руху в Росії, які повинні були утворити ідеологічний каркас «нової» історичної науки. Акцентуючи увагу на обраних темах, історики-марксистки в такий спосіб відсували в тінь цілу низку важливих тем російської історії, зокрема й історію дворянства. Відтак, природно, з огляду на історичний

розвиток радянської держави, що тема дворянської благодійності не досліджувалася.

Існували, все ж, побіжні вкраплення у наукових працях, в яких благодійність як суспільне явище, поширене в Російській імперії, отримала негативну оцінку та нове наповнення: а) надання приватними особами матеріальної допомоги бідним, вмотивоване милістю, в умовах буржуазного суспільства; б) засіб маскування експлуатаційної природи буржуазії [102, с. 137].

Попри те, що в російській радянській історіографії питання історії благодійності не були предметом дослідження, соціальні проблеми, на вирішення яких традиційно були спрямовані зусилля благодійників в Російській імперії, надзвичайно загострилися в радянській державі в 20-ті рр. Це стало поштовхом до того, що радянські дослідники в контексті вивчення розвитку соціального забезпечення окремих груп населення (діти з відхиленнями у розвитку [88]; діти-сироти [101], жебраки [178], безпритульні [232]) аналізували історичний досвід розвитку благодійності в Російській імперії.

На нашу думку, особливої уваги потребує збірник «Нищенство и беспризорность» [178], в якій редактор Є. Краснушкін у 1929 р., виправдовуючи внутрішню політику нової радянської держави, агресивно засуджував приватну та громадську благодійність в Російській імперії. Намагання радянської держави змінити ментальність населення призводило до морально-етичного засудження громадською думкою, яка культивувалася державою, тих, хто потребував і приймав допомогу приватних благодійників та організацій. Факт прийняття допомоги в роботі автором трактувався як «принизливий» для тих, хто нею скористався [178, с. 125].

Внаслідок відсутності спеціальних історіографічних робіт, які висвітлювали історію дворянської благодійності в роки Першої світової війни, науково цінною стає робота А. Басової «История обучения глухонемых» [88],

яка вийшла в 1940 р. Авторка, досліджуючи безпосередньо діяльність шкіл для глухонімих, поміж іншим, відзначала падіння благодійності населення Російської імперії у роки Першої світової війни та погіршення функціонування інституту опікунства в цей період. А. Басова всю діяльність у розвитку шкіл для глухонімих у Російській імперії у XIX–XX ст. охарактеризувала як «гру багатих благодійників» [88, с. 3].

Український дослідник історії педагогіки С. Чех у дисертаційному дослідженні «Мероприятия Коммунистической партии и советского правительства по борьбе с детской беспризорностью в период 1917–1925 гг.» [232], аналізуючи заходи боротьби з дитячою безпритульністю, здійснені у Російській імперії, називає саме сферу приватної благодійності відповідальною за низьку ефективність діяльності виховних закладів для безпритульних [232, с.3].

Офіційна радянська історична наука не визнавала факту існування благодійності в роки Першої світової війни, відтак благодійність як соціально-історичне явище не була предметом спеціальних досліджень, натомість суміжні галузі науки потребували знань щодо соціально-гуманітарних явищ, які мали місце під час Першої світової війни в Російській імперії. Радянські вчені, у відповідності до державної доктрини, підкреслювали: 1) вищість державної системи соціального забезпечення в СРСР порівняно з Російською імперією; 2) низьку ефективність приватної благодійності в царській імперії; 3) нездатність з допомогою благодійності населення вирішити гострі соціальні проблеми.

В радянській історичній науці висвітлення діяльності РТЧХ, на нашу думку, не мало високого наукового рівня. Благодійна діяльність РТЧХ науковцями розглядалася специфічно, головним чином у контексті загальної соціальної історії Російської імперії. У 20-ті рр. XX ст. радянська наука розпочинає санкціоноване «наукове осмислення» підсумків Першої світової

війни. Наступною хвилею зацікавленості наукової громадськості подіями війни слід вважати період другої половини 30-х рр., який, однак, переривається початком Другої світової війни. Третя хвиля потреби у вивченні благодійності РТЧХ, тривала в 40-50-ті рр. і була зумовлена необхідністю використання практичного досвіду діяльності військово-санітарного відомства під час бойових дій 1914–1918 рр., що фактично перегукувався з подіями Другої світової війни.

Враховуючи широкий спектр діяльності РТЧХ у справі організації медичної допомоги цивільному населенню та військовим під час Першої світової війни, радянські дослідники характеризували діяльність організації головним чином негативно. Доказами негативної діяльності використовувалися недоліки, одночасно ігнорувалися загальновизнані здобутки в діяльності РТЧХ.

Яскравими прикладами саме такого негативного, однобічного та історично невиправданого висвітлення в історіографії діяльності РТЧХ є такі праці: «Труды комиссии по обследованию санитарных последствий войны 1914–1920 гг.» [218], науково-дослідної секції ЦС Тсовіахім «Народное питание и народное здравие (в войну 1914–1918 гг.)» [93]; монографія М. Барсукова «Красный Крест и Красный Полумесяц СССР. Исторический очерк» [87]; збірники, видані на честь столітнього ювілею Червоного Хреста у Росії «100 лет Красного Креста в нашей стране» [248], «Материалы научной конференции, посвященной 100-летию Красного Креста в СССР (состоявшейся 8 июня 1967 г.)» [170].

РТЧХ характеризувалося як закрита, забюрократизована організація, керівництво якої розкрадало пожертвувані кошти та вносило дезорганізацію у будь-яку роботу подібних структур у роки Першої світової війни. З огляду на подання у такому негативному спектрі в радянській історіографії діяльності РТЧХ, про внесок представників дворянства в організацію медичної допомоги в роки Першої світової війни взагалі не йшлося в наукових дослідженнях.

Радянська історіографія дослідження дворянського стану не була неперервною. Історіографія досліджень мала два періоди активності: 1) 20-і рр. XX ст.; 2) з 60-х рр. до 80-х рр. XX ст. Історіографічні дослідження в радянській історичній науці в 20-ті рр. XX ст. зосереджували значну увагу на висвітленні рольових аспектів дворянського стану в співвідношенні до інших соціальних станів, політичних сил Російської імперії на початку XX ст. Серед загалу наявних наукових робіт слід відзначити такі праці: О. Чаадаєвої «Помещики и их организации в 1917 г.» [225], М. Балабанова «Царская Россия XX века (Накануне революции 1917 г.)» [85] та С. Петропавловського «Дворянство, бюрократия и монархия перед Февральской революцией» [189].

Головна увага авторів вище згаданих праць була звернена на висвітлення та трактування політичної позиції помісного дворянства в 1914–1917 рр. Характеризуючи політичну позицію помісного дворянства, автори застосовують такий термін як «реакційна». Розкриваючи термін «реакційності», радянські науковці розглядали дворянство, насамперед, як головного природного противника революції, союзника самодержавства та реакції.

Зацікавленість радянських істориків історією вищого стану Російської імперії відновилося, починаючи з 60-х рр., що було зумовлене зміною політичних пріоритетів у радянській державі. Увагу дослідників даного періоду привертала, передусім, аграрна тематика: А. Анфімов «Крупное помещичье землевладение Европейской России (конец XIX – начало XX в.)» [84], Л. Минарик «Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX в.» [171]. У зазначених працях автори зосередили наукові пошуки на економічній та політичній впливовості дворянства; засиллі латифундій; експлуатації поміщиками селянства.

В 70–80-ті рр. XX ст. відбулося розширення проблематики робіт з історії дворянства. З'явилися в цей період оригінальні дослідження, поміж найбільш інформативно повних з наукової точки зору, з огляду на висвітлення теми

становища дворянства, виокремлюємо праці ленінградських істориків Ю. Соловйова «Самодержавие и дворянство в конце XIX в.» [203] та В. Дякіна «Самодержавие буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг.» [124], «Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг.» [123]. У цих працях автори дослідили роль дворянства у співвідношенні до політичної системи управління. Науковці намагалися оцінити основи внутрішньої політики Російської імперії по відношенню до дворянства.

Продовжив початий В. Дякіном і Ю. Соловйовим напрямок досліджень московський історик А. Корелін, який у своїй роботі «Дворянство в пореформенной России. 1861–1904» [152] проаналізував чисельність, структуру, корпоративну організацію дворянства в період 1861–1904 рр.; у публікаціях розглянув інститут предводителів дворянства, соціальне та політичне становище дворян [152, 153]. Праця А. Кореліна [152] стала першою узагальнюючою роботою про дворянство, у якій містяться відомості про добродійну діяльність дворян. Важливим є те, що автор констатував становлення благодійності як загальноімперського явища, що було характерним у пореформений період.

Історик звернув увагу лише на пожертви на користь представників дворянської верстви, зазначивши, що благодійність дворян перетворюється після 1861 р. з випадкової на постійну статтю кошторисних витрат [152, с. 161]. У дослідженні згадується також про добродійну діяльність дворянських корпоративних установ, зокрема про запровадження та утримання богаділень, притулків, сирітських і виховних будинків [152, с. 161]. Дослідник виділяє такі форми дворянської благодійності: 1) матеріальна допомога; 2) сприяння вихованню та освіті дворянських дітей. А. Корелін називає окремим видом дворянської благодійності заснування кас взаємодопомоги, що сприяли: « в платежах по боргах.. з приводу різного роду тяжких подій, що спіткали означених дворян» [152, с. 165]. Автор досліджував дворянство на матеріалах

центральної губернії Російської імперії, не відзначаючи його регіональної та національної специфіки.

В умовах табу на дослідження історії дворянського стану, вибір і постановка предметом дослідження політичної ролі дворянства були максимально допустимим прецедентом в радянській історичній науці, який став можливим лише за конкретної суспільно-політичної ситуації в країні. Лише наприкінці 70-х – в середині 80-х рр. XX ст. в радянській історичній науці з'являються більш помірковані та виважені оцінки подій минулого, ніж ті, які висвітлювалися в працях істориків у 20-ті рр. XX ст.

Дослідженню питання благодійної діяльності дворянства Київської губернії під час Першої світової війни в радянські часи зовсім не приділялося уваги. Це було зумовлено ідеологією марксистсько-ленінського вчення, під впливом якого дворянство як представник панівного класу в радянській історіографії висвітлювалося однобічно в ролі експлуататора селянства та робітників. Таким чином, наукових розробок теми дворянської благодійності на початку XX ст. та в роки Першої світової війни не існувало як таких, що саме по собі на сьогодні підвищує потребу наукового дослідження та висвітлення, залучення до наукового обігу нових джерел, тематично оформленого фактологічного матеріалу.

Від початку 1990-х рр. благодійність як соціально-історичне явище стає предметом наукового дослідження в працях вітчизняних істориків. З'являється чітке розмежування в термінології, якою користуються дослідники («меценатство», «благодійність», «гуманітарні доброчинні організації» та ін.). Роботи отримують тематичне розгалуження, виникають регіональні, краєзнавчі, генеалогічні дослідження. Ідеологічна оцінка діяльності дворянства в благодійності чітко змінюється на позитивну, що саме по собі підтримується державною політикою.

В сучасній історіографії вперше історія дворянства Київської губернії стає предметом наукового дослідження в спектрі вивчення процесу легітимації української шляхти, яка була висвітлена в роботі І. Кривошеї, який дослідив процеси еволюції шляхти Правобережної України [156]. Науковець на прикладі Уманського повіту Київської губернії проаналізував хід легітимації шляхти та процеси декласації шляхти. Особливістю роботи І. Кривошеї, слід вважати те, що історик залучив до дослідження факти, що свідчать про допомогу місцевих дворянських родів в поширенні початкової освіти поміж незаможного населення губернії. Дослідник акцентує увагу на етнічному походженні благодійників, вказуючи, що «...дворяни-поляки ігнорували активне співробітництво з офіційними навчальними закладами, якщо вони не могли сприяти відродженню польської духовності» [156, с. 167]. Він наголошує, що національна приналежність відігравала важливу роль у мотивації дворянської доброчинності в сфері освіти.

Особливої уваги потребує краєзнавче дослідження В. Ковалинського «Меценаты Киева» [149], в якому дослідник залучив до наукового обігу біографії київських меценатів, серед яких були представники київського дворянства: О. Бобринський, П. Демидов-Сан-Донато та О. Демидова-Сан-Донато.

У контексті генеалогічних робіт з історії дворянських родів Київської губернії потребують уваги наукові праці краєзнавця, генеолога Є. Чернецького, який є укладачем списків білоцерківської шляхти [229], шляхти Васильківського повіту Київської губернії [230]. Спільно з С. Лисенком Чернецький уклав довідник «Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII – середина XIX ст.)» [163]; дослідив становище правобережної шляхти в Російській імперії, її формування, структуру стану, родоводи [228].

Особливу частку в сучасній історіографії займають поодинокі біографічні, просопографічні дослідження благодійників дворян Київської

губернії. Науково вартісними, з огляду на тематику даного дисертаційного дослідження, слід вважати праці В. Перерви «Графи Браницькі: підприємці та меценати» [188] та Є. Чернецького «Браницькі» [227].

Не зважаючи на очевидну спільну тематику дослідження, роботи В. Перерви та Є. Чернецького різняться, передусім, своєю вузькою спеціалізацією. Тож, дослідження В. Перерви, насамперед, характеризує господарсько-економічну діяльність графського роду Браницьких у Київській губернії. В роботі неодноразово наголошено на доброчинності представників роду Браницьких, зокрема вказується на будівництво церков і шкіл у межах їх маєтків. Науковець характеризує як негативне явище небажання Браницьких (католиків) підтримувати православні церкви у власних маєтках [188, с. 137]. В праці В. Перерви жодним чином не говориться про те, що представники роду Браницьких, які в більшості своїй були римо-католиками, одночасно були відомими благодійниками на користь своєї конфесії. Мотивація доброчинної діяльності представників роду Браницьких, на думку Перерви, була лінійною та полягала, перш за все, у бажанні посприяти бізнесу [188, с. 181].

Є. Чернецький вдається до дрібних просопографічних характеристик, деталізації приватного життя представників роду Браницьких. Яскравим прикладом такої деталізації є біографічні дослідження життя графині М. Є. Браницької. У роботі автор відкрито проголошує як мету: «критично розглянути загальні оцінки політичної, благодійної та економічної діяльності графині Марії Браницької» [227, с. 252]. Досягаючи поставленої мети, науковець дослідив етнічне походження, особливості рис характеру графині, наголошуючи на успішності її методів ведення економічної діяльності.

Спільною вадою робіт В. Перерви та Є. Чернецького є вибірковість у висвітленні подій. Так, Є. Чернецький, деталізовано описуючи візит імператриці-матері Марії Федорівни до маєтку Браницьких у Білій Церкві у 1916 р., одночасно уникає згадки про відвідини імператриці благодійного

шпиталю графині М. Браницької [227, с. 657], про який свідчать архівні матеріали [12, арк. 1-16]. Таким чином, на нашу думку, робота Є. Чернецького є хронологічно та фактологічно обмеженою. Яскравим свідченням такої обмеженості в науковій роботі є те, що, з одного боку, автор хронологічно торкається років Першої світової війни (1916, 1917 рр.), одночасно з його наукового поля зору випадає добродійна діяльність представників родини Браницьких у Київській губернії в 1914–1917 рр. Обмеженість роботи Є. Чернецького тим самим закладає підвалини для поглиблення наявних та висвітлення в подальшому нових сторінок з історії дворянської благодійності в період Першої світової війни в Київській губернії на прикладі як родини Браницьких, так і інших дворян.

Ми виявили дослідження інших відомих дворянських родин і родів Київської губернії: О. Доніка «Родина Терещенків в історії добродійності» [122]; І. Кривошеї «Польські аристократи Потоцькі в соціально-економічному та суспільно-політичному житті підросійської України (кінець XVIII – початок XX століття)» [157]; Т. Чубіної «Рід Потоцьких в Україні (Тульчинська лінія): суспільно-політичні та культурологічні аспекти» [234].

Вважаємо за необхідне відзначити зростаючий науковий інтерес до дворянства різних регіонів України серед молодих науковців. Сучасна українська історіографія поповнилася регіональними історичними розвідками із різних сторін життя дворянства Волині – Л. Казначеевої [140], В. Павлюка [187], Т. Шахрай [236], Слобожанщини – М. Луценко [169], Харківської губернії – Ю. Бірьової [96], Н. Проць [192]; південних губерній С. Абукова [83], М. Башли [89], Н. Гончарової [106–111], Д. Каюка [146], Ю. Константинової [151], Н. Суревої [212]. Ми ознайомлені з науковими розробками, що стосуються благодійної діяльності представників дворянства в інших губерніях Російської імперії [148, 158, 172, 177, 203, 219]. Дотримуючись чітких географічних меж у дисертаційному дослідженні, ми свідомо не залучали науковий доробок інших

науковців з даної тематики, які виходять за межі Київської губернії. Факт наявності наукових досліджень благодійної діяльності дворянства в Російській імперії в різних географічних межах в сучасній історіографії свідчить, передусім, про актуальність та потребу таких досліджень.

Поміж загалу робіт, у яких досліджується соціально-економічна історія Російської імперії, з'являються праці, предметом дослідження яких є українські землі в цілому та Київська губернія безпосередньо. Особливої уваги потребує праця Н. Темірової «Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція» [215], в якій науковець зосередила увагу на аналізі соціально-економічної еволюції поміщицького стану в Україні з 1861 по 1917 рр. Надія Темірова базує своє дослідження на широкому колі переважно статистичних та архівних джерел, в яких, головним чином, висвітлено саме методи ведення поміщицького господарства, забезпечення матеріально-технічною базою, чисельності працівників. Праця Н. Темірової, в контексті дисертаційного дослідження, слугує для розуміння загального тла соціально-економічного становища поміщицького господарства в Київській губернії. Належне місце Н. Темірова відводить і благодійності поміщиків, називаючи серед найвідоміших доброчинців родини Балашових, Бобринських, Браницьких, Потоцьких, Радзивілів, Терещенків, Харитоненків [215, с. 260].

Наступним науковим дослідженням, яке потребує нашої уваги, є робота М. Казьмирчук «Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861–1917 рр.)» [143]. Марія Казьмирчук зосередила увагу на ролі дворянського стану в соціально-економічному розвитку Київської губернії. На підтримку вже існуючої в історіографії думки про те, що благодійністю дворяни займалися лише з прагматичною метою, М. Казьмирчук беззаперечно стверджує, що благодійні внески на підтримку лікувальних та освітніх закладів та створення соціальних структур в помістях (кас взаємодопомоги та ін.) дворянами, були умотивовані лише матеріальною зацікавленістю [141, с. 101]. Генерування саме

таких прагматичних поглядів на благодійну діяльність дворянства, на нашу думку, є одностороннім та упередженим, адже, якщо брати до уваги лише матеріально-практичне спонукання в діяльності благодійників, то цей підхід приведе до нівелювання морально-етичних засад благодійності як такої.

Радикально протилежну думку щодо мотивації, а відтак і оцінки благодійної діяльності дворян Київської губернії, подано в дослідженні О. Рудя [197]. Обравши об'єктом наукового дослідження панські садиби на Правобережжі, О. Рудь доводить, що рівень медичного забезпечення у них був високим завдяки доброчинній діяльності поміщиків, яку він характеризує як «матеріальне забезпечення», тобто постійне, а не спорадичне фінансування [197, с. 15]. О. Рудь реабілітує благодійну діяльність поміщиків, які в більшості були представниками дворянства, наголошуючи, перш за все, на морально-етичній мотивації їх вчинків.

Не зважаючи на наявні сучасні вузько географічні та вузько тематичні, хронологічно обмежені історіографічні дослідження, в яких висвітлено діяльність дворянства Київської губернії, слід зазначити, що жодна з наявних робіт не охоплює, а відтак і не висвітлює всесторонньо та глибоко історію дворянського стану. Та все ж в історіографії, що є дотичною до обраної теми, є праця Л. Циганенко «Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.)» [223]. Робота є вкрай важливою з точки зору висвітлення повноти обраної теми та слугує прикладом комплексного підходу в дослідженні благодійної діяльності дворянства Півдня України.

Лілія Циганенко на основі широкого кола архівних джерел дослідила історію становлення та розвитку дворянства Бессарабської, Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній. В праці досліджено благодійні заходи представників дворянства Півдня України. Історик стверджує, що благодійність і меценатство дворянства були спрямовані на розв'язання соціальних проблем

Півдня України, на розвиток та функціонування системи освітніх закладів і культурних установ [224, с. 29].

Питання історії благодійної діяльності дворян набувають наукової популярності в контексті досліджень соціальної історії. Не зважаючи на «запізнення» у вивченні соціальної історії, сучасні українські історики повернули до наукового вивчення тему благодійності на рівні ґрунтовних та повних фактологічного матеріалу наукових праць. Ми не брали до уваги історіографію благодійності як такої, але одночасно концентрували увагу безпосередньо на дослідженнях благодійності під час Першої світової війни.

Нова хвиля українських історичних досліджень, з огляду на розробки провідних європейських спеціалістів з дослідження Першої світової війни, закладає підвалини розуміння явища війни як такого. В сучасній науковій думці наголошується на необхідності формулювання нового бачення війни, вагомості та актуальності вивчення «культури війни». Вводячи до наукового вжитку термін «культура війни», дослідники, трактуючи його значення, наголошують на тому, що вона охоплює всі напрямки життя її учасників прямо чи побіжно: освіту, виховання, сімейне життя, пресу, форми колективного та індивідуального побуту, очікування, цінності та ін. [90, с.17].

Самодостатній напрямок дослідження складають праці, в яких ґрунтовно висвітлюється формування та діяльність благодійних організацій, спілок, комітетів та інших об'єднань під час Першої світової війни. Олександр Донік детально проаналізував громадську благодійність у роки Першої світової війни [117]. Автор звернув увагу на діяльність київських підприємців та купців, зокрема родини відомих благодійників, підприємців і землевласників Терещенків [117, с. 62-63]. За їх фінансування в Київській губернії діяли 6 шпиталів у м. Києві. Члени цієї дворянської родини активно приймали участь у роботі та жертвували кошти РТЧХ, ВЗС, Товариству повсюдної допомоги постраждалим на війні тощо. Історик також дослідив діяльність в Україні

найбільших і найвпливовіших у роки Великої війни громадських об'єднань гуманітарного профілю – Всеросійського союзу міст [119] та Всеросійського земського союзу [116] допомоги пораненим та хворим воїнам. О. Донік висвітлив умови створення, структуру, напрямки та результати діяльності ВСМ та ВЗС; роботу губернських і повітових комітетів ВЗС та міських і обласних комітетів ВСМ, зокрема і Київської губернії. Дослідник відзначив той факт, що місто Київ «стало одним із найбільших у Російській імперії госпітальних центрів» [117, с. 28]. 12 шпиталів Київського губернського комітету ВЗС утримувалися на кошти приватних осіб, зокрема і дворян.

Слід виділити роботи Ніни Загребельної [126–131]; серед яких близькою до дисертаційного дослідження є праця «Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.)» [128]. Авторка досліджує процес становлення, структуризації провідних гуманітарних організацій; проводить класифікацію за соціальним походженням благодійників. В своїх працях Н. Загребельна вводить до наукового обігу термін «провідні гуманітарні організації», у відповідність до якого авторка формує список благодійних організацій, що діяли в Україні періоду Першої світової війни. Н. Загребельна особливою ланкою в дослідженні виділила громадські інституції: ВЗС та ВСМ [129], Комітет її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни [130]. Дослідниця, не вдаючись до конкретизації саме соціального походження, акцентує увагу скоріше на професійній діяльності благодійників, що природно призводить до використання термінів «інтелігенція» та «підприємці».

З огляду на важливість діяльності РТЧХ у галузі допомоги військовим і мирному населенню, постраждалому від бойових дій Першої світової війни, важливо відзначити, що як предмет спеціального дослідження в новітній історичній науці ця тема й дотепер є науково не розпрацьованою. Поодинокі наукові роботи з даної проблематики існують: дисертації В. Ореховського [184] та С. Кармалюка [145]. Не зважаючи на спільні, з першого погляду,

хронологічні межі та об'єкт дослідження в роботах В. Ореховського та С. Кармалюка та те, що вони є представниками одної наукової школи, слід чітко розрізняти специфіку наукових підходів та предметну зосередженість у їх дослідженнях.

Вадим Ореховський дослідив діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни 1914–1917 рр. [184-186]. Автор головну увагу приділив таким заходам РТЧХ, як надання медичної, харчової та санітарно-епідемічної допомоги пораненим військовим; організація продовольчої та матеріальної допомоги для біженців; боротьба з інфекційними хворобами серед мирного населення.

Натомість, дослідження С. Кармалюка [145] охоплює час, що співпадає з межами юридичного існування РТЧХ на Правобережній Україні упродовж 1867–1920 рр. Вкрай важливою позитивною особливістю роботи С. Кармалюка [145] є залучення до наукового обігу раніше невідомих джерел, що саме по собі значно підвищує наукову цінність дослідження. Надавши детальну характеристику діяльності РТЧХ у сфері допомоги постраждалому цивільному населенню Правобережної України, автор більш глибоко, на відміну від В. Ореховського [184], вивчає діяльність РТЧХ у сфері опіки пораненими військовими та реабілітації інвалідів війни.

Враховуючи важливе значення історіографічних досліджень від початку 1990-х рр. до сьогодні, що самі по собі фактично започаткували в сучасній українській історіографії окремий напрямок – дослідження громадської благодійності в її різновидах форм та проявів, все ж необхідно звернути увагу на відсутність наукових робіт, в яких у повному обсязі висвітлювалася б тема приватної благодійності представників різних соціальних верств населення, в тому числі і дворян. Існує потреба спеціального вивчення персоналізованої дворянської благодійності в період Першої світової війни; організації

дворянських шпиталів у Київській губернії, внеску дворян-благодійників у справу добродчинної допомоги постраждалим військовим.

Посеред загальної проблематики щодо питань добродчинної діяльності дворян на початку ХХ ст. окремим важливим напрямком в діяльності дворян науковцями виділено тему благодійної підтримки дворянами освітніх закладів. Особливістю є те, що окрім науковців істориків даною темою цікавляться педагоги. Добродчинна діяльність українських меценатів, які були представниками різних соціальних верств, на підтримку освітніх закладів України протягом ХІХ – на початку ХХ ст. відображена в працях дослідників: Н. Сейко [200, 201], В. Шевченко [237], Т. Головань [105], Л. Мокеєвої [173], А. Нарадька [175]. Автори описують передумови виникнення та розвитку благодійності; розкривають, аналізують зміст та регіональні особливості благодійної діяльності українських меценатів; уникаючи політичної заангажованості, висвітлюють явища та процеси благодійної діяльності; оцінюють роль та ефективність діяльності меценатів.

На нашу думку, особливої уваги заслуговує праця Тетяни Ніколаєвої «Підприємці в культурно-освітньому просторі України (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.)» [179]. Авторка у своїй роботі дослідила благодійну діяльність підприємців-дворян. Зміна соціально-економічної політики в Російській імперії в останню третину ХІХ – на початку ХХ ст. призвела до того, що дворяни поміщики на вимогу часу активно долучилися до підприємництва. Відтак, з середовища великих землевласників виділилися щонайменше дві групи підприємців: цукрозаводчиків, гірничопромисловців. Поява в суспільстві нового прошарку заможних людей-підприємців стала поштовхом до нового рівня в розвитку благодійності. Авторка, окрім узагальнюючих характеристик підтримки освітніх закладів у Київській губернії, вдається до аналізу благодійної діяльності конкретної благодійниці – графині К. Балашової (власниці Мошно-Городнищенського маєтку).

Уваги потребують, на нашу думку роботи Наталії Сейко [200, 201], які слід характеризувати як вузько спеціалізовані та етно-просопографічно спрямовані. Авторка зосередила наукову увагу на благодійності польського населення, передусім досліджуючи їх діяльність в межах Київського учбового округу, до якого входила і Київська губернія, що в контексті даного дисертаційного дослідження є особливо цінним. Н. Сейко у праці «Доброчинність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ» [200] наголошує на тому, що саме польська шляхта, як представник соціальної еліти однієї з найбільших етнічних груп на території Київського учбового округу, стала головним суб'єктом доброчинності у сфері освіти. До шляхти, на думку дослідниці, на початку XIX ст. долучилося духовенство (переважно римо-католицьке), а з другої половини XIX ст. – купецтво [200, с. 177].

Н. Сейко специфічно трактує фінансування таємних польських шкіл, подаючи таку форму діяльності як один із напрямків благодійності польського дворянства: «на початку XX ст. йшлося про особливу й своєрідну доброчинність у сфері освіти – таємну, засновану на доброчинні кошти представників місцевої польської громади» [200, с. 137]. Авторка враховує тривимірне нашарування інтересів: 1) підтримка етнічної меншини; 2) нелегальний характер діяльності; 3) розвиток національної (польської) освіти на теренах Київської губернії в XIX – на початку XX ст.

Тема благодійності представників етнічних та релігійних меншин привертає увагу істориків саме як приклад функціонування громадської системи піклування, яка успішно організувала опіку над бідним населенням, забезпечуючи матеріальні та духовні потреби представників своєї етно-конфесійної спільноти. Науково цінними, на нашу думку, щодо благодійності польського населення Правобережної України є роботи: О. Білобровець [94, 95], О. Ніколаєнко [181], В. Шостака [239].

Дослідивши та проаналізувавши історіографічні роботи, дотичні до теми дисертаційного дослідження, ми встановили, що велика кількість науковців, що вивчали благодійну підтримку освітніх закладів в Київській губернії на початку XX ст., залишила недослідженою добродійну діяльність в освітній сфері в період Першої світової війни.

Безумовно, що вивчення гендерної історії, зокрема благодійності жіноцтва, дотичне до предмету дисертаційного дослідження. В новітній українській історіографії нами виявлені праці, в яких висвітлена благодійність жінок під час Першої світової війни, зокрема і представниць дворянського стану. На нашу думку, слід звернути увагу на працю Т. Курінної [161], в якій науковець проаналізувала благодійну діяльність княгині О. Лопухіної-Демидової (власниці Корсунського маєтку в Київській губернії).

Особливістю даної роботи, важливою в контексті даного дослідження, є те, що Т. Курінна дослідила на основі архівних джерел деякі аспекти благодійної діяльності княгині під час Першої світової війни [159, 161]. Дослідниця створила позитивний образ особи О. Лопухіної-Демидової, віднісши княгиню «до кращих представників елітарних родин краю» [166, с. 224] через її посильний внесок у загальну справу освіти.

Авторка даного дисертаційного дослідження, залучивши нові архівні джерела, вводить до наукового обігу відомості, які поглиблюють та розширюють фактичний матеріал, та дозволяють створити цілісну картину добродійності як княгині О. Лопухіної-Демидової, так і інших дворянок Київській губернії під час війни 1914–1918 рр.

Таким чином для історіографічних праць від початку 90-х рр. XX ст. до сьогодення, характерним є відхід від попередньої історичної парадигми; звернення до світового досвіду методології історії; залучення архівних матеріалів до джерельної бази дослідження; постановка науково глибоких дослідницьких завдань, на відміну від попереднього періоду в розвитку

історіографії даної проблематики; розширення направленості досліджень, пов'язаних з історією дворянства; переважання праць регіональної тематики; поява нових аспектів для досліджень – питань побуту, історико-культурних традицій, етнічних коренів та благодійницької діяльності.

Окрім української історіографії, дотичної до теми дисертаційного дослідження, з метою максимально повного огляду наукових робіт, проаналізовано праці російських дослідників у відповідності до обраної теми та періоду. Ми свідомо провели аналіз російської історіографії оглядово, без заглиблення, оскільки на протигагу російській історіографії, новітня українська історіографія містить яскраві праці, які безпосередньо пов'язані з предметом дисертаційного дослідження, мають фактологічне цінне наповнення та стосуються теми у географічному розрізі, що само по собі свідчить про збільшення зацікавленості до теми історії благодійності дворянського стану українських науковців.

Питання соціальної історії Росії є актуальними в сучасній російській історіографії. Одним з провідних спеціалістів з історії дворянства Російської імперії є дослідниця К. Барінова, автор монографії «Российское дворянство в начале XX века: Экономический статус и социокультурный облик» [86]. Значним доробком у вивчення історії благодійності стали праці дослідниці Г. Ульянової, серед яких слід виокремити узагальнююче дослідження «Благотворительность в Российской империи, XIX – начало XX века» [220]. Також варто відзначити дисертаційні дослідження з проблематики благодійності в роки Першої світової війни та дворянської благодійності російських молодих науковців О. Борщуквої [98], А. Грицаєвої [112], Н. Іванової [133], К. Сємьонової [203], Є. Юдіна [241], О. Чистякова [233], В. Шахова [235]. В цих працях досліджене виключно становище дворянства власне російських губерній.

У 90-ті рр. XX – на початку XXI ст., позбавившись марксистської ідеології, продовжила дослідження становища польської шляхти в Україні польська історична наука. Найбільш повно дослідили проблематику Т. Епштейн в праці «Польська земська власність в Україні» [245], М. Устржицький в монографії «Польські поміщики кресів. 1863 – 1914» [247] та Р. Юрковський у книзі «Польське поміщицтво східних кресів. 1864 – 1904» [244] та ін. Особливе місце посіла в історіографії проблеми праця М. Коженювського «За Золотими ворітьми» [150], написана за результатами досліджень історії поляків у Російській імперії під час Першої світової війни, що їх здійснили науковці з Люблінського університету. В книзі узагальнено та проаналізовано суспільно-культурне життя поляків, в тому числі і дворянського походження, та діяльність усіх існуючих їх організацій у 1905 – 1920 рр., зокрема і Римо-Католицького благодійного товариства. Польські дослідження розглядають регіон Правобережної України як колишню окраїнну польську територію – т. зв. «креси», що накладає відбиток беззаперечної критики збоку української історичної науки.

Праці зарубіжних дослідників російського дворянства також варті уваги. Адель Лінденмеєр у монографії «Бідність не порок: благодійність, суспільство та стани в імперській Росії» [246] досліджує проблему доброчинності у період з 1682 по 1914 рр. Авторка розглядає питання благодійності та боротьби з бідністю як прояв піднесення громадянського суспільства. Монографія американської дослідниці має чималий фактологічний матеріал, який показує кількісні показники масштабів і темпів росту благодійної діяльності в останні десятиліття імперії. Данієль Бовуа у праці «Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914)» [97] меценатство польських поміщиків називає діяльністю «в ерзаці суспільного життя», показує життя магнатів відірваним від проблем простого українського народу, а благодійну підтримку дворянами освітніх і медичних закладів – показовою. Домінік Лівен у дослідженні

«Аристократия в Европе 1815 – 1914» [164] вказує розміри матеріальних статків найзаможніших дворян-поміщиків, побіжно називає благодійні пожертви дворян. Історик критично оцінює дворянську доброчинність, стверджуючи, що більшість благодійників ХХ ст., подібно до поміщиків до 1861 року, «вижимала всі соки із багатств міської і промислової Росії» [164, с. 136]. Лівен називав причиною активності шляхетних жінок – дружин великих землевласників, у роботі благодійних товариств нереалізованість потенціалу, бажання: «на почесному полі проявляти свої здібності до керівництва і організації» [164, с. 166]. Сеймур Беккер у праці «Миф о русском дворянстве: дворянство и привилегии последнего периода императорской России»[91] описує благодійну діяльність дворянських зібрань у межах стану: виплату пенсій вдовам і престарілим, стипендій учням, утримання сиротинців.

Вітчизняні та іноземні дослідники у період від початку 1990-х рр. до сьогодні зробили помітний внесок у розвиток історіографії історії благодійності дворянської верстви, окреслили основні напрями досліджень дворянства в Російській імперії. Аналіз змісту виявленої історіографії роботи показав, що нерозпрацьованими залишились питання доброчинності Київського дворянського зібрання під час Першої світової війни, співпраці РТЧХ з населенням, зокрема відкриття приватних шпиталів під патронатом Червоного Хреста, участь у цьому представників різних станів українського суспільства; доброчинна діяльність в освітній сфері в останні роки існування імперії – в часи Першої світової війни; роль польського дворянства в благодійності на користь римо-католицького населення Київської губернії тощо.

Таким чином, дослідження виявленої та залученої автором до дисертаційного дослідження історіографії благодійної діяльності дворянства Київської губернії в роки Першої світової війни переконливо засвідчує фрагментарність попередніх досліджень і потребу науково глибокого, джерельно та фактологічно наповненого вивчення даної проблематики.

1.2 Класифікація та аналіз джерельної бази

Однією з ключових проблем теорії та практики історичного джерелознавства є класифікація джерел. Щоб охопити все розмаїття джерельної бази нашого дослідження, диференціювати, опрацювати й осмислити її, необхідно здійснити класифікацію історичних джерел. В існуючій джерелознавчій історіографії відомо декілька точок зору щодо класифікації джерел – за типами та видами (В. Довгопол, Г. Лях, М. Матвієнко), за змістом (І. Ковальченко, В. Борщевський), за походженням (В. Стрельський, С. Валк) [138, с.90]. В даному дослідженні використано комплексну або комбіновану схему (М. Варшавчик, М. Ковальський).

Розглядаючи джерельну базу нашого дослідження як систему носіїв інформації, сукупність об'єктів пізнання, ми, вслід за Я. Калакурою, визнаємо очевидною необхідність поділу їх на певні класи як неодмінної умови наукового аналізу кожного з них [138, с.89]. При дослідженні обраної теми, яка є вузько спеціалізованою і пов'язана з конкретною історичною та суспільною проблемою, використано родову або видову класифікаційну схему джерел. Саме видовій класифікації виявлених і залучених у ході дослідження нашої теми писемних джерел присвячено цей підпункт дисертаційної роботи.

Необхідно також зазначити, що не тільки видові критерії були враховані під час проведення дослідження. Так, беручи до уваги такий критерій джерелознавчого групування джерел як рівень їх наближення до подій і фактів, котрі вони відображають, ми класифікуємо наступну групу джерел з даної теми як історичні залишки: офіційне листування представників адміністрації, документація відомств, інформаційні матеріали громадських товариств тощо. Такі джерела були предметом службової та приватної діяльності людей.

Історичні традиції, використані в даному дослідженні, представлені інформаційними статтями тогочасної періодики.

Благодійна діяльність, як і будь-який інший вид соціальної активності населення, передбачає фіксацію відповідної інформації, передовсім, у писемних джерелах. Досліджуючи благодійність дворянства Київської губернії під час Першої світової війни, нами були опрацьовані численні писемні джерела, для аналізу яких ми пропонуємо наступну класифікаційну схему, побудовану за родово-видовим принципом:

1. Документальні джерела:

- акти, розпорядження;
- справочинні (діловодні) документи;
 - органів влади та управління;
 - громадських організацій;
- судово-слідчі документи;
- статистичні документи;

2. періодична преса.

Такий критерій, як місце зберігання джерела, нами врахований при аналізі, але не групуванні. Так, весь загал залучених писемних джерел умовно поділено на архівні, тобто ті, що зберігаються в архівних установах; та опубліковані. Проте, у випадку, коли однотипні джерела зберігаються в різних місцях, нераціональним, на нашу думку, є загострення уваги на цьому аспекті. Так, матеріали періодичної преси досліджуваного періоду, знайдені на сторінках архівних справ, об'єднуємо з періодикою, яка зберігається у відкритому доступі в бібліотеках, оскільки в даному випадку місце зберігання джерела не впливає на його зміст, цінність чи вірогідність.

Архівні джерела складають основний масив джерел, на які опирається дисертаційне дослідження. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі ЦДІАУК) зберігає джерела, які залучені до дослідження через

висвітлення в них різноманітних аспектів дворянської благодійності. У роботі використано матеріали наступних фондів: 127 «Київська духовна консисторія», 274 «Київське губернське жандармське управління», 442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора», 707 «Управління Київського навчального округу», 719 «Управління головноуповноваженого Всеросійського товариства Червоного Хреста при арміях Південно-Західного фронту (1914–1918 рр.)».

Нами опрацьовані матеріали, що перебувають на збереженні в Державному архіві Київської області (далі – ДАКО), зокрема справи з фондів 782 «Київське губернське дворянське депутатське зібрання (1795–1918 рр.)» та 1238 «Київський повітовий предводитель дворянства».

Деталізуючи запропоновану класифікаційну схему, переходимо до безпосереднього аналізу знайдених і залучених до даного дослідження джерел. Враховуючи призначення та місце в суспільно-політичному житті, виділяємо укази та розпорядження представників вищих органів влади та управління як окрему групу документів. У даному дослідженні використані циркуляри, розпорядження начальників відомств про проведення зборів коштів, протоколи засідань дворянського депутатського зібрання тощо.

Цінними для даного дослідження є журнали засідань дворянського зібрання Київської губернії за 1914 та 1915 рр. [1, 2]. На кожному зібранні предводителів і депутатів дворянства вели запис, в якому зазначали дату зібрання, імена присутніх – предводителів і депутатів, зміст доповіді та постанову. Так, наприклад, 8 серпня 1914 р. відбулося два засідання підряд, які були записані в журнал окремо – дата та імена присутніх співпадали, різнилися зміст доповіді та постанова [1, арк. 72].

Протоколи засідань дають чимало інформації для дослідження, відповідаючи на питання: як дворянська станова інституція відреагувала на потреби військового часу, якими були погляди повітових предводителів

дворянства губернії на ситуацію в суспільстві та якими були рішення зібрання щодо благодійної діяльності. Протоколи засідань, які відбувалися після прийнятих у серпні 1914 р. рішень щодо доброчинності, розкривають хід збору коштів та кроки по організації шпиталю імені Київського дворянства.

До другої групи відносимо діловодну документацію владних, станових, релігійних установ, яка формувалася в двох площинах. У вертикальній площині ми розглядаємо листування всередині одного відомства – звіти службовців вищестоящому начальству про виконану роботу (організацію комітетів, проведення благодійних акцій, рапорти священників про приватні пожертви); звернення приватних осіб та представників благодійних організацій до відповідних інституцій для отримання дозволів (на будівництво релігійних будівель, проведення благодійних акцій для підсилення коштів товариств, зборів пожертв на потреби війни тощо).

Після оголошення війни на всіх рівнях владних інституцій почалася активна робота по утворенню комітетів, які мали опікуватися проблемами, пов'язаними з військовим часом. Ця діяльність супроводжувалася листуванням між представниками влади. Так, наприклад, Київський повітовий предводитель дворянства звітував Київському губернатору про організацію збору пожертвувань – такий документ вказує нам дату проведення збору, на користь якої організації, хто відповідальний за її проведення та яка сума збору [4, арк. 23].

Саме серед чисельних листів представників благодійних організацій до генерал-губернатора, зібраних у фонді 442 ЦДІАУК, знаходимо корисну для дослідження інформацію про дозволи та відмови на проведення зборів коштів, напрямки роботи товариств тощо. Для того, щоби отримати дозвіл на проведення лотереї для підсилення коштів, голови товариств зверталися до генерал-губернатора з проханням, у якому, зазвичай, аргументовано доводили важливість роботи свого товариства та необхідність проведення збору коштів

[17, арк. 419; 18, арк. 371-380; 19, арк. 189]. Такі звернення були щорічними, товариства просили дозволу за прикладом минулих років провести лотерею чи день білої квітки [18, арк. 158, 370; 19, арк. 125-128]. Разом з проханнями товариства надсилали генерал-губернатору свої друковані звіти, які містили дані про учасників, напрямки роботи, відділи, прибутки та витрати, проведені акції, результати роботи тощо.

У горизонтальній площині перебуває міжвідомче листування чиновників, зумовлене розглядом конкретної проблеми – офіційні запити з канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, Київського губернатора до Київського губернського предводителя дворянства, опікуна Київського навчального округу, Луцько-Житомирського Римо-Католицького єпископа тощо. Цінність такої діловодної документації доволі значна. Так, наприклад, аналіз офіційного листування Київського губернського предводителя дворянства та представників місцевої адміністрації дає змогу прослідкувати на практиці спрямованість і ефективність заходів корпоративної шляхетної інституції у сфері благодійної діяльності [1].

Листування Київського губернатора з Департаментом духовних справ на рахунок збору коштів на користь римо-католицьких костелів [23-25] є джерелом відомостей про стан окремих костелів Київської губернії, необхідність ремонту, благодійні пожертви дворян поляків тощо. Справи Римо-Католицької Церкви суворо регулювалися владними інституціями, через що будь-яка благодійна діяльність дворян на користь римо-католицької конфесії відобразилася в міжвідомчій документації [22, 24].

До другої підгрупи справочинної документації, використаної в даному дослідженні, відносимо документи благодійних товариств, поміж яких виділяємо: листування, звіти, протоколи засідань тощо. Вони цінні для реконструкції діяльності філантропічних закладів.

Документи РТЧХ, які містяться у фонді 719 ЦДІАУК, мають вагоме значення для нашого дослідження. Нами проаналізовані десятки справ, які включають переписку уповноважених РТЧХ, предводителів дворянства та приватних осіб з Управлінням Головноуповноваженого РТЧХ про роботу лікувальних закладів, відкритих на кошти приватних осіб і громадських організацій. Загалом документи РТЧХ, які відображають роботу благодійних приватних шпиталів у роки Першої світової війни в Київській губернії, згруповано наступним чином:

1) списки лікувальних закладів РТЧХ, які діяли в окремих повітах, складені як місцевими представниками товариства, так і предводителями дворянства;

2) звернення приватних осіб з проханням прийняти їх благодійний лазарет під управління РТЧХ, надати субсидію, повідомлення про ремонт або закриття закладу;

3) звіти шпиталів про роботу – місячні, річні, за різні інтервали часу;

4) статистичні довідки повітових уповноважених про роботу всіх медичних закладів – земських, приватних, від РТЧХ.

Документація РТЧХ різноманітна за типом і ступенем достовірності, що вимагає детальної внутрішньої критики та зіставлення їх свідчень з документами інших груп.

Важливими для дослідження є особисті звернення благодійників до Головноуповноваженого РТЧХ з проханням прийняти медичний заклад під керівництво Червоного Хреста, адже в них прохачі намагалися якнайповніше описати деталі відповідного шпиталю та власне ставлення до організації такого роду доброчинної діяльності. Окрім того, дата таких звернень вказує на швидкість і готовність окремих доброчинців прийти на допомогу фронту – списки, які складалися станом на 1 вересня чи на 1 листопада 1914 р., приміром,

не дають нам інформації про те, коли шпиталі були готові до початку своєї роботи.

Важливими є також офіційні звітні видання РТЧХ: «Краткий обзор деятельности Российского Общества Красного Креста по оказанию помощи больным и раненым воинам на театре войны с Австро-Венгрией, Германией и Турцией в 1914–1915 гг. Доклад общему собранию гг. членов РОКК 28 февраля 1916 года» [155], «Отчет Российского Общества Красного Креста, состоящего под высочайшим покровительством ее императорского величества государыни императрицы Марии Федоровны, за 1915 год. Часть II. Общий обзор деятельности Общества» [74].

Привернули нашу увагу брошури, видані Київським відділенням РТЧХ [77, 79] у 1914, 1915 рр. про роботу благодійних шпиталів. Так, видання 1914 р. про кількість обладнаних ліжок з повним утриманням і медичним персоналом у приватних шпиталях за 1914 р. містить дані, зібрані уповноваженим РТЧХ в м. Черкасах повітовим предводителем дворянства П. Гудим-Левковичем. Інформація представлена у формі таблиці, згрупована по повітам і вказує на кількість та спеціалізацію медичних закладів (для важко-, легко поранених, реабілітації військових), імена організаторів, кількість ліжок, місце, де розміщено шпиталь, близькість до залізничних шляхів.

Видання 1915 р. [79] висвітлює набагато більше інформації про приватні дворянські шпиталі Червоного Хреста, оскільки включало всі повіти Київської губернії та було складене через рік після початку війни, що дозволило його укладачам зафіксувати не лише першу хвилю благодійників, але також і ті заклади, які виникли пізніше. Також відмінною рисою є те, що «Список..» містить переважно дані про шпиталі, які змогли проіснувати більше півроку, що дозволяє об'єктивніше проаналізувати тривалість благодійної підтримки, адже чимало ентузіастів на початку війни зголосилися пожертвувати власні кошти на

утримання шпиталів, однак не розраховували свої можливості, чи надіялися на швидке настання миру, і через недовгий час відмовлялися від такої затії.

Особливістю цих видань Київського відділення РТЧХ є не цілковита достовірність інформації. Так, не слід зі стопроцентною довірою ставитися до даних «Списку..» за 1915 р. – його примірники були розіслані предводителям дворянства всіх повітів, які повинні були звірити його дані з реальністю. У доповідних предводителі дворянства уточнювали, наскільки правдивим є список, зазначаючи фактично працюючі медичні заклади, реальну кількість обладнаних ліжок. Прийти до конкретних цифр можна лише після аналізу декількох десятків документів – опублікованих видань, звітів предводителів дворянства, переписки уповноважених по районах, звітів про роботу конкретних шпиталів, звітів про рух пацієнтів та ін.

Цінним для даного дослідження став документ, який містить список шпиталів, складений у 1918 р. [41]. У документі представлена таблиця, у якій зазначені госпіталі та шпиталі, які функціонували в Київській губернії за роки війни. Зі 140 медичних закладів, зазначених у документі, на момент його складання 95 продовжували свою роботу, 21 з яких були дворянськими, а решта, в тому числі 8 дворянських, припинила свою діяльність у 1917–1918 рр. [41] Очевидно, що список не враховує медичних закладів, які закрилися до 1917 р.

Звіт про утримання шпиталю Київського дворянства [3] – зразок офіційної звітності про прибутки та видатки медичного закладу, який підтверджує інформацію про намір Київського дворянства провести збір коштів і відкрити медичний заклад для лікування поранених і хворих військових. Звіт подає інформацію про роботу госпіталю, прибутки, в тому числі пожертви як окремих приватних осіб, так і зібрані шляхом оподаткування дворян-землевласників; витрати на харчування пацієнтів і персоналу, ліки та медикаменти, рентгенівський кабінет, заробітну плату персоналу, оренду приміщення та ін.

Джерела такого типу дають змогу оцінити роботу благодійного шпиталю, ефективність закладу визначається кількістю пацієнтів, які отримали медичні послуги та якістю цих послуг – наявністю кваліфікованого медичного персоналу, нового обладнання, забезпечення харчуванням та іншими умовами для лікування пацієнтів.

Звіти Загально-дворянської організації надання допомоги хворим і пораненим військовим [33, арк. 105-183] дають цілий спектр необхідних для нашого дослідження відомостей – час і мету заснування, сферу діяльності, фінансування, заплановані заходи та кроки їх реалізації, успіхи та перешкоди на шляху, конкретні цифри, середньостатистичні дані, підсумкові результати діяльності – кількість зібраних коштів від Дворянських інституцій, обладнаних потягів, здійснених рейсів, евакуйованих військових, витрат на обладнання та обслуговування потягів, склад медичного та обслуговуючого персоналу, оцінку роботи від представників імператорської сім'ї та багато іншого. Ці звіти не мали звичної періодичності – перший було опубліковано через півтори місяці від початку роботи, потім через кожні п'ять місяців. Не дивлячись на це, брошури висвітлювали великий об'єм інформації, що видно з кількості сторінок цих видань, яка прогресивно зростала – від 20 до 86.

У звітах Київського Римо-католицького благодійного товариства (далі КРКБТ) за 1908 і 1909 рр. [70, 71], окрім загальної інформації про керівництво, списків почесних і дійсних членів товариства, подано інформацію про діяльність усіх підвідділів осередку. Робота кожного з семи відділів і п'яти закладів представлена в цифрах – витрати, кількість осіб, які отримали благодійну допомогу, прибутки від проведених акцій, пожертви окремих осіб, сума членських внесків, імена почесних і дійсних членів тощо [70, 71]. Окрім того, описуючи діяльність кожного відділу, автори звітів коротко інформували про їх заснування та діяльність за минулі роки. Звіти містять доповіді правління про діяльність за рік, зокрема висвітлені результати проведених заходів –

благодійного базару, лотереї, танцювальних вечорів, концертних вистав, гуляння по Дніпру тощо.

У звітах Уманського благодійного товариства за 1909 і 1911 рр., які віднайдено в архівних справах [72, 73] висвітлювалася мета благодійної діяльності, робота притулку та богадільні, якими опікувалося товариство, кількісний склад членів, членські внески, пожертви та видатки товариства.

Таким чином, в окрему підгрупу нами виділено звітну документацію благодійних товариств, яка містить багатий фактологічний матеріал, що робить її повноцінним історичним джерелом. Вони подають інформацію про цілі об'єднань, способи їх досягнення; шляхи отримання коштів; функціональні обов'язки членів товариств, їх кількісний склад; фінансову статистику, кількість осіб, що отримали матеріальну допомогу, форми надання цієї допомоги тощо. Звіти мають чітко виражене джерелознавче значення, при цьому характеризуються відсутністю конкретних оцінок щодо діяльності товариства, позаяк основна увага акцентована на фактажі. Звіти про роботу благодійних товариств містять великий масив корисної для дослідження дворянської благодійності інформації.

Група судово-слідчих документів, залучених до даного дослідження, представлена документами Київського губернського жандармського управління (далі КГЖУ). Рапорти поліцейських справників, які розслідували активність неблагонадійних осіб та організацій, яка могла нашкодити інтересам держави, часто містять цінні для даного дослідження дані про ставлення населення до благодійності, відношення влади до представників польського населення, мотивацію доброчинності, соціальний склад і кількість членів благодійних громадських товариств [7, арк. 111, 147]. Судові рішення щодо покарання осіб, учасників таємних польських шкіл, вказують на конкретні біографічні факти, віддзеркалюють тогочасну правову практику [7, арк. 28, 54].

Судово-слідча документація КГЖУ, зібрана у фонді 274 ЦДІАУК, дає відомості, які не можливо знайти в інших джерелах. Польське населення Київської губернії вважалося владними органами політично ненадійним і підлягало постійному нагляду та перевіркам. Свідчення про політичну благонадійність поляків, які проживали в губернії, дають змогу побачити ставлення населення до землевласників польського походження, адже працівники КГЖУ детально розслідували чутки, які побутували в народі [7, 138-142].

Помічники начальника КГЖУ, у відомстві яких були окремі райони губернії, звітували про настрої населення, відзначаючи обов'язково «польське питання», ставлення до росту цін, до євреїв, діяльність громадських і революційних груп тощо [7, арк. 147-148; 10, арк. 87]. Ці відомості вказують на настрої польської громади, роботу польських товариств – склад, станову приналежність, благодійну діяльність, втому населення від війни, спад доброчинності, ставлення до німців і поляків, в тому числі до працівників заводів Бобринських, Потоцьких, Браницьких [10, арк. 61; 11, арк. 63-67]. Питання благодійної діяльності часто піднімалося в цих рапортах, що вказує на важливість такої діяльності для тогочасного суспільства, більше того джерела зображають доброчинність індикатором лояльності владі та патріотизму [10, арк. 61].

Робота римо-католицьких товариств постійно перебувала в полі зору жандармського відомства. Серед матеріалів ЦДІАУК знаходимо відомості про товариства в м. Бердичеві, Умані, Звенигороді та Києві [7, арк. 111, 147]. Невід'ємною частиною діяльності релігійних товариств польської громади була доброчинність. Доповіді повітових справників вказують на становий склад учасників товариств, зокрема активну участь представників дворянства, імена учасників, форми благодійної діяльності.

Цікавими є свідчення, добуті агентурним шляхом – від інформаторів, з конфіскованої приватної переписки. Серед чисельних документів, які характеризують прояви революційної та антидержавної діяльності, зустрічаємо описи благодійної діяльності також. Приміром, лист студента Київського університету, в якому він описує своє життя, змінене війною – усвідомлення невідворотності подій, добродійну роботу в шпиталі, бажання допомогти фронту [11, арк. 63-67]. Це приклад громадської добродійності, який ілюструє нам ставлення населення до жахів війни, громадянську позицію та мотивацію благодійності.

Судово-слідчі документи КГЖУ виділені в окрему групу джерел через особливості їхньої інформативної завантаженості – дані мають високу достовірність, оскільки для жандармського управління добування правдивої інформації було частиною професійної діяльності; вони містять відомості, які не можливо знайти в інших джерелах.

Опубліковані статистичні документальні джерела відіграють важливу роль у джерельному апараті дисертаційного дослідження, адже містять облікові та статистичні дані про чисельність дворянського стану Київської губернії [75], списки осіб, які мали дворянський статус [78], благодійні організації губернії та їх склад напередодні війни, імена великих землевласників та розміри їх володінь по повітах [43].

Ці дані допомагають встановити приналежність благодійників до дворянського стану, у деяких випадках уточнюють та доповнюють прогалини у відомостях про особовий склад благодійних товариств губернії. Звісно, необхідно враховувати недоліки цих видань – актуальна інформація на роки війни могла відрізнитися від інформації згаданих видань, складених на початку XX ст.

Преса є безпосереднім свідком подій епохи, відображаючи ставлення населення до війни, до роботи благодійних організацій. Періодичні видання

містять статті, які стосуються безпосередньо громадської благодійності під час війни – наприклад, у «Вечірній газеті» було розміщене звернення Російського товариства Червоного Хреста до власників помість з проханням влаштувати на власні кошти благодійні шпиталі [34, арк. 4].

Періодичні видання публікували положення, які регулювали роботу благодійних організацій – так, у «Київських губернських відомостях» за 1912 р. знаходимо Правила порядку видачі дозволів на публічний збір пожертвувань [19, арк. 4]. Це ж видання публікувало відомості про призначення окремих представників дворянства на посади опікунів дитячих притулків, благодійні пожертви дворян [69]. Аналітичні статті, які містилися в «Київській земській газеті» за 1914, 1915 рр. [67, 68] дають інформацію про загальні тенденції суспільного розвитку – прихильне ставлення населення до ВСМ, ВЗС, критику неготовності влади до війни тощо. Серед подій, описаних кореспондентами газети, зустрічаємо повідомлення про пожертви дворян, про відвідини імператрицею благодійного шпиталю Польського товариства, тощо.

У газеті «Киянин» міститься чимало статей, присвячених становищу освітньої сфери у роки війни – інтерв'ю представників влади щодо фінансування освітніх проєктів, звернення до благодійників допомагати у відкритті медичних закладів, тощо [45-63].

Таким чином, джерельна база дисертаційного дослідження складається з опублікованих і архівних документів, які згруповані для зручності аналізу: акти, розпорядження; справочинні (діловодні) документи органів влади та управління, звітна документація громадських організацій (РТЧХ, Загально-дворянської організації допомоги військовим, Уманського благодійного товариства, Київського римо-католицького благодійного товариства); судово-слідчі документи; опубліковані статистичні документи; періодична преса, довідникові видання.

Кожна із розглянутих і використаних в дисертації груп джерел вимагає більшої систематизації, синтезу різноманітних документів, зіставлення й об'єднання даних із джерел різних груп. Велика кількість збережених джерел вимагає вибіркового аналізу. Благодійна діяльність дворянства розвивалася в багатьох напрямках життя суспільства, внаслідок цього коло джерел, які являють інтерес для вивчення теми, дуже різноманітне, це й обумовило їх класифікацію. Разом з тим, саме це створює умови для вивчення дворянської благодійності на початку ХХ ст. за багатьма параметрами.

1.3 Методологія дослідження

Історичне дослідження дворянської благодійності у Київській губернії в роки Першої світової війни орієнтоване на розкриття головного змісту, закономірних і особливих умов конкретно-історичного функціонування та розвитку предмету вивчення. Тому необхідні для цього науково-історичні факти не можуть бути простим відтворенням інформації, яка міститься в історичних джерелах. Маючи на меті досягнення правдивої реконструкції минулої людської дійсності, ми використали для інтерпретації наявних фактів методологічні принципи історичної науки – вироблену історичною думкою та історіографічною практикою систему пізнавальних правил, принципів, операцій і методів [195].

Вагомий пізнавальний потенціал мають, на нашу думку, саме методологічні принципи, так як вони на всіх етапах історичного дослідження виступають дієвими інструментами, які спрямовані на глибокий аналіз залучених джерел, логічне та систематичне вивчення нових виявлених та відомих фактів, з'ясування причинно-наслідкових зв'язків, об'єднання та класифікацію отриманих знань. Методологічні принципи скеровують

когнітивний процес дослідника в напрямку до об'єктивного пояснення та логічно обгрунтованого осмислення фактів і подій.

В дисертаційній роботі витримується головна вимога сучасної філософії та методології науки щодо використання багаторівневої методики: поєднання загальнонаукових принципів теоретичного пізнання, загальнонаукових методів і прийомів дослідження, спеціальних методів історичної науки. Принципи наукового пізнання, на які опирається дане дослідження – історизму, об'єктивності, істинності, конкретності, всебічності, системності, опори на історичні джерела, історіографічної традиції.

Важливою складовою теоретико-методологічної основи дисертації став принцип історизму. При дослідженні дворянської благодійності використання принципу історизму проявилось в аналізі історичних фактів з урахуванням часу їх виникнення і побутування, розгляді їх у тісному зв'язку із конкретно-історичними умовами, в яких відбувалися події. Оскільки принцип історизму передбачає вивчення кількісних і якісних характеристик історичних явищ, аналіз їхніх загальних та конкретних ознак, то важливим для нашого дослідження був пошук всієї доступної інформації про роботу благодійних закладів і товариств, участь у ній представників дворянства, мотивацію доброчинності.

Методологічною основою дисертації є принцип об'єктивності, який використовується дослідниками для подолання суб'єктивності, упередженості, що, безумовно, впливає на ефективність та якість отриманих результатів проведеного дослідження. Принцип об'єктивності наголошує на всебічному вивченні історичних фактів, подій, процесів. Внаслідок використання принципу об'єктивності, участь дворянства в доброчинній діяльності; особи окремих дворян виступають з усіма виявленими, різноманітними, суперечливими, позитивними та негативними характеристиками.

Під час підготовки наукової дисертаційної праці ми спиралися на принцип істинності, який виявляє, що головною ціллю та цінністю історичного пізнання є пошук істини, таким чином ненауковою є практика використання в роботі здогадок, припущень, непідтверджених джерельними свідченнями та вже відомими історичними фактами.

Науково-теоритичний принцип конкретності зумовлює, що предмет історичного дослідження вивчається в його неповторності, конкретності, тобто унікальності змісту, визначеності місця і часу розвитку. Використання цього принципу в дисертаційному дослідженні зумовило чітке окреслення змісту поняття «благодійності» та «дворянство».

Принцип всебічності зумовлює вивчення явища дворянської благодійності на основі різноманітних джерел і методів, для того щоби розглянути різні аспекти цього явища – соціально-економічний (кореляція благодійності та матеріального становища), психологічний (мотивація), культурний (благодійність як притаманну тогочасному суспільству рису), світоглядний (благодійність як прояв моральних якостей і сімейних традицій) тощо. Тобто, цей принцип передбачає розгляд комплексу об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливали на поширення благодійності у середовищі дворянства Київської губернії. Застосування цього принципу допомогло всебічному осмисленню процесів, розглянутих у дисертації.

Принцип системності передбачає, що предмет наукового дослідження розглядається у взаємозв'язку всіх внутрішніх і зовнішніх елементів. В дисертаційній роботі цей методологічний принцип проявляється в пошуку взаємозв'язку між дворянською доброчинністю та громадською – ріст останньої обумовлював і діяльність дворянства; зв'язку між становою та індивідуальною благодійністю шляхетства – участь спадкових дворян у роботі станової інституції зобов'язувала їх до благодійних пожертв з одного боку, та відкривала

можливість безпосередньої підтримки ефективних благодійних проєктів з іншого боку.

Принцип опори на історичні джерела вимагає від дослідника, щоби матеріал про історичний процес був отриманий із джерел історичної інформації. Наше дослідження опирається на цей постулат у значній мірі, адже основа роботи – це матеріали архівних фондів, вперше введені до наукового обліку.

Принцип історіографічної традиції декларує правило, за яким вивчення предмета історичного дослідження здійснюється з урахуванням результатів його попереднього наукового вивчення. Не дивлячись на те, що безпосереднього аналізу благодійності дворянства Київської губернії під час Першої світової війни не здійснено, важливим для розуміння цього процесу є вивчення загальних праць по історії благодійності дворянства на початку ХХ ст., діяльності благодійних товариств, громадської благодійності під час війни.

З принципами тісно пов'язані методи історичного дослідження, які доповнюють набір специфічних інструментів, з допомогою яких історик аналізує історичну реальність. Жоден з методів не є універсальним і абсолютним, проте найкращого результату можна досягнути при сукупному використанні перерахованих прийомів. Оперування відповідними методами зумовлене та залежить від завдання, яке стоїть перед дослідником. Оскільки нашою метою було ввести в обіг архівні джерела з доброчинної діяльності представників дворянства Київської губернії, то важливим було використання описового методу викладу матеріалу, проблемно-хронологічного методу та методу класифікації при групуванні досліджуваного матеріалу, аналітично-індуктивного методу зв'язування суджень, джерелознавчих методів зовнішньої і внутрішньої критики джерел, статистичних методів обробки інформації.

Описовий метод використаний для виявлення індивідуальних особливостей об'єкта дослідження, аналізу його сутності. Традиційно для

історичної науки, дисертаційна робота представлена у вигляді наративу, який являє собою опис подій у проблемно-хронологічному порядку.

Проблемно-хронологічний метод застосовано при розділенні загальної теми дворянської благодійності на низку вузких та їх аналізі в хронологічній послідовності. Внаслідок цього, хронологічний метод застосовано при описі різних напрямків доброчинної діяльності, аналізі роботи лікувальних закладів, благодійних організацій.

Одним із важливих методів історичного пізнання є класифікація, тобто умовне групування основних питань за їх змістом, схожістю характеристик, яке залежить від цілі та завдань наукового дослідження. Так, наприклад, метод класифікації нами використано при виділенні напрямків благодійної діяльності. Проведено межу між благодійністю на користь постраждалого від війни населення та решти населення. Критерій класифікації базується на об'єктах благодійності – 1) військові та цивільне населення, які стали об'єктами благодійності у зв'язку з подіями Першої світової війни; 2) групи населення та суспільні інституції, які потребують доброчинної допомоги і в мирний, і у військовий час. Традиційні типи доброчинності, поширені незалежно від геополітичних подій, теж в свою чергу поділяються за об'єктивним чинником на доброчинність у сфері освіти та церковну благодійність.

Історико-філософське осмислення дослідником предмету вивчення зумовлює створення відповідної логічної наукової структури для аналізу та пізнання фактів, подій, явищ, їх місця в історичному процесі, внаслідок чого невідворотним є використання теоретичних, загально-логічних методів дослідження. Для історії, як і більшості емпіричних наук, характерне використання індуктивних методів: коли висновки формуються від сингулярних або одиничних тверджень до універсальних – гіпотез і теорій. Саме індуктивний метод формує принцип побудови висновків у дисертаційному дослідженні.

Дедукція передбачає рух думки від загального до одиничного, тобто дослідник приходить до специфічних висновків на основі загальних положень. Так, наприклад, загальне положення про традицію благодійності російського дворянства переноситься на дворянство Київської губернії, таким чином, характерні риси дворянства як стану вважаються притаманними шляхетству на регіональному рівні.

Гіпотеза є формою знання, отриманого за допомогою передбачення, сформульованого на основі існуючих наукових фактів, яке потребує доведення. На початковому етапі даного дослідження гіпотезою було твердження про те, що представники дворянства Київської губернії взяли активну участь у благодійному русі, який охопив громадськість Російської імперії з початком війни. У процесі наукового дослідження залучених джерел нами виявлено історичні факти, які підтверджують запропоновану гіпотезу та зазначені у висновках дисертаційної роботи.

Методи аналізу, синтезу та аналогії є актуальними для емпіричного та теоретичного рівнів пізнання. Під аналізом ми розуміємо змістове розділення об'єкта дослідження на складники з ціллю їх спеціального вивчення; синтез передбачає поєднання частин виявленого матеріалу в одне ціле. Ці методи склали основу для розгляду діяльності благодійних дворянських шпиталів – кожен заклад, на основі доступних джерел, проаналізовано окремо – час заснування, особу благодійника, розміри фінансування, час закриття. Потім, за допомогою приймів синтезу об'єднано наявні дані про всі досліджувані шпиталі, що дало можливість охарактеризувати таку форму доброчинної діяльності – наскільки вона була ефективна, яку матеріальну базу вона передбачала, якими були тенденції в поширенні шпиталів тощо.

Метод аналогії, будучи побудованим завдяки перенесенню властивостей одного об'єкта на інший відмінний, якщо в їх основі знаходяться подібні ознаки чи відношення, дозволяє зробити припущення про історичні процеси при

відсутності достатніх виявлених джерел. Так, наприклад, на основі даних звітів Київського Римо-Католицького благодійного товариства, які дійшли до нас, за передвоєнні 1908, 1909 рр. та за 1916 р., ми по аналогії припустили, що робота товариства не припинялася у 1914 та 1915 рр., і перебувала на рівні попередніх, передвоєнних років. Ці висновки підтверджуються даними інших джерел.

Понятійний апарат дисертаційного дослідження, з огляду на міждисциплінарний характер предмету вивчення, характеризується використанням термінів та категорій як історичної науки, так і запозичених з інших суміжних наук (соціології, історичної психології, культурології та ін.). Авторка дисертаційного дослідження застосувала терміни «дворянство», «благодійність», «добročинність». Під терміном «благодійність» у різні часи розумілися відмінні види людської діяльності. Так, у XIX ст. енциклопедичний словник Брокгауза-Ефрона визначав благодійність як прояв співчуття до ближнього і моральний обов'язок заможного поспішати на допомогу незаможному [240, с.55].

Запропоновані підходи до розуміння поняття «благодійність», виявлені у дослідженнях вітчизняних науковців О. Доніка [122, с.99], Ф. Ступака [210, с.15], О. Ільченка [135, с.89], Т. Курінної [160, с.275], ми врахували при підготовці дисертаційного дослідження. Внаслідок цього ми свідомо застосовуємо, як синонімічні, поняття «благодійність», «добročинність», «благодійна діяльність», які описують, діяльність, пов'язану з добровільною, безкорисливою передачею коштів чи матеріальних цінностей юридичними та фізичними особами тим, хто цього потребує. Благодійне передавання відбувалося безпосередньо у вигляді пожертви чи внесків на користь благодійних установ та у формі використання коштів на відкриття та функціонування освітніх, релігійних, медичних закладів, у наявності яких була нагальна потреба.

До змістового значення «дворянства» ми віднесли вищий, привілейований стан суспільства Російської імперії у відповідний історичний період. У кінці XIX – на початку XX ст. дворянами були особи та нащадки тих, котрі дослужилися до певних чинів та отримали ордени за діючими у відповідний період правовими нормами [191, с.9].

Критерієм відбору осіб, яких можна вважати дворянами, ми вважали: 1) офіційне визнання, тобто занесення до «Списку дворян Київської губернії» [78] та видань дворянських зібрань інших губерній імперії; 2) свідчення документальних джерел – коли певна особа, яка здійснювала в досліджуваний період благодійну діяльність, названа офіційними представниками влади «дворянином». Наприклад, в клопотаннях приватних осіб чи переписці чиновників, працівників жандармського управління вказувався дворянський статус особи. У роботі в якості синонімічного поняття використовується термін «шляхетство» з метою уникнення тавтології.

Стан джерельної бази, суттєві прогалини в історіографії історії благодійності дворянства Київської губернії на початку XX ст. зумовили потребу в широкому застосуванні спеціальних джерелознавчих методів – евристичного, класифікації, порівняльного, текстологічного, герменевтичного, кількісного аналізу.

Евристичний джерелознавчий метод передбачає пошук, виявлення джерел, орієнтацію в них, вивчення комплексу регіональних і хронологічно релевантних груп історичних пам'яток [138, с. 90]. Класифікація як джерелознавчий метод має велике значення для організації наступної після евристичного пошуку пізнавальної діяльності, яка полягає в правильному управлінні джерельною інформацією. Класифікацію застосовано на основних етапах роботи з виявленими джерелами, оскільки цей метод допомагає визначити в них характерні риси, закономірність їх повторення, особливості,

внаслідок чого відбувається подальший вибір методів їх опрацювання та використання.

При підготовці дисертаційного дослідження нами було використано кількісні методи аналізу залучених джерел, що дозволило уникнути частковості, неповноти, ілюстративного підходу при реконструкції досліджуваних подій. Використання математичних методів в історичних дослідженнях, однак, має певні особливості, передусім необхідність достатнього поля дослідження, достатньої для математичної обробки кількості статистичних даних.

Характер та інформативність залучених до дослідження джерел дозволяли нам застосовувати методи математичної статистики, які, зазвичай, широко використовуються в дослідженнях з економічної історії, історичної демографії. Як переконує дослідниця М. Казьмирчук, при аналізі дворянства Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., використовуючи статистичний метод разом з іншими методами, можна розкрити широке коло питань [144, с.17].

Статистичні відомості, на нашу думку, повинні відповідати зазначеній кількості та якості параметрів, достатніх для проведення об'єктивного, точного аналізу інформації. Внаслідок цього, наприклад, ефективність досліджуваних в дисертаційній роботі благодійних дворянських шпиталів, не можна визначити лише за кількістю обладнаних ліжок. Тому в дослідження залучено показник кількості здійснених операцій, днів, проведених пацієнтами в лазаретах, розміри витрачених на утримання шпиталів коштів тощо.

Таким чином, важливу методологічну основу дисертації становлять принципи історизму та об'єктивності, що передбачають неупереджений розгляд подій і явищ минулого в їхньому розвитку і взаємозв'язку. Методи дослідження добиралися у відповідності з метою і завданнями роботи. За допомогою проблемно-хронологічного методу було проаналізовано форми та напрямки доброчинної діяльності дворянства Київської губернії. У процесі вивчення

особливостей функціонування конкретних благодійних дворянських закладів було застосовано аналітичний метод. Під час опрацювання і систематизації джерел з обраної проблеми використовувалися методи джерелознавчої евристики та критики. Статистичний метод дозволив проаналізувати склад і чисельність дворянського стану губернії, ефективність роботи дворянських шпиталів.

Використовуючи наукові принципи та методи, авторів дисертаційного дослідження вдалося поступово, по окремих напрямках простежити місце та роль дворянства Київської губернії в організації благодійної допомоги на початку XX ст.

* * *

Історіографічний огляд проблеми засвідчив значну зацікавленість темою благодійної діяльності дворянства на сучасному етапі. Фрагментарність попередніх наукових праць спонукає до створення детального дослідження, присвяченого вивченню благодійної діяльності дворянства Київської губернії у період Першої світової війни. Аналіз змісту виявленої історіографії роботи показав, що нерозпрацьованими залишились питання доброчинності Київського дворянського зібрання під час Першої світової війни, співпраці РТЧХ з населенням, зокрема відкриття приватних шпиталів під патронатом Червоного Хреста, участь у цьому представників різних станів українського суспільства; доброчинна діяльність в освітній сфері в останні роки існування імперії.

Виконання поставлених у дисертації дослідницьких завдань стало можливим тільки завдяки виявленню та опрацюванню великого за обсягом масиву різноманітних за категоріями джерел, які перебувають на зберіганні в фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та Державного архіву Київської області.

Переважна більшість архівних документів і матеріалів вводиться до наукового обігу вперше. Ці документи висвітлюють благодійні заходи Київського дворянського депутатського зібрання; діяльність благодійних закладів і товариств; роботу приватних дворянських шпиталів під прапором Російського товариства Червоного Хреста; благодійність дворянства польської національності через призму поліцейських рапортів; будівництво на кошти дворян храмів у Київській губернії на початку ХХ ст. Аналіз усіх зазначених видів джерел дозволив досягнути об'єктивності та достовірності у висвітленні обраної проблематики.

Спільне застосування загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціально-історичних та спеціально-джерелознавчих методів і принципів наукового дослідження дозволило забезпечити комплексний підхід до вивчення поставленої проблеми, об'єктивність, істинність пізнавального процесу та відповідність отриманих результатів і висновків вимогам наукового дослідження.

Історіографічний та джерелознавчий аналіз історії благодійності дворянства Київської губернії засвідчив, що окремі питання в запропонованих тематичних, хронологічних і територіальних рамках ще не були предметом спеціального комплексного дослідження. Репрезентативна база джерел дозволяє його здійснити, а сучасні методи дослідження уможливлюють забезпечити наукову достовірність отриманих результатів.

РОЗДІЛ 2. БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДВОРЯНСТВА В ПЕРЕДВОЄННІ РОКИ (1900 – 1914 рр.)

2.1. Соціально-етнічна характеристика дворянства Київської губернії

На початку XX ст. в Російській імперії продовжував існувати поділ суспільства на стани: дворянство, духовенство, міські обивателі, сільські обивателі [76, с. 1]. Приналежність особи до певного стану впливала на її поступки. Роль дворянства – відносно нечисленної верстви українського суспільства в економічній, культурній і політичній сферах життя, не зважаючи на втрату привілеїв [204, с. 621], на початку XX ст. продовжувала залишатися домінуючою.

Формування дворянства Київської губернії мало свою специфіку в порівнянні з загальноімперськими тенденціями та іншими регіонами. Наприкінці XVIII ст. територію Правобережної України було приєднано до Російської імперії. Приєднувані терени відразу долучалися до адміністративно-правової системи імперії, а населення вважалось російськими підданими відповідних категорій з належними правами та обов'язками [167, с. 14]. На польських шляхтичів та магнатів поширювалась дія Жалуваної грамоти дворянству (1785 р.), яка закріплювала юридичний, соціальний і політичний статус дворянського стану.

Аналогічно до решти російських губерній, київське дворянство поділялося на спадкове та особисте. Відповідно до Жалуваної грамоти дворянству спадкові дворяни Київської губернії за джерелом отримання дворянства поділялися на шість категорій: 1) дворянство пожалуване або дійсне; 2) дворянство військове; 3) дворянство за чинами, отриманими на

громадській службі та за орденами; 4) іноземні дворянські роди; 5) роди, відзначені титулами; 6) стародавні благородні роди [76, с. 7]. Кожній з цих категорій відповідала окрема частина губернської родовідної книги, що її вели члени дворянського депутатського зібрання [192, с. 45].

Успіхи на державній службі давали можливість отримати дворянський статус. Право на спадкове дворянство мали ті особи, які отримали звання статського радника на цивільній службі, полковника на військовій службі та капітана першого рангу на флоті [76, с. 7]. Особисті дворяни, як і спадкові, були звільнені від тілесних покарань, рекрутської повинності, користувалися перевагами при заміщенні посад на державній службі, однак не могли передавати статус своїм дітям, лише дружині.

Київське дворянство впродовж XIX ст. змінювалося за складом, оскільки не було замкнутим станом і могло поповнюватися представниками інших станів, національностей, регіонів. В Київській губернії, як і по свій Правобережній Україні, переважала польська шляхта. За підрахунками, здійсненими на основі різних джерел, в Україні перед Першою світовою війною польського населення налічувалось близько 600 тис. чоловік, що становило менше 2,5% всіх її жителів [165, с. 46]. Але воно мало вагомий прошарок людей, які володіли значними майновими цінностями: землею, підприємствами.

Дворянство польської національності докладало великих зусиль для збереження своєї нерухомості, однак процес мобілізації землі росіянами в другій половині XIX – на початку XX ст. зачепив польські землеволодіння на Правобережжі [168, с. 12]. Згідно земельного перепису 1905 р. поляки володіли на Правобережній Україні 1/5 всієї землі, в тому числі 46% поміщицької землі [166, с. 25]. Домінували великі землевласники, до яких віднесено тих, хто володів землею від 50 десятин і більше. У Київській губернії, зокрема, вони мали понад 620 тис. десятин землі.

Для зміцнення позицій держави в регіоні в пореформений період вводилися особливі пільги для російських дворян, які погоджувалися зайняти певні посади [204, с. 623]. Поляки не допускалися до вищих урядових посад, вони могли претендувати тільки на місця у таких закладах, як будівельні комітети, лікарські відділення губернських управлінь тощо. Вищі посади могли займати православні й лютерани за винятком тих, які одружені з поляками [204, с. 623].

Прийняття таких законодавчих актів, як закон від 17 квітня 1905 р. про релігійну терпимість, маніфест 17 жовтня 1905 р. і Основні закони 1906 р. тимчасово призупинило зросійщення в Київській губернії, адже проголошувалися принципи рівноправності всіх етносів імперії, в той час як Положенням Комітету міністрів від 1 травня 1905 р. скасовувалося дискреційне право генерал-губернаторів щодо оренди та придбання земельних ділянок поляками [235, с. 330-331].

Останній Київський генерал-губернатор Ф. Ф. Трепов (1908-1914), з діяльністю якого пов'язується відновлення втрачених імперських позицій й активізація зросійщення в останні передвоєнні роки, звертав увагу на переуступку земель російських поміщиків польським у довготривале користування з відособленням від “корінного населення”, а при формуванні управлінського апарату в маєтках вони вищі посади надавали лише полякам [235, с. 334]. Не дивлячись на це, попечитель краю був переконаний у тому, що настала нова ера в господарському житті краю, яка демонструвала спільні інтереси росіян і поляків [235, с. 334].

Статистичні матеріали дають змогу зробити аналіз демографічних, соціально-економічних, етнічних процесів серед провінційного дворянства. Одним з таких джерел є відомості Першого Загально російського перепису населення 1897 р. [89, с. 37]. На основі даних довідникових джерел встановлено, що у Київській губернії на початку XX ст. проживало загалом 3 559 229 осіб, в

тому числі 60 529 дворян обох статей [75, с.2], що у порівнянні до загальної кількості населення губернії складало 1,701%. Використавши запропонований у джерелі, традиційний для тогочасного російського суспільства, поділ дворянства на спадкове та особисте, залежно від походження та ступеню заслуг, ми виявили, що спадкових дворян разом з сім'ями налічувалось в Київській губернії 39 048 осіб [75, с.50], що складало 64,5% від загальної кількості дворян.

З таблиць, підготовлених Центральним Статистичним Комітетом, видно, що за етнічним складом дворянство Київської губернії поділялося наступним чином: поміж спадкових дворян росіян налічувалося в 1897 р. 15 986 осіб, 15 499 спадкових дворян були польської національності, 6 806 осіб дворян мали українську національність, спадкових дворян, представників інших етнічних груп нараховувалось 890 осіб [75, с. 258].

Аналіз кількісного складу дворянського населення повітів Київської губернії дозволив зробити висновки, що найбільше спадкових дворян з сім'ями мешкало у Київському повіті – 19 557 осіб, або 3,61% від загальної кількості населення повіту. Найменше дворян проживало в Канівському повіті. Тут вони склали лише 0,28%, або 762 особи. В решті повітів кількість дворян коливалась від 1,01% (Васильківський повіт) до 0,32% (Чигиринський повіт).

Володіючи значними маєтностями в сільській місцевості, дворяни віддавали перевагу проживанню у містах. Найпопулярнішим поміж дворянства був Київ – у місті проживали 31 309 осіб дворянського походження. Загалом, 61,8% всіх дворян (37 465 осіб) проживали в містах. Окрім Києва, вони селилися в м. Бердичів, Умань та ін.

Високий рівень освіченості серед привілейованого стану підтверджувався наступними даними: 47 471 осіб дворянського стану губернії були писемними (92,1% від загальної кількості дворян Київської губернії віком старше 10 років) [75, с. 52]. Серед писемних дворян 49% (23 288 осіб) здобули освіту в

навчальних закладах, з них у середніх 64,3%, у вищих, у тому числі військових 18,4%, в середніх військових навчальних закладах 10,2% [75, с. 52].

Дворянство не було однорідним станом. На одному полюсі перебував заможний прошарок великих землевласників, які володіли тисячами десятин землі, цукровими, винокурними, мукомільними заводами, великими маєтками з розвиненою інфраструктурою та сотнями працівників. На іншому полюсі були безземельні дворяни, життєві умови котрих нічим не відрізнялися від селян і робітників. Посередині розміщувалися вихідці з малоземельного дворянства, які, здобувши агрономічну, інженерну, юридичну освіту, поповнили ряди управлінського персоналу в маєтках і заводах. Цей середній прошарок дворянства Д. Бовуа називає офіціалістами [97, с. 892]. Частина дворянства губернії, яка не змогла пристосуватися до соціально-економічних змін другої половини XIX ст., втративши землю і маєтки, перебралася до міст. Ці дворяни приєдналися до інтелігенції, здобувши професії лікарів, адвокатів, журналістів тощо. Бовуа вказує на роз'єднаність польського дворянства правобережної України на початку XX ст.: «врачи и фабричные служащие являют собой один мир, официалисты – другой, богачи – третий» [97, с. 897].

Дворяни традиційно займалися державною службою. Вони активно приймали участь в організації роботи державних та місцевих самоврядних структур, бюрократичного апарату, сільськогосподарського та промислового виробництва [114, с. 109].

Окрім заняття державною службою, дворяни, які володіли землею, займалися сільським господарством. На початку XX ст. дворяни продовжували переважати в середовищі поміщиків, до яких у пореформений час додалися представники недворянських станів. Так, на Правобережжі земельна власність дворян складала 90,3% всього поміщицького землеволодіння, на Лівобережжі – 79,4%, на Півдні України – 60,1% [215, с. 63]. У Київській губернії маєтки польських та українських дворян у другій половині XIX ст. перетворилися на

великі сільськогосподарські підприємства. Економічний потенціал маєтків дозволив подолати застій у середині століття та розвиватися на капіталістичних засадах.

Заходи царизму для обмеження впливу польських землевласників у Південно-західному краї принесли позитивні результати. За даними губернаторських звітів у 1898 р. у володінні осіб польського походження в Київській губернії було 809 876 дес. землі, в той же час росіянам належало 1 011 142 десятин [167, с. 20]. У губернії налічувалося 837 польських маєтків [15, арк. 242]. Поміщиків Київської губернії українського походження у цих списках відносили як до росіян, так і до поляків. Однак, витіснити польських поміщиків з цього регіону не вдалося, що пояснювалось, по-перше, значними розмірами польського землеволодіння, а, по-друге, тим, що поляки показували в регіоні позитивний приклад господарювання, який запозичався і поширювався не тільки в Україні, але й за її межами [183, с. 84].

За роки Столипінської аграрної реформи відбувалося зменшення дворянського землеволодіння в Київській губернії. Так, у 1906 р. у власності дворян було 1 473 тис. дес., а в 1914 р. – 1 341 тис. [103, с. 153], що складало 35,8% від загальної площі губернії.

Станом на 1913 р. найбільшими землевласниками Київської губернії були дворяни: графиня М. Є. Браницька (104 791 дес.), граф В. О. Браницький (43 759 дес.), графи Бобринські (40 666 дес.), К. А. Балашова (36 295 дес.), графиня С. В. Подгорська (29 977 дес.), М. К. фон Мекк (24 008 дес.), Є., М., Н., П. Ів. Терещенко (22 579 дес.), князь О. М. Лопухін-Демидов (21 940 дес.), граф Й. Шембек (21 838 дес.), спадкоємці О. Н. Терещенка (20 000 дес.), княгиня О. П. Долгорука (19 012 дес.), князь К. О. Горчаков (17 807 дес.), А. А. Потоцький (16 572 дес.), К. К. Браницький (16 519 дес.), П. О. Урусова (14 754 дес.), С. О. Горватт (11 253 дес.), Н. Ф. Муравйова-Апостол (9 722 дес.), М. М. Іващенко (8 666 дес.), графиня К. Л. Ігнат'єва (7 836 дес.),

С. М. Подгорський (7 480 дес.), С. Ф. Меринг (6 514 дес.), граф А. А. Ржевуський (6 071 дес.), граф В. Й. Млодецький (5 441 дес.), В. Ю. Левандовський (5 000 дес.), княгиня Є. П. Демидова Сан Донато (4 874 дес.), граф Ф. К. Потоцький (4 816 дес.), Е. А. Рогозинський (3 537 дес.), П. С. Подгорський (3 536 дес.), Н. К. Яшвіль (3 479 дес.), О. П. Беренгович (3 376 дес.) та ін. [195, с. 273-275].

Залучені до дисертаційного дослідження архівні джерела дають змогу підрахувати, що станом на початок 1915 р. у володінні спадкового дворянства Київської губернії знаходилося щонайменше 989 093 дес. землі (підраховано за [1, арк. 81; 3, арк. 1]). В той же час, поземельний перепис 1917 р. відійшов від станового принципу і виділив господарства селянського типу та «приватновласницькі» [215, с. 89], що саме по собі ускладнює процес підрахунку дворянського землеволодіння.

Дворянське господарство у Київській губернії велося переважно у двох формах: власник господарював безпосередньо або з найманою адміністрацією, господарство здавалося у довготривалу оренду особі або заводському підприємству [142, с. 18]. Так, наприклад, княгиня М. Святополк-Четвертинська здавала в оренду 1 835 дес. землі в с. Купчинцях і Щабельна Липовецького повіту товариству Кальницького цукрового заводу за ціною 11,35 руб./дес. в 1902–1914 рр. [143, с. 169].

Серед великих і успішних маєтків Київської губернії початку ХХ ст. слід відзначити маєтки М. Браницької, Мошенський маєток К. Балашової, Смілянський маєток графів Бобринських, Корсунський – князя Лопухіна. Дроблення великого землеволодіння відбувалося поступово. Зразково прибуткові господарства в Київській губернії мала польська і спольщена буржуазія: Абрамовичі, Бнинські, Змигородські, Олізари, Рогозинські, Стадницькі, Тишкевичі, Подгорські тощо [143, с. 123].

Менш поширеним заняттям поміж дворян-поміщиків було тваринництво. Переважно, дворяни розводили коней: К. Рєпнін у с. Зікрачах Київського повіту, А. Терещенко у с. Красівці Бердичівського повіту, графи Браницькі в с. Шамраївка та Узин Васильківського повіту, граф О. Потоцький у с. Кобрин Звенигородського повіту, граф А. Ржевуський у с. Верхівці Сквирського повіту та ін. [143, с. 161].

Деякі заможні дворяни землевласники Київської губернії впродовж XIX ст. перейшли до професійних груп підприємців, утримуючи цукроварні, гуральні та інші заводи при власних маєтках [121, с. 117]. Великі землевласники спеціалізувалися на вирощуванні цукрових буряків і утримували цукрові заводи. В 1914 р. в Київській губернії працювали 87 цукрових заводів, половина з них повністю або частково належала дворянам [195, с. 288-298].

Найбільші за обсягом виробництва цукрові заводи дворян Київської губернії станом на 1913 р.: Черкаський Б. Ханенко, М., Ф. Терещенко, Смілянський, Грушевський, Капітанівський, Балаклійський графів Бобринських, Салівонківський, Шамраївський, Кожанський, Вільшанський графині М. Браницької, Шполянський княгині П. Урусової, Бужанський, Ольховецький спадкоємців графа О. Потоцького, Тальновський княгині О. Долгорукої, Кагарлицький графа Толстого, Монастирищенський Маньковських, Денгофовсько-Дубровецький Рогозинських, Кам'янський Давидових, Синявський О. Браницького, Бабинський Ярошинських, Озернянський графа В. Браницького, Старо-Осотянський спадкоємців І. Н. Терещенко, Ільїнецький О. Демидової Сан Донато, Поташнянський графа Бутурліна, Ситковецький графа Ф. Потоцького, Плисково-Андрушівський графа Тишкевича, Лучанський графа В. Млодецького, Набутівський спадкоємців М. Лопухіна-Демидова та ін. [195, с. 288-298].

У поміщицьких маєтках Київської губернії значні площі відводилися під посіви зернових: в 1900 р. вони склали 613 000 дес. [97, с. 858]. Урожайність

значно зросла завдяки використанню суперфосфатів, а попит на європейському ринку, близькість чорноморських портів та будівництво розгалуженої мережі залізниць робили експорт зерна надзвичайно прибутковою справою. Характерним було також те, що часто виробництво продукції поєднувалося з її промисловою переробкою, для якої на території з найкращим залізничним сполученням між Козятином, Христинівкою, Шполою і Фастовом були побудовані великі мукомельні заводи дворян-поміщиків [97, с. 862]. Великі дворяни-земевласники, які займалися виробництвом зерна: П. Липковкий, Е. Маньковський, С. Залеський та ін.

В Київській губернії в другій половині XIX ст. йшов процес концентрації виробництва алкоголю. Дрібні винокурні закривалися, а великі промислові виробництва ставали лідерами, приносячи значні прибутки власникам. Урядові укази 1861, 1890 рр. сприяли створенню промислових винокурних заводів у містах, які передавалися в концесію поміщикам-дворянам, спроможним платити високі податки. З 1895 р. в Російській імперії почала вводитися державна монополія на продаж алкоголю. В результаті дворяни Київської губернії втратили право здавати свої корчми в аренду євреям, але збагатилися за рахунок держави, яка викупила в поміщиків право на збут продукції. Так, наприклад, за свої корчми під Бердичевом графиня Тишкевич отримала 330 000 руб. [97, с. 864].

У другій половині XIX – на початку XX ст. починає розвиватися дворянське господарство нового типу – в основу було покладено придбання та переобладнання маєтків для потреб ринку [142, с. 19]. Серед таких слід відзначити Смілянський маєток графів Бобринських, Андрушівський маєток Терещенків, Ситковецький маєток Потоцького.

На відміну від попередніх століть, коли дворянство займало визначальне місце в управлінсько-бюрократичному апараті Російської імперії, складало кістяк офіцерського корпусу, відігравало визначальну роль майже в усіх сферах

суспільного життя [224, с. 3], на початку ХХ ст. представники інших станів на рівні з дворянством мали доступ до названих посад. Аналогічні процеси відбувалися і у сфері благодійності. Тривалий час вона асоціювалася в імперії лише з внеском дворян і представників царської родини. У пореформеній Росії до лав благодійників активно залучаються представники підприємницьких кіл, але дворяни продовжували займатися цією шляхетною справою.

Дворянство Київської губернії складало окрему дворянську громаду, яка для обговорення важливих громадських питань скликала зібрання – губернське та повітові. Членами таких зібрань могли бути лише спадкові дворяни [76, с. 42]. Раз в три роки, а за потребою – частіше, відбувалося Губернське дворянське зібрання, яке було важливим становим органом, оскільки на ньому всі місцеві дворяни, внесені до дворянської родовідної книги, обговорювали та приймали рішення щодо виборів посадових осіб дворянського зібрання, а також встановлювали розмір добровільних грошових пожертв на благодійні проекти [139, с. 99].

Доброчинність не була новим явищем для Київського дворянського зібрання, навпаки, вона була одним з напрямів роботи адміністративно-станового органу від часу його створення. Напередодні Першої світової війни традиційними напрямками благодійності станового органу Київської губернії були 1) відкриття навчальних закладів; 2) організація в них іменних стипендій; 3) допомога медичним закладам; 4) підтримка збіднілих дворян; 5) пожертви на військові потреби тощо [139, с. 100].

Необхідно відзначити, що участь у благодійній діяльності Київського губернського дворянського зібрання мала певні особливості, порівняно з індивідуальною благодійністю, зумовлені відмінністю у мотивації та добровільності здійснених дворянством пожертвувань. Участь у благодійності дворянського зібрання не можна назвати в повній мірі добровільною, також мотивація благодіяння відрізняється від індивідуального волевиявлення особи,

яка бажає пожертвувати власні кошти на допомогу постраждалим верствам суспільства.

Попри ці відмінності, названа благодійність була проявом традиційної станової поведінки: дворянин ставав благодійником не на індивідуальному рівні, але на рівні цілого стану. Зберігаючи честь свого імені і престиж, дворянство прийняло активну участь в громадському русі допомоги фронту. Поряд з щирим почуттям обов'язку та любові до Вітчизни лідери дворянства керувалися в цій сфері також і політичними амбіціями, прагненням зміцнити становище стану в суспільстві, показати значні матеріальні можливості стану, підтримати свій політичний вплив.

Таким чином, дворянство Київської губернії, як і в цілому в Російській імперії, на початку XX ст. зберігало привілейоване становище в державі. У кількісному співвідношенні до всього населення губернії воно складало 1,7%, у власності якого знаходилося 1/3 частини території губернії. Частина середньопомісних і великопомісних дворян землевласників поступово пристосовувалися до нових торгово-економічних умов, зайнялась підприємництвом. Заможний прошарок великих землевласників, які володіли тисячами десятин землі, цукровими, винокурними, мукомільними заводами, великими маєтками з розвиненою інфраструктурою та сотнями працівників відігравав активну роль у справі благодійності на початку XX ст.

2.2. Благодійна діяльність дворян на користь освітніх і релігійних закладів

Важливим напрямком благодійної діяльності дворянства Київської губернії була підтримка освітніх закладів. Початок XX ст. ознаменувався для Російської імперії прискореною модернізацією багатьох сфер життя, підвищеною активністю громадськості, розвитком усіх рівнів системи освіти.

Важливо відзначити, що російська держава мала успішний досвід у галузі залучення приватної та громадської доброчинної допомоги для розвитку навчальних закладів. Економічний розвиток країни, потреба кваліфікованих працівників у нових галузях промисловості зумовлювали необхідність значних капіталовкладень у розширення мережі закладів загальної і спеціальної освіти.

У середовищі дворянства меценатство та благодійність вважалися ознакою хорошого тону, так як існувала духовна атмосфера, морально-психологічний клімат, відповідні пріоритети, підстави, які стимулювали громадсько-корисні вчинки, заохочувані присвоєнням звань, титулів, врученням орденів [221, с. 8]. Для підприємців та поміщиків благодійна діяльність була важливою як символічний капітал, який дозволяв краще інтегруватися у суспільство [174, с. 86]. Дворяни-поміщики шукали способів забезпечити прибуткову інфраструктуру своїх маєтностей – через це власники панських садиб піклувалися про відкриття церковно-приходських шкіл, лікарень, храмів [197, с. 13].

Благодійність представників різних станів губернії пореформеного періоду часто керувалася прагматичними цілями, спрямованими на примноження прибутку: дворяни давали гроші на благодійність за чини, звання та членство у різноманітних організаціях, щоби підтримувати свій статус; отримані колись нагороди спонукали благодійників підтримувати імідж для отримання фінансового зиску в майбутньому, потреба мати кваліфікованих працівників змушувала промисловців до відкриття навчальних закладів; стимулом до благодійності ставали нагороди та звання, які підвищували респектабельність і дозволяли змінити соціальний стан та інше [154, с.106].

Окрім корисливих мотивів доброчинності дворянства, були ще такі мотиви, як етичні чи релігійні міркування, честолюбство, бажання репрезентувати свій матеріальний статус тощо. Передумовою добродійної діяльності послужила не стільки зміна погляду на представників незаможних

станів, сприйняття їх як ближніх, скільки усвідомлення провини та відповідальності перед народом. Почуття обов'язку, власної гідності, релігійність, гостинність, корпоративна благодійність і позастанова благодійність були необхідними релігійними та становими добродійствами середньостатистичного дворянина-поміщика.

Дворянство Київської губернії на початку XX ст. значної уваги приділяло розвитку освіти. Зокрема, граф П. Шувалов зробив пожертву на облаштування в с. Глибочку двокласної церковної школи зі спеціальним класом рільництва 52 десятини землі та платню вчителю рільництва 600 руб. на рік [156, с. 167]. Аналогічну допомогу початковим освітнім закладам надали поміщиця Бородіна, барон Мейєндорф та інші, які встановили платню вчителям по 300 руб. і забезпечували школи всім необхідним [156, с. 168]. Графиня М. Браницька виділила 100 руб. на побудову шкільного приміщення в с. Шамраївка та щорічно надавала 375 руб. на її утримання [189, с. 466]. У цій школі навчалися переважно діти службовців графського цукрового заводу.

Самостійною формою благодійної підтримки розвитку освіти слід вважати, щорічні відрахування певних сум на користь початкових і середніх навчальних закладів. Власники Смілянського цукрового заводу графи Бобринські видавали навчальним закладам 7 500 руб. на рік, витративши протягом 1892–1911 рр. 219 747 руб. [143, с. 300]. Графи Бобринські жертвували на утримання 37 нижчих, середніх і спеціальних шкіл, які знаходилися в їхніх володіннях. У 1911–1912 рр. на ці заклади Бобринські виділили 22 334 руб., в той час як держава – 17 190 руб. [141, с. 103].

У маєтностях родини Балашових функціонувало 18 народних церковнопарафіяльних шкіл, 2 двокласних народних училища в Мошнах і Городищі [215, с. 262]. Мошногородищенська сільськогосподарська школа I розряду для юнаків і дівчат (перша школа такого типу в Південно-Західному краї) була розрахована на 100 дітей місцевих селян і щорічно фінансувалася

Балашовими в розмірі 5 000 руб.; учні перебували на повному утриманні маєтку [215, с. 263]. Елінська школа та училище при Маріїнському цукрозаводі також утримувались на кошти родини Балашових [162, с. 14].

Допомога дворян, однак, була незначною, в порівнянні з потребою в освітніх закладах, яка існувала в той час у Київській губернії. Так, наприклад, станом на 1897 р. у м. Біла Церква проживало 2 375 дітей шкільного віку, з яких лише 225 змогли отримати освіту в трьох церковно-парафіяльних школах і однокласному міністерському приходському училищі [189, с. 83]. Населення містечка бажало відкрити двокласне училище і, обравши почесною попечителькою графиню М. Браницьку, розраховувало на її фінансове сприяння. Графиня виділила для будівництва училища лісоматеріал, однак не пожертвувала більше коштів, виправдовуючись тим, що для відкриття училищ у маєтках Браницьких існував спеціальний капітал за заповітом Олександри Браницької. На відсотки з того капіталу утримувалися два міністерські училища: у м. Ставищі Таращанського повіту та в с. Кожанки Васильківського повіту [189, с. 83].

Білоцерківська гімназія, починаючи з 1843 р. щорічно отримувала на опалення та утримання приміщень 1 700 руб. з відсотків від капіталу в 42 500 руб., пожертвованого графом Владиславом Браницьким за записом, забезпеченим на його маєтку [200, с. 288]. На побудову будівлі для жіночого відділення двокласного міського училища в м. Тараща у 1912 р. було витрачено майже 15 тис. руб., з них 500 руб. надійшло від графа Млодецького, 200 руб. від графині Ю. Браницької, 100 руб. від дворянина Г. Мазаракі [189, с. 508].

Іншою важливою формою надання допомоги середнім навчальним закладам на початку XX ст. були внески на заснування стипендій при училищах і гімназіях. Київська перша гімназія отримала наступні пожертви від представників дворянства Київської губернії: 1) капітал розміром 72 999 руб. від дворянства Київської, Волинської, Подільської губернії на утримання учнів

у пансіоні гімназії та 2) 6 475 руб. в документах, забезпечених на маєтностях поміщиків; 3) 19 115 руб. від дворянства Київської губернії на утримання пансіону; 4) 7 500 руб. від князя Яблоновського; 5) 5 000 руб. від дворянина Ю. Зубковича на стипендію для польських учнів-католиків; 6) 4 462 руб. від поміщика Собанського на утримання учнів; 8) 1 400 руб. від графа Іллінського на користь пансіону [200, с. 288-299].

Як стверджують дослідники, Київська друга гімназія також була об'єктом благодіянь дворян губернії: дворянин С. Бурчак-Абрамович пожертвував 11 321 руб. на дві стипендії імені його дружини Т. Бурчак-Абрамович; 7 700 руб. – дворянин В. Баталін на стипендію імені таємного радника А. Баталіна; 5 000 руб. – Ю. Зубкович для польських учнів-католиків [200, с. 299]. В 1914 р. баронеса Мейендорф встановила для жіночої гімназії власну стипендію.

Частими були випадки, коли представники дворянства благодійно жертвували кошти, використання яких було спрямовано на підтримку бідних дворян і можливість для них здобути освіту. Наприклад, Златопільська гімназія щорічно використовувала відсотки з капіталу розміром 14 200 руб., отриманого від поміщика Советського, пожертвованого на утримання вихованців з дворян і 9 300 руб. від дворянина Крижанівського на утримання одного вихованця із дворян [175, с. 120].

Вища освіта також привертала станіві пожертвування, які надавалися переважно для допомоги бідним студентам. Польські дворяни-благодійники, переважно, підтримували студентів польського походження римо-католицького віросповідання. Зокрема, у 1894 р. при Київському університеті св. Володимира була установлена стипендія імені Ф. О. Бобровського для одного студента на кошти дворян Київської губернії: Ф. Фліорковського, С. Сирогонського, П. Підгорського та М. Хелміндського (6 000 руб.) [175, с. 158]. У 1910 р. університет отримав ще два пожертвування на запровадження аналогічних

стипендій: 6 000 від графа В. Грохольського та від дворянки М. Гвоздишевської 8 700 руб. [175, с. 159].

Усього у різні роки після появи університету св. Володимира були засновані десятки іменних дворянських стипендій, відсотки від капіталів яких щорічно йшли на потреби малозабезпечених студентів та роботу закладу: 10 000 руб. забезпечували стипендію імені І. Ярошинського, 7 500 руб. – таємного радника А. Баталіна; по 7 000 руб. – Л. Янковського та В. і Т. Гурковських, 6 300 руб. – З. Барщевської, 5 000 руб. – Ю. Зубковича [175, с. 159].

Поширеною формою благодійної підтримки освітніх закладів були пожертви на користь товариств допомоги бідним учням в Київській губернії. Довічними членами товариства допомоги нужденним ученицям Київських жіночих училищ були княгиня О. Сан-Донато з 1866 р., Є. Терещенко з 1881 р., П. Терещенко з 1882 р. та ін.

Таким чином, соціально-економічний та освітньо-культурний розвиток Російської імперії на початку ХХ ст. вимагав підвищення загальноосвітнього рівня населення, професійної підготовки працюючих, створення широкої мережі навчальних закладів усіх рівнів з підготовки фахівців для різних галузей народного господарства, опіки незаможної учнівської та студентської молоді. Питання освіти опинилося у центрі уваги громадськості, серед якої не залишалося осторонь і дворянство.

Дворянство Київської губернії спрямовувало фінансові пожертви для підтримки бідних представників стану, що дозволяло їм отримувати середню та вищу освіту. Частими були пожертви дворян на роботу закладів початкової, середньої та вищої освіти в Київській губернії. Напередодні Першої світової війни дворянство Київської губернії через благодійні пожертви та участь у роботі благодійних і науково-технічних товариств надавали підтримку навчальним закладам різних рівнів. Важливо зазначити, що війна переклала

увагу та фінанси всіх державних установ, вивівши на перший план піклування про солдатів, поранених, інвалідів і біженців, у зв'язку з чим освітня сфера стала доволі вразливою і потребувала підтримки приватних благодійників.

Поміж рапортів повітових справників про політичну благонадійність поляків нас зацікавила ціла низка документів, пов'язаних з діяльністю нелегальних польських шкіл – арешти організаторів таких шкіл, рішення про форми покарання [7, арк. 28, 54]. Ці документи важливі, оскільки польські дворяни були активними учасниками цього руху. Хоча відкриття на власні кошти таємних шкіл, у яких навчали польської грамоти, не можна назвати благодійною діяльністю, проте ця форма громадської активності польських дворян також варта нашої уваги. На думку дослідниці Н. Сейко, пожертви на утримання приватних (в т. ч. таємних) шкіл слід вважати своєрідною формою благодійності, адже польська громада розглядала доброчинність як інструмент збереження етнонаціональної системи освіти у найбільш кризові часи її існування [200, с. 137].

Участь у такій формі благодійності була небезпечною: у лютому 1911 р. генерал-губернатор південно-західних губерній Ф. Трепов повернув до життя закон про покарання за таємне навчання дітей польської мови, підвищивши при цьому штраф за порушення цього закону до 500 руб. [200, с. 136-137]. Це покарання могло бути замінене тримісячним ув'язненням. При цьому не дозволялося надавати будь-які приміщення, оплачені чи безкоштовні, для навчання дітей особами, що не мають відповідного свідоцтва про право викладати певні предмети, а права викладати польську мову в початкових школах такі особи, без сумніву, мати не могли [200, с. 136]. Під покарання підпадали також особи, які допомагали організовувати чи фінансувати нелегальне навчання дітей.

Не дивлячись на офіційну заборону та покарання, на початку XX ст. на кошти дворян польської національності в Київській губернії відкривалися

таємні польські школи. Настоятеля Ходорківського римо-католицького костелу ксьондза І. Ідзьковського у липні 1912 р. було взято під арешт на три місяці за те, що він порушив обов'язкову постанову генерал-губернатора від 9 лютого 1911 р. – надав свій сад при домі в м. Ходорків Сквирського повіту для зібрання дітей-католиків з метою таємного навчання їх польській грамоті [8, арк. 28]. Ксьондз разом з дворянином С. Самсоновичем були вчителями у цій школі. С. Самсоновича не посадили у в'язницю, проте в судовому порядку наклали штраф [8, арк. 29].

Окрім того, дворянин С. Самсонович і міщанин П. Врублевський були звинувачені в організації ще однієї таємної польської школи в с. Котлярки Сквирського повіту, за що заплатили штраф – по 300 руб. кожний [8, арк. 28, 54]. Члени Київського римо-католицького благодійного товариства також організували таємну польську школу в притулку імені графа Собанського, у зв'язку з чим губерньська влада у 1911 р. розглядала питання про закриття товариства [25, арк. 4].

Аналіз архівних джерел дав можливість авторці встановити особливості процесу відкриття дворянами Київської губернії таємних польських шкіл. Яскравою ілюстрацією того, як здійснювалася така форма благодійності польськими дворянами, слід вважати, на наш погляд, діяльність дворянки Чяплинської. Вона проживала в Звенигородському повіті в маєтку в с. Водяне [8, арк. 137]. За свідченнями таємного інформатора «Германа», який доносив помічнику начальника КГЖУ в Уманському, Звенигородському та Липовецькому повітах про дворянку Чяплинську, багата та впливова вдова була однією «із найзатятіших насаджувальниць польських національних шкіл» [8, арк. 137].

Маючи вельможне дворянське походження, значні кошти і зв'язки, Чяплинська користувалася великим авторитетом серед польського населення всієї губернії. Дворянка вже не раз мала неприємності через таку діяльність, але

завдяки своїм впливовим зв'язкам влаштовувала справи на свою користь. Інформатор вказував, що у домі вдови поряд з її кімнатою розміщена польська бібліотека з великою кількістю книг і рукописів, але доступ до неї мають не всі. Лише близькі знайомі Чяплинської могли отримати книги з бібліотеки [8, арк. 138].

Заснування таємних польських шкіл дворянами Київської губернії як форма благодійності існувало до початку Першої світової війни. Незадовго перед початком війни вийшов указ російського уряду від 1 липня 1914 р., який дозволив засновувати приватні польські навчальні заклади на кошти місцевої громади [200, с. 138]. Не зважаючи на те, що цей указ стосувався тільки переселенців з Польського Королівства, польська громада Київської губернії скористалася ним, щоб створити мережу легальних польських шкіл. Легальність діяльності польських шкіл, на наш погляд, не припинила існування благодійної їх підтримки, навпаки, активізувала.

Перша легальна польська школа відкрилася у м. Києві 1 лютого 1916 р., за її зразком почали засновуватися школи в інших губерніях [200, с. 138]. Основою діяльності цих навчальних закладів була добродійна підтримка (фінансова, організаційна, майнова) місцевих громад, в тому числі і представників польського дворянства [200, с. 138].

Проведене наукове дослідження дає можливість стверджувати про активну участь дворянства Київської губернії у благодійній діяльності на користь релігійних закладів. В мирні роки на початку ХХ ст. дворяни-благодійники жертвували тисячі рублів на костели та церкви. Така благодійність була мотивована, перш за все, вихованням: релігійністю дворянських родин, страхом, що Бог зажадає відповіді за багатство, та за життя у потойбічному світі; переданням благодійної справи у спадок – сімейні традиції ставали зразком для наслідування наступним поколінням; гуманістичною освітою – переймаючи разом з освітою ідею милосердя та потяг

до прекрасного, справа благодійності та меценатства ставала для дворян покликом душі. Одночасно, на наш погляд, етичні та релігійні міркування благодійників поєднувалися з честолюбністю, бажанням репрезентувати свій матеріальний статус тощо.

Існували різні форми благодійної діяльності дворянства на користь релігійних закладів: пожертви на храм; будівництво та ремонт культових установ; фінансування релігійних видань.

Розповсюдженою практикою були заповіти на користь церков і монастирів. Так, наприклад, у 1905 р. дворянка Анна Юрасова залишила 300 руб. Києво-Миколаївському монастирю. Однак через те, що після її смерті залишилося менше капіталів, ніж було заповідано, то правління монастиря отримало лише 240 руб. [6, арк. 115]. Землевласниця с. Юрчихи дворянка Ольга Давидова пожертвувала в 1916 р. в сільську церкву три священницькі рясни та покривало на святий престол, загальною вартістю 1 000 руб. [5, арк. 5]. Землевласник князь Павло Урусов приніс у дар Вознесенській церкві Черкаського повіту атласну священницьку одіж, набедренник і два покривала на суму 150 руб. [5, арк. 17].

В той час, як Православна Церква користувалася підтримкою держави і не потребувала допомоги на будівництво та ремонт сільських церков, Римо-Католицька Церква на Правобережжі була обмежена самодержавством [196, 238, 239]. На підставі архівних матеріалів нами досліджено, що римо-католицькі костели на початку ХХ ст. постійно були об'єктом дворянської благодійності.

Мережа костелів у Київській губернії була збудована та утримувалася переважно коштом навколишніх землевласників [196, с. 312]. Для того, щоби збудувати нову каплицю чи костел на кошти благодійника, необхідно було звернутися з проханням до Київського губернатора, надавши йому звернення-заступництво Луцько-Житомирського єпископа, нотаріальне засвідчення зобов'язання надання коштів, кошторис видатків на будівництво, затверджений

відповідним органом [24, арк. 12; 22, арк. 1, 13]. Ці документи Київський губернатор разом з власною резолюцією передавав на розгляд генерал-губернатора, а той відправляв у разі власної згоди до Міністерства духовних справ.

Дворянка Анна Змигродська в 1911 р. звернулася до Київського губернатора з проханням дозволити їй побудувати в с. Халаїмгородок Бердичівського повіту нову римо-католицьку каплицю на місці старої, яка була не придатною для проведення богослужінь [22, арк. 1]. Дворянка володіла в селах Лебединці, Халаїмгородок і Чорнорудці 4 879 дес. землі. Землевласниця отримала дозвіл на будівництво та витратила на добродійне діяння 9 200 руб [22, арк. 13].

В с. Розважів Радомишльського повіту в 1912 р. на кошти графа Ксаверія Браницького було проведено ремонт будівлі костелу: храм було пофарбовано всередині та замінено дерев'яну покрівлю на залізну [23, арк. 18].

Як свідчать архівні документи, для благодійної діяльності дворянам польської національності потрібна була прихильність російської влади. Наприклад, дворянка Кароліна Ярошинська звернулася у 1913 р. з проханням дозволити їй на власні кошти збудувати римо-католицьку каплицю на вул. Юрківська в м. Києві для духовних потреб дітей з притулку Римо-Католицького благодійного товариства та католиків, які проживали на згаданій вулиці [25, арк. 1]. Ярошинські із Антополя були заможними землевласниками та підприємцями, представляли, за словами Д. Бовуа, одну з найбільших «цукрових імперій» [97, с. 857]. Проте міністр внутрішніх справ відхилив прохання К. Ярошинської через «неблагонадійність» згаданого товариства [25, арк. 4].

В той же час, дворянин Г. Мазаракі, хоч і був також членом названого благодійного товариства, але, представляючи інтереси впливового графа В. Браницького, у 1912 р. отримав дозвіл на аналогічне прохання збудувати

каплицю в с. Озерне Васильківського повіту [23, арк. 7]. Службовці-католики з Озернянського цукрового заводу та суміжних з ним фільварків: Озернянського, Чупирського та Потієвського проживали від найближчого приходського костелу в м. Біла Церква на відстані близько 32 км. [23, арк. 3]. Подолання такої відстані заради задоволення духовних потреб, особливо враховуючи незадовільний стан доріг у весняний і осінній час, значно ускладнювало умови праці та відпочинку робітників, через що, на наш погляд, власник фільварків був зацікавлений у побудові нової каплиці.

Згідно з поданим проханням, Браницький цілком брав на себе фінансування будівництва, надав на розгляд відповідних установ план будівництва та вніс 6 000 руб. в Київське губернське Казначейство [22, арк. 4].

Не дивлячись на те, що в XIX ст. чимало представників магнатського роду Браницьких, навіть будучи католиками, доброчинно підтримували православні храми в межах своїх володінь [188], на початку XX ст. графи відійшли від такої практики. Винятком може бути один випадок, коли у с. Дроздах Київської губернії селяни спорудили нову церкву, а графиня М. Браницька подарувала новопризначеному причту земельні угіддя [188, с. 108].

Іншим важливим напрямком доброчинної діяльності дворян, на нашу думку, було фінансування релігійних видань. Аналіз історіографії дає можливість авторці стверджувати, що у 1906 р. настоятелем костелу Святого Олександра в м. Києві К. Ставинським був започаткований часопис «*Lud Boży*» («Божий народ»), який видавався дворянином І. Моховським [99]. Варто зазначити, що «*Lud Boży*» був єдиним релігійним польськомовним виданням у Луцько-Житомирській дієцезії, у якому висвітлювались питання суспільного життя на Правобережжі на початку XX ст. [99].

Таким чином, на основі аналізу архівних джерел, залучених до даного дисертаційного дослідження, ми прийшли до висновку, що дворяни римо-католицького віросповідання Київської губернії жертвували на будівництво та

ремонт костелів на початку ХХ ст. У ситуації, коли російське самодержавство робило наступ на економічні права РКЦ на Правобережжі, місцеві землевласники виступали активними союзниками католицького духовенства. Паства РКЦ відзначалася високим ступенем релігійності, згуртованості навколо костелів, дисциплінованості, відданості своїм духовним наставникам. Та її частина, що належала до елітарних прошарків населення – великих землевласників, аристократів, підприємців, урядовців, інтелігенції – служила надійною опорою своїй церкві, надаючи їй всебічну допомогу.

Отже, в результаті огляду доброчинної діяльності дворянства Київської губернії у релігійній та освітній сферах на початку ХХ ст. з'ясовано, що завдяки пожертвуванням дворян було створено численні приходські школи; велику підтримку отримали вже існуючі середні навчальні заклади; дворяни жертвували значні кошти на навчання дітей з незаможних шляхетських родин у середніх і вищих навчальних закладах; брали участь у діяльності місцевих товариств допомоги бідним учням, благодійних науково-технічних товариствах.

Релігійність благодійників мотивувала до пожертв на храми, а релігійність суспільства змушувала заможних осіб не бути байдужими до потреб свого приходу, у зв'язку з чим дворяни-землевласники найчастіше робили пожертви на храми у належних їм селах. Архівні свідчення пожертв на церкви та монастирі, будівництва костелів представниками дворянства Київської губернії, участі у роботі релігійних доброчинних товариств вказують на те, що благодійність на користь релігійних закладів була важливою частиною громадського життя дворянства Київської губернії.

2.3. Участь дворянства в роботі благодійних закладів і товариств

Дворянство Київської губернії справляло значний вплив на економічне, суспільне та культурно-освітнє життя губернії. Інструментами їх впливу були виборні посади в міських, земських і господарських установах, членство в добродійних товариствах, фундаторство та опікунство філантропічних, навчальних, лікувальних закладів тощо.

Звернення заможних дворян до благодійності мотивувалося багатьма чинниками – розумінням важливості пом'якшення соціальних протиріч, громадською відповідальністю, релігійними почуттями, прагматичними підходами тощо. Суспільний статус дворянина був важливим фактором у мотивації до благодійності. У Київській губернії, в тому числі у м. Києві, на початку ХХ ст. існувала велика кількість різного виду закладів і товариств, які отримували кошти для існування або повністю, або частково з приватної благодійності.

Місцева преса часто зверталася до теми відносин громадських благодійних товариств і заможних представників губернії, констатуючи повну залежність існування таких товариств від кількості зборів пожертв з приватних осіб. «Ми бачимо, що не все заможне населення несе видатки на благодійність, але що видатки на всі існуючі благодійні заклади несе одна невелика частина населення, а саме контингент осіб, які займають більш видатне майнове чи службове положення в суспільстві, при чому багатьом із них такий привілей обходиться далеко не дешево» [20, арк. 2].

Твердження, викладені автором газетної статті, підтверджуються іншими документами початку ХХ ст., виявленими та залученими авторкою до даного дисертаційного дослідження. Київ, як один з найбільших благодійних центрів імперії, відзначався розгалуженою мережею товариств, які відрізнялися специфікою, напрямками та формами роботи [209, с. 20].

Дворянство російської національності, в більшості випадків – заможні високопосадові особи, повітові предводителя дворянства, – головували та були

членами місцевих відділів загальноросійських благодійних установ і товариств, які числилися у відомстві імператриці Марії – Київського благодійного товариства, губернського та повітових опікунств дитячих притулків, опікунств для глухих, РТЧХ та ін.

Київське благодійне товариство було засноване у 1834 р., і, перебуваючи під патронатом Їх Імператорських Високостей, відносилося до відомств закладів Імператриці Марії [43, с. 285]. Напередодні Першої світової війни, за даними опублікованих довідкових видань, почесним головою товариства був Київський, Подільський, Волинський генерал-губернатор Ф. Трепов, головою Ради – дружина генерал-губернатора Є. Трепова, віце-головою – Київський губернатор М. Суковкін. Членами Ради були представники дворянства – М. Скорделі, О. Гудим-Левкович, дійсний статський радник С. Могилевцев, І. Дьяков, П. Базилевич, О. Яковлєв, О. Хойнацький та ін. [43, с. 285].

У зв'язку з тим, що голова та члени благодійних закладів жертвували для бідних власні кошти та зусилля, при цьому не отримуючи жодної платні, почесні опікуни користувалися правами та перевагами державної служби при отриманні чинів і орденів, за винятком прав на пенсію. Звання дійсного члена отримували особи, які вносили в касу товариства щорічно щонайменше 10 руб. [43, с. 284].

Опікуном дешевих квартир і Сулимівських помість був граф М. Матвєєв [42, с. 562]. Товариство опікувалося такими закладами: Сулимівська Олександро-Невська церква; церква Св. Єлизавети на Трухановому острові; Сулимівський пансіон, реміснича школа, двокласне училище на Олексіївському острові; будинок для бідних привілейованого стану, будинок для бідних різних станів; бібліотека; лікарня ім. Є. Трепової на 40 ліжок, амбулаторія ім. графині Ігнат'євої; пральня; Сулимівська пекарня, Сулимівська столова, Жилянська столова, Подільська столова; ділянки на Бібіковському бульварі та в поселеннях Катеринівка, Пуща-Водиця [42, с. 562].

Представники дворянства в більшості випадків головували в різноманітних опікунствах, які діяли в м. Києві напередодні війни:

- Олександрійський дитячий притулок – опікун С. Уваров [43, с. 289]
- Маріїнський дитячий притулок – опікун К. Григорович-Барський [43, с. 289].
- Олексіївський військовий притулок – голова А. Олексієва, віце-голова О. Драгомирова [43, с. 289].
- Опікунське товариство київського дому працелюбства – голова О. Величко, камергер Двору його Імператорської величності [43, с. 286].
- Київське губернське опікунство дитячих притулків – голова М. Суковкін, почесні члени – митрополит Флавіан, статський радник фон Дек, Ф. Безак, М. Суковкін, київський міський голова І. Дьяков [43, с. 289].
- опікунство для глухонімих – почесні члени граф М. Ігнат'єв, генерал-губернатор Ф. Трепов разом з дружиною Є. Треповою, князь Рєпнін; член Ради – П. Гудим-Левкович та ін. [43, с. 286].
- Київське місцеве управління РТЧХ – почесний член княгиня О. Лопухіна-Демидова [43, с. 286].

Повітові предводителі дворянства виконували обов'язки голів місцевих благодійних організацій. На посаді голів повітових опікунств дитячих притулків були предводителі дворянства: Бердичівського – С. Уваров, Канівського – барон С. Штейнгер, Сквирського – П. Ратієв, Таращанського – О. Рєпйто-Дубяго, Черкаського – Н. Тарновський, Чигиринського – П. Давидов. П. Ратієв очолював Ходорківську богадільню імені княгині Ц. Радзивіл, Уманський відділ Всеросійської Ліги боротьби з туберкульозом – барон Ю. Мейєндорф. Граф Д. Бутурлін був призначений опікуном дитячого притулку в с. Степанцях згідно найвищого наказу по громадянському відомству від 12 січня 1915 р. [57, с. 3].

С. Штейнгер також очолював Канівський відділ товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їх сім'ям [42, с. 534] та Канівський

місцевий комітет РТЧХ [17, арк. 6]. Барон звертався до Київського губернатора з проханням провести лотерею для підсилення коштів комітету РТЧХ у 1911 р. [17, арк. 57]. Діяльність Канівського комітету, крім виконання основних завдань РТЧХ, полягала в наданні безоплатної медичної допомоги з безкоштовним наданням ліків і перев'язувальних матеріалів бідному населенню, незалежно від віросповідання. Для цієї мети комітет на свої кошти утримував амбулаторії: в Степанцях, Козині, Македонах і Курилівці. В кожній амбулаторії щорічно отримували допомогу близько 3 000 осіб, а в Степанецькій – до 7 000 [17, арк. 56]. С. Штейнгер бажав провести лотерею, оскільки необхідних 2 500 руб. для наступного року роботи в амбулаторії не було, а дотації волосних зібрань, прибутки волосних банків і членські внески не покривали всіх витрат. Така лотерея могла принести приуток до 1 500 руб.

Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор розглянув прохання Штейнера і дав дозвіл на проведення лотереї [17, арк. 58]. Важливо відзначити, що діяльність Канівського місцевого комітету РТЧХ, як стверджував його голова, залежала від пожертв благодійників. Без влаштування лотереї комітет не зміг би отримати необхідні кошти і керівництво було би змушене скорочувати його діяльність. Таке скорочення в умовах високого рівня захворюваності та очікуваної в 1911 р. холерної епідемії могло шкідливо відбитися на найбільш бідному населенні Степанської, Курилівської, Козинської та Македонської волостей Канівського повіту, які отримували медичну допомогу виключно від амбулаторій Червоного Хреста, оскільки ні земських лікарень, ні фельдшерівських пунктів, окрім с. Степанець, в тому районі не було [17, арк. 57].

Таким чином, високопосадові особи та титулована знать були найпершими кандидатами на посади в опіках, притулках, різноманітних установах державних філантропічних відомств. Робота на посаді голови зазначених товариств зобов'язувала дворян піклуватися про потреби

очолюваної організації, шукати недержавні джерела фінансування, досягати успіхів у виконанні поставлених товариством цілей.

Важливою для підтримки бідного населення Київської губернії була робота приватних благодійних закладів, відкритих на кошти представників дворянства, у зв'язку з тим, що не в усіх повітах Київської губернії напередодні Першої світової війни функціонували державні чи громадські благодійні товариства. Згідно рапорту Васильківського повітового справника, станом на 8 серпня 1908 р. у повіті працювали такі добродійні заклади: у селах Шамраєвка, Салівонки при цукровому заводі графині М. Браницької та в селах Синяві, Озерне при цукрових заводах графа В. Браницького – лікарні [16, арк. 120]. Граф В. Браницький утримував також лікарню для селян сс. Ставищі та Янишівка, сплачуючи 13 528 руб. на рік [143, с. 301].

В м. Лисянка Звенигородського повіту станом на 1908 р. функціонувала приватна богадільня княгині Радзивіл [16, арк. 108]. У 1905 р. граф Л. Бобринський влаштував у Смілянській садибі богадільню, в якій доживали віку християни-службовці та робітники маєтків, що втратили працездатність через похилий вік [143, с. 300]. Притулок був розрахований на 10 осіб, на утримання яких граф у 1912 р. витратив 3 821 руб. Графиня О. Браницька у 1897 р. заснувала богадільню для селян у Богуславі Канівського повіту [143, с. 302].

Згідно рапорту Бердичівського повітового справника, станом на 8 серпня 1908 р. благодійних закладів у повіті не було, за винятком приватної лікарні, відкритої в 1897 р. княгинею А. Голіциною на її власні кошти, при с. Круподерничах в урочищі Босий брід на 6 ліжок з безкоштовним відпуском ліків [16, арк. 49].

Згідно з Уставом «Безкоштовної лікарні ім. княгині Анни Матвіївни Голіциної», затвердженого міністром внутрішніх справ 13 липня 1897 р., у помісті графа М. Ігнат'єва було засновано приватну лікарню на 6 ліжок (3

чоловічих і 3 жіночих) з амбулаторією для прийому хворих [81, с. 1]. Лікарня утримувалася повністю на кошти графа Ігнат'єва, і була розрахована на прийом працівників графських садів і їх сімей, а також найманих робітників і бідних селян [81, с. 3-4]. Лікування як стаціонарних, так і амбулаторних хворих здійснювалося безкоштовно. У лікарні постійно працював лікар і фельдшер. Пацієнти, перебуваючи на лікуванні, отримували безкоштовно їжу, одяг і медикаменти.

Участь дворянства Київської губернії в створенні та діяльності римокатолицьких благодійних товариств була поширеною формою доброчинності на початку XX ст. Дворянство польської національності було зацікавлене в діяльності даних товариств, адже вони давали можливість об'єднуватися за національною ознакою, що в умовах тогочасного законодавства було заборонене, але дозволене у випадку роботи благодійного товариства.

4 березня 1906 р. імператор Микола I видав Іменний височайший указ «Про тимчасові правила про товариства і союзи», згідно якого дозволялося створювати товариства як зібрання декількох осіб, що ставили перед своєю діяльністю певну ціль і не мали за мету отримання прибутку [226, с. 239]. Указ чітко визначав, хто міг бути організатором товариства, мету діяльності, документи, необхідні для відкриття тощо.

Архівні джерела, залучені до дисертаційного дослідження, дають можливість авторці стверджувати, що ще до появи указу Київське Римокатолицьке благодійне товариство (далі – КРКБТ) було створене зусиллями місцевого дворянства 20 вересня 1903 р. [181, с. 102]. Створення подібного товариства для католицької спільноти міста, яка була впродовж тривалого часу позбавлена самодіяльності, вимагало неабияких зусиль для згуртування [150, с. 68].

Кошти товариства складались із пожертвувань, членських внесків, прибутків від капіталів майна товариства, від драматичних вистав, концертів,

що разом формували недоторкуваний і розхідний капітал [94, с. 15]. Дослідник Маріуш Коженювський зазначає, що «ця організація користувалася значною підтримкою поляків, які мешкали і в Києві, і в українській провінції» [150, с. 68].

Члени товариства поділялися на почесних, пожиттєвих, дійсних, стоваришованих, в залежності від розмірів і постійності пожертв [94, с. 15]. Як свідчать архівні документи, почесних членів товариства обирали на загальному зібранні з-поміж осіб, які проявили особливі заслуги і видатну діяльність на полі благодійності [17, арк. 299]. Серед почесних членів Київського товариства були такі відомі представники дворянства, як графиня Христина Потоцька, графи Михайло та Фелікс Собанські, Оттолія Добротворська, Ядвіга Маньковська, Леон Янковський, Кароліна Ярошинська та ін. [70, 71].

На основі аналізу архівних джерел ми реконструювали список дворян-членів КРКБТ за 1909 р. (Додаток Б). Серед дійсних членів товариства привертають увагу впливові польські дворяни: графині – Я. Бнінська, М. Браницька, Ю. Браницька, К. Монтрезор, Н. Скаржинська; князь Р. Сангушко, графи – В. Браницький, В. Грохольський, В. Млодецький, Й. Потоцький, М. Іллінський, М. Собанський, Ц. Шембек [70, 71]. Членами товариства були також польські дворяни, імена яких неодноразово з'являються в архівних документах по благодійності під час Першої світової війни: Анна Змигродська, Марія Мазаракі, Ян Липковський, Стефан Подгорський [71, с. 6].

Крім сплати щорічних членських внесків, дворяни робили значні пожертви як на роботу самого товариства, так і на інші добродійні справи. Наприклад, у 1909 р. граф А. Ржевуський пожертвував 3 000 руб. для недоторканого капіталу товариства, відсотки з якого виплачувалися у вигляді стипендії для одного поляка-студента університету; Я. Маньковська пожертвувала 3 000 руб. на робітничий дім ім. Св. Вацлава, С. Жеромський – 3 000 руб. на недоторканий капітал КРКБТ, Я. Маньковський та

Е. Маньковський – 600 руб., К. Ярошинська – 500 руб., М. Мазаракі – 400 руб. на потреби товариства [17, арк. 299 зв].

Більшість членів КРКБТ була активно задіяна в його роботі: учасники не лише сплачували членські внески та жертвували на проведення різноманітних акцій, але приймали участь у підготовці благодійних проектів. Так, щорічно в лютому місяці КРКБТ влаштовувало в приміщенні Дворянського зібрання у м. Києві благодійний базар [17, арк. 316]. Члени товариства організовували різноманітні секції, як-от кав'ярня, магазин оригінальних листівок, квіткова лавка та ін. [17, арк. 316] Дворяни жертвували гроші та предмети розкоші, які продавалися на базарі – так, наприклад, К. Ярошинська пожертвувала у 1909 р. на базар 261 річ (чоловічі годинники, скриньки з кришталю, картини та ін.) [17, арк. 316 зв].

Благодійний захід такого рівня привертав увагу заможних жителів та гостей Київської губернії. Базар відвідували не лише члени товариства: так, серед осіб, які пожертвували гроші на користь КРКБТ були графи В. Броель-Плятер, З. Грохольський, С. Дунін-Карвицький, К. Часновський, К. Потоцький, В. Собанський, Е. і М. Тишкевич, графиня К. Стадницька, Сципіо дель Кампо, барон В. Гінцбург, О. Терещенко та ін. [17, арк. 316 зв].

Благодійне товариство мало 5 закладів і 7 відділів, через які здійснювало різнопланову добродійну діяльність: 1) притулок для престарілих жінок; 2) притулок імені Св. Ядвіги для жінок, які шукають працевлаштування; 3) 1-а дитяча столова імені графів Собанських; 4) 2-а дитяча столова імені Св. Юзефа; 5) робітничий дім імені Св. Вацлава; 6) відділ навчання бідних дітей ремесел у приватних майстрів; 7) відділ лікування слабких і хворобливих дітей; 8) відділ пошуку занять для потребуючих; 9) відділ постачання бідняків одягом та взуттям; 10) відділ безоплатної медичної допомоги; 11) відділ грошової допомоги; 12) відділ організації різдвяної ялинки та Пасхального обіду для бідних [71, с. 4].

Така розгалужена структура товариства відповідала цілі його створення (як її розумів один із засновників – парох собору св. Олександра К. Ставінський): «створення низки постійних інституцій, які надавали би вбогим всебічну допомогу» [150, с. 69].

Один з відділів товариства – перша дитяча столова або денний притулок графа Ф. та М. Собанських при латинській церкві св. Миколая [17, арк. 322]. Цей відділ один з найперших проектів товариства – він з'явився у 1903 р. Як стверджували автори річних звітів КРКБТ, ціль створення притулку полягала в тому, щоби надавати дітям бідняків у віці від 3 до 7 років денне харчування і догляд, а також привчати їх до корисних занять відповідно їх віку [17, арк. 322]. Столова відкривалася щоденно з 8-ї ранку та працювала до 5-ї вечору. Їжа видавалася тричі на день. У 1912 р. цим притулком користувалися в середньому 75 дітей на день [150, с. 69]. Щороку графи Собанські жертвували на роботу притулку значні кошти (у 1909 р., наприклад, ця сума складала 4 950 руб.) [17, арк. 323]. Решту необхідних коштів надавало КРКБТ та окремі благодійники.

Друга дитяча столова або денний притулок імені Св. Йозефа на Подолі почав свою роботу через три роки після першого – у 1906 р. [17, арк. 323]. Його мета схожа на попередню – опікуватися та утримувати бідних дітей у віці від 4 до 8 років. Столова працювала з 7 до 18 години в будні, та до 13 на вихідних і у свята. Опікункою столової була К. Ярошинська, яка для закладу надала безоплатно приміщення у власній садибі [17, арк. 323]. В двох описаних дитячих притулках товариства впродовж 1906 р. отримали харчування 34 639 дітей; у 1912 р. навантаження на них складало близько 13 000 дитино-днів на кожен заклад [150, с. 69].

Робітничий дім імені Св. Вацлава для хлопчиків був відкритий 1 листопада 1907 р. у садибі на вул. Поліційній [155, с. 70], купленій родиною Маньковських [17, арк. 323]. Маньковські – багата родина цукрозаводчиків та виробників зерна. Заклад був призначений для опіки та навчання ремеслам

хлопчиків римо-католицького сповідання і сиріт у віці від 8 до 16 років. Левову частину прибутків дому складали пожертви сім'ї Маньковських – 7 000 руб. [150, с. 70], решту – пожертви різних осіб, прибуток від продажу виробів учнів і відсотки від недоторкуваного капіталу Сирочинського [16, арк. 324 зв]. У 1909 р. у притулку проживало 10 сиріт і ще 55 учнів навчалося ремеслам [16, арк. 324 зв].

Для молодих дівчат було організовано притулок св. Ядвіги, який функціонував від 1907 р. при бюро зайнятості товариства; для хлопчиків, які навчалися фаху шевства і кошикарства, благодійне товариство утримувало притулок о. Станіслава Малецького [150, с. 70].

КРКБТ займалося благодійним лікуванням слабких та хворобливих дітей: 1) лікарі-члени КРКБТ безоплатно оглядали дітей бідних міських жителів; 2) призначали їм лікування; 3) товариство купувало та отримувало від аптекарів ліки за зниженими цінами або безоплатно; 4) на літо дітей, які потребували зміцнення здоров'я, перебування на свіжому повітрі та покращення харчування, КРКБТ за власні кошти відправляло в село. Заможні члени товариства приймали в своїх заміських садибах групи дітей по 10, а часом і 20 осіб. Так, наприклад, граф Е. Красницький прийняв у маєтку в Одаї 15 дітей, К. Ярошинська в Антополі – 22, Й. Маньковський у маєтку Моя утримував 15, а в Уяржинцях – 21 дитину [17, арк. 326].

Після повернення дітей оглядали лікарі і для більшості дітей такий відпочинок був корисним, що проявлялося у покращеному зовнішньому вигляді. У своїх звітах опікуни відділу вказували, в якому стані були їх підопічні – найчастіше ці діти страждали від золотухи, рахіту, анемії, мали погані зуби та паразитів [17, арк. 325 зв]. Оскільки не всі діти могли на ціле літо покинути сім'ю та поїхати в село, для таких хворобливих дітей товариство організовувало дозвілля та відпочинок у самому Києві. Так, граф Шембек

дозволяв дітям влаштовувати ігри в його саду – діти проводили час на свіжому повітрі та отримували обід [17, арк. 326 зв].

Таким чином, авторка дисертаційного дослідження на прикладі Київського Римо-Католицького благодійного товариства ілюструє активну участь представників дворянства римо-католицького віросповідання Київської губернії в роботі благодійних закладів – притулків, їдалень, робітничого дому, дому для престарілих. Товариство надавало допомогу римо-католицькому населенню м. Києва, яка виражалася в постачанні одягу, їжі, наданні притулку для незаможних, грошової допомоги; сприянні пошуку нужденним занять або служби, медичної допомоги; поселенні в будинки людей похилого віку; вихованні сиріт. Загалом можна назвати КРКБТ «дворянським проектом», адже основа його фінансування та склад організаторів і сподвижників була, переважно, дворянською.

В Київській губернії римо-католицькі благодійні товариства також були зареєстровані в м. Бердичів від 11 липня 1906 р. та у м. Звенигород від 15 квітня 1907 р. [94, с. 14]. Подібно до Київського, ці товариства зобов'язувалися надавати благодійну фінансову та морально-етичну допомогу бідному населенню римо-католицького віросповідання, будь-якої статі, віку, звання, стану та національності [94, с. 14]. Товариства мали право відкривати благодійні заклади, через які вони могли цілеспрямовано допомагати бідному населенню: 1) громадські їдальні; 2) дешеві квартири; 3) будинки для ночівлі; 3) ремісничі та 4) навчальні заклади [238, с. 205]. Діяльність благодійних товариств регулювалася діючими на той час законодавчими актами і підлягала суворому контролю органів державної влади, які перевіряли благонадійність організаторів добродійної діяльності [238, с. 205].

У м. Бердичеві, згідно рапорту повітового справника за 5 грудня 1912 р., існували два римо-католицькі релігійні братства – «Роженстове» і «Шкаплерне» [7, арк. 111]. Особи, вступаючи до цих братств, нікуди не записувалися, але

кожен бажаючий просто говорив приходському ксьондзу, що хоче вступити до братства [7, арк. 111]. Ксьондз благословляв добровольця, дарував чотки і вимагав пообіцяти вести моральний образ життя. Головну роль в організації братства в місті грав місцевий ксьондз Зданович, який на кожному богослужінні говорив проповіді з настановами триматися гуртом, вести моральний образ життя, виконувати суворо всі обряди римо-католицької релігії, допомагати один одному матеріально [7, арк. 111]. Членських внесків братство не збирало, але прихожани робили значні пожертвування, які ксьондзи використовували на потреби костелу та роздавали гроші бідним полякам [7, арк. 111].

Помічник начальника КГЖУ в Уманському, Звенигородському та Липовецькому повітах 30 листопада 1912 р. повідомляв, що в м. Умань діяло римо-католицьке благодійне товариство [7, арк. 147]. Товариство нараховувало 147 осіб «з числа виключно польського інтелігентного дворянства» [7, арк. 147]. До складу товариства входили інтелігентні поляки з дворянських родів не лише міста Умані та повіту, але і Липовецького, Таращанського та Гайсинського повітів, у яких не було власних польських благодійних товариств [7, арк. 147].

Важливим для досліджень гендерної історії, на нашу думку, є реконструкція благодійної діяльності жінок. У контексті даного дисертаційного дослідження ми проаналізували благодійну діяльність дворянства, зокрема і представниць слабкої статі. Погоджуючись з твердженнями дослідників даної проблематики, ми зазначаємо, що робота в благодійних організаціях відкривала перед шляхетними пані поле для прояву їх управлінських здібностей [175, с. 166].

Дворянки-благодійниці часто проявляли здібності вправного управління благодійними закладами в Київській губернії на початку XX ст. Нами було досліджено діяльність Олени Лерхе, дворянки, яка була дружиною повітового предводителя дворянства Олександра Лерхе та головою Дамського Комітету Макар'ївського дитячого притулку [17, арк. 419]. Як свідчать документи, вона

справно опікувалася притулком, знаходила ефективні форми поповнення коштів для його роботи. Київський губернатор розглядав прохання О. Лерхе дозволити притулку провести 19 листопада 1911 р. сімейний вечір і дитячу виставу на користь притулку в залі Дворянського зібрання [17, арк. 419].

Іншим прикладом успішної управлінської діяльності є робота дворянки Єлизавети Трепової на посаді голови Київського благодійного товариства [134, арк. 7]. Є. Трепова активно шукала джерела фінансування для благодійного товариства, для чого зверталася до відомих благодійників. Так, наприклад, у Російському Державному історичному архіві зберігається лист Є. Трепової до Є. Шувалової від 11 липня 1913 р. з проханням підтримати роботу Київського благодійного товариства [134, арк. 7]. Є. С. Трепова займала також посаду опікунки Київської Маріїнської громади Червоного Хреста.

Графиня Олена Бобринська очолювала Смілянський Відділ Всеросійської Ліги боротьби з туберкульозом [19, арк. 125]. На цій посаді вона, завдяки своїм близьким стосункам з царською сім'єю, відстоювала інтереси товариства та активно проводила благодійну діяльність. На місцевому рівні дозволи на проведення публічних акцій видавали генерал-губернатори [19, арк. 4]. З початком 1914 р. у зв'язку з нестабільним політичним становищем в світі та всередині імперії генерал-губернатор відмовляв більшості прохань, в тому числі не давав дозвіл вище згаданий Лізі на проведення благодійної акції – одноденного збору коштів на святі «білої квітки» [19, арк. 125]. Таке свято було традиційним способом збирання коштів для різноманітних благодійних організацій, спрямованих на допомогу хворим на туберкульоз. Воно відбувалося щорічно у вигляді продажу білих квіток, збір коштів від якого був головним джерелом прибутку для цих організацій.

Не зважаючи на те, що Ф. Трепов – Київський, Волинський і Подільський генерал-губернатор стояв на позиції заборони проведення такого виду свят влітку 1914 р., слово імператриці було остаточним і у липні в маєтку

Бобринських у м. Сміла відбулося гуляння і благодійний збір коштів на лікування хворих на туберкульоз [19, арк. 125-128].

Примітно, що Київське товариство боротьби з сухотами та туберкульозом неодноразово зверталося з проханнями до Начальника краю, Міністра Внутрішніх Справ дозволити влаштувати навесні 1914 р. за зразком минулих років «день білої квітки» [19, арк. 129]. Владні представники їм відмовили і цим поставили товариство у скрутне становище, так як збір пожертвувань під час такої акції був головним джерелом прибутку, необхідним для утримання санаторію у Пущі-Водиці. Цей санаторій надавав лікування 125 пацієнтам, хворим на туберкульоз, і мав амбулаторію, в якій лікувалися бідняки міста Києва. Згідно статистичних даних, в той час у Києві нараховувалося близько 8 тисяч хворих на туберкульоз, при тому що близько тисячі з них щорічно помирало від цього недугу [19, арк. 129].

Громадським благодійним товариствам, які функціонували в невеликих провінційних містечках, на відміну від київських, було набагато важче привернути увагу заможних доброчинців. Уманське благодійне товариство ставило перед собою мету ліквідації професійного жебрацтва і жебракування, у зв'язку з чим утримувало притулок і богадільню [18, арк. 386]. Товариство нараховувало 95 членів. Почесними членами товариства були: графиня Є. Шувалова, князь С. Долгорукий, губернатор Оренбургу генерал-лейтенант В. Ожаровський, його дружина О. Ожаровська, Е. Мартинь [18, арк. 387].

Фінансувалося товариство Уманською міською управою. Окрім того, кошти товариства доповнювали членські внески, приватні пожертви та прибутки від благодійних акцій. Так, наприклад, прибутки за 1911 р. склали 3 168 руб. і 31 коп., з яких 1 200 руб. були від міської управи, 186 руб. членських внесків, решта – приватні пожертви [73]. Не дивлячись на наявність у складі товариства відомих і заможних учасників, товариству в 1912 р. прийшлося звернутися до Київського губернатора з проханням дозволити

впродовж зимового сезону 1912–1913 рр. провести лотерею для підсилення коштів.

Таким чином, багатогранна сфера філантропії та суспільної опіки безпосередньо залежала від активної участі представників верхівки суспільства – не тільки фінансово забезпеченої, але і привілейованої. Суспільний статус дворянина був важливим фактором у ставленні до благодійності. Дворяни-поміщики шукали способів забезпечити прибуткову інфраструктуру своїх маєтностей – через це власники панських садиб піклувалися про відкриття церковно-приходських шкіл, лікарень, храмів. Високопосадові особи та титулована знать були найпершими кандидатами на посади в опіках, притулках, різноманітних установах державних філантропічних відомств. Робота на посаді голови зазначених товариств зобов'язувала дворян піклуватися про потреби очолюваної організації, шукати недержавні джерела фінансування, досягати успіхів у виконанні поставлених товариством цілей.

Високопосадовці Ф. Трепов, М. Суковкін, граф Ігнат'єв, і повітові предводителі дворянства – П. Григорович-Барський, барон С. Штейнгер, П. Ратієв, С. Уваров та ін. головували та були членами місцевих відділів загальноросійських благодійних установ і товариств – Київського благодійного товариства, губерньського та повітових опікунств дитячих притулків, опікунств для глухих, РТЧХ та ін. Успішну організаторську діяльність на чолі різноманітних благодійних закладів здійснювали Є. Трепова, О. Лерхе, графиня О. Бобринська, княгиня О. Лопухіна-Демидова.

У Київській губернії напередодні Першої світової війни функціонували благодійні дворянські заклади: лікарні при цукрових заводах М. Браницької та В. Браницького в селах Шамраєвка, Салівонки, Синяві, Озерне, Ставищі та Янишівка; лікарня княгині А. Голіциної в с. Круподерниці; богодільні княгині Радзивіл в м. Лисянка, графа Л. Бобринського в м. Сміла, графині О. Браницької в Богуславі та ін.

Дворянство польської національності активно брало участь у створенні та роботі римо-католицьких благодійних товариств, які діяли в Києві, Бердичеві, Умані та Звенигороді на початку ХХ ст. Серед почесних членів Київського товариства були: графиня Х. Потоцька, графи М. Собанський, Ф. Собанський, О. Добротворська, Я. Маньковська, Л. Янковський, К. Ярошинська та ін. Значні пожертви на роботу товариства здійснювали граф А. Ржевуський, С. Жеромський, родина Маньковських, графи Собанські. Римо-католицькі благодійні товариства були ефективними інструментами громадського піклування, які перешкоджали зростанню жебрацтва в Київській губернії.

* * *

У Київській губернії на початку ХХ ст. проживало 60 529 дворян обох статей, що у порівнянні до загальної кількості населення складало 1,701%. Спадкових дворян разом з сім'ями налічувалось 39 048 осіб, тобто 64,5% від загальної кількості дворян. Серед спадкових дворян в 1897 р. росіян було 15 986 осіб, поляків 15 499 осіб, українців 6 806 осіб, представників інших етнічних груп нараховувалось 890 осіб. Володіючи значними маєтностями в сільській місцевості, дворяни віддавали перевагу проживанню у містах (Київ, Бердичів, Умань та ін.). Дворяни продовжували переважати в середовищі поміщиків. У 1914 р. у власності дворян було 1 341 тис. десятин землі, що складало 35,8% від загальної площі Київської губернії. Найбільшими землевласниками були: графиня М. Браницька, граф В. Браницький, графи Бобринські, К. Балашова, графиня С. Подгорська, М. К. фон Мекк, родина І. Терещенко, князь О. Лопухін-Демидов, граф Й. Шембек, спадкоємці О. Н. Терещенка, княгиня О. Долгорука, князь К. Горчаков, А. Потоцький та ін.

Дворяни активно брали участь в організації сільськогосподарського та промислового виробництва. В 1914 р. в Київській губернії працювали 87

цукрових заводів, половина з яких повністю або частково належала дворянам. Найбільшими за обсягом виробництва були заводи М. і Ф. Терещенків, графів Бобринських, графині М. Браницької, княгині П. Урусової, спадкоємців графа О. Потоцького, княгині О. Долгорукої, графа Толстого, Маньковських, Рогозинських, Давидових, О. Браницького, Ярошинських, графа В. Браницького, спадкоємців І. Н. Терещенко, О. Демидової Сан Донато, графа Бутурліна, графа Ф. Потоцького, графа В. Млодецького та ін.

Дворянство не було однорідним станом. На одному полюсі перебував заможний прошарок великих землевласників, які володіли тисячами десятин землі, цукровими, винокурними, мукомільними заводами, великими маєтками з розвиненою інфраструктурою та сотнями працівників. На іншому полюсі були безземельні дворяни, життєві умови котрих нічим не відрізнялися від селян і робітників. Посередині розміщувалися вихідці з малоземельного дворянства, які, здобувши агрономічну, інженерну, юридичну освіту, поповнили ряди управлінського персоналу в маєтках і заводах та інтелігенції в містах.

На початку ХХ ст. традиційними напрямками благодійності дворянства Київської губернії була підтримка релігійних закладів (як православних, так і католицьких), пожертви на освітні заклади всіх рівнів, участь у створенні громадських філантропічних товариств і в роботі розгалуженої мережі установ державної опіки. Ці сфери доброчинності вже десятки років були об'єктами пильної уваги та значних пожертвувань з боку представників дворянства краю.

Завдяки діяльності дворян-благодійників в Київській губернії на початку ХХ ст. було створено численні приходські школи; велику підтримку отримали вже існуючі середні навчальні заклади; дворяни жертвували значні кошти на навчання дітей з незаможних шляхетських родин у середніх і вищих навчальних закладах; брали участь у діяльності місцевих товариств допомоги бідним учням, благодійних науково-технічних товариствах.

Для дворянства була важливою підтримка релігійних і філантропічних установ, які надавали благодійну допомогу бідному населенню Київської губернії на початку ХХ ст. Благодійна допомога дворянства проявлялася через будівництво та ремонт релігійних культових споруд; відкриття лікарень для працівників маєтків, богаділень, притулків для сиріт; фінансування релігійних періодичних видань; створення благодійних товариств, які цілеспрямовано займалися різними видами допомоги бідному населенню Київської губернії.

Багатогранна сфера філантропії та суспільної опіки безпосередньо залежала від активної участі представників верхівки суспільства. На початку ХХ ст. громадськість Київської губернії не без причини була занепокоєна тим фактом, що численні товариства краю залежали від благодіянь невеликої групи заможних осіб. І справді, документи показують, що одні і ті ж імена фігурують у різних видах соціальної підтримки незаможного населення. Це були особи, які займали найвищі посади в губернії: Ф. Трепов – генерал-губернатор і його дружина Є. Трепова, київський губернатор М. Суковкін. Активними учасниками багатьох товариств були: княгиня О. Лопухіна-Демидова, графиня М. Браницька, графиня О. Бобринська, граф Ігнат'єв, барон С. Штейнгер та ін.

Залучені до дисертаційного дослідження архівні джерела дозволили авторці реконструювати благодійну діяльність дворянок Київської губернії, зокрема активними учасницями Київського римо-католицького благодійного товариства були А. Змигродська, К. Ярошинська, М. Браницька, Х. Потоцька, О. Добротворська, Я. Маньковська, М. Мазаракі. Успішну організаторську діяльність на чолі благодійних товариств здійснювали дворянки Є. Трепова, О. Лерхе, графиня О. Бобринська, княгиня А. Голіцина.

РОЗДІЛ 3. ДВОРЯНСЬКА БЛАГОДІЙНІСТЬ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Благодійна діяльність є діяльністю, спрямованою на задоволення нагальних потреб тих категорій населення, які не здатні самі їх задовольнити, в силу певних вагомих причин. В умовах початку війни у 1914 р. на перше місце поміж потребуєчих допомоги категорій населення Російської імперії вийшли військові, адже вони, виконуючи свій обов'язок захисників держави, здійснювали військову службу, що саме по собі робило їх вразливими через нездатність задовольнити власні потреби та потреби їх сімей. Безумовно, держава брала на себе обов'язок забезпечення військових обмундируванням, харчуванням, житлом тощо; лікування поранених і хворих військових, надання матеріальної допомоги сім'ям призваних та сім'ям померлих.

Підтримка російської держави військових у Першій світовій війні не була вичерпною, тому мала місце і необхідність добродійна допомога збоку населення як Російської імперії загалом, так і Київської губернії зокрема. Благодійна допомога військовим зайняла провідне місце поміж напрямків добродійності дворянства Київської губернії періоду Першої світової війни. У зв'язку з цим, в процесі роботи над дисертаційним дослідженням, ми приділили особливу увагу вивченню актів добродійності дворян Київської губернії на користь військових, видів благодійної допомоги, умов, що сприяли благодійності, аналізу ефективності індивідуальної та корпоративної благодійності дворян.

Перша світова війна переключила увагу та фінанси всіх державних, громадських установ і приватних осіб, вивівши на перший план піклування про

військових і постраждале цивільне населення. Описані в другому розділі дисертаційного дослідження традиційні напрямки благодійної діяльності дворянства Київської губернії, які були поширені в передвоєнні роки, зазнали значних змін під час війни. Активність дворянства перемістилася з підтримки освітніх і релігійних закладів до участі в роботі благодійних товариств, фінансових пожертв та надання медичної допомоги постраждалим військовим.

Діяльність державних і громадських благодійних організацій, а також фінансові пожертви та благодійна активність окремих осіб є предметом дисертаційного дослідження лише в розрізі благодійності дворянства Київської губернії.

3.1. Грошові пожертви дворянства

Найпоширенішою формою благодійності дворян під час Першої світової війни були грошові пожертви. З початком війни у серпні 1914 р. громадські організації Київської губернії активно надсилали прохання до представників місцевої адміністрації про дозвіл збору пожертвувань шляхом публічного продажу квітів і інших предметів на користь сімей запасних, а також на організацію медичної допомоги пораненим [20, арк. 27].

Згідно затверджених МВС 27 травня 1914 р. правил, прохання про дозвіл зборів пожертвувань підлягали направленню від губернатора в установленому порядку до МВС. В серпні 1914 р., внаслідок того, що кількість подібних звернень на ім'я губернатора збільшилася, представники вищої адміністрації Волинської та Київської губерній намагалися виклопотати у міністра внутрішніх справ повноваження на дозвіл зборів пожертвувань губернатором його власною владою [20, арк. 26]. Ці спроби, на нашу думку, не увінчалися успіхом, адже в березні 1915 р. головне управління РТЧХ отримало дозвіл

безпосередньо від МВС провести одноденний «кухликовий» збір пожертвувань для підсилення коштів товариства [19, арк. 72]. Таким чином, не зважаючи на обставини часу, необхідність організації швидкої медичної допомоги пораненим, які прибували в різні місця губернії, а також нагальні видатки на опіку сімей запасних, створення більш швидкого і спрощеного порядку вирішення прохань про збір коштів на вказані потреби не відбулося.

Процес збору коштів суворо регулювався законом. Питаннями доброчинної діяльності організацій і товариств опікувалося Міністерство Внутрішніх Справ [104, с. 16]. Дозвіл міністра був необхідною умовою проведення благодійними товариствами та громадськими організаціями публічного збору пожертв у масштабах цілої країни [19, арк. 72].

Благодійні товариства Київської губернії отримували дозволи від МВС на звернення до населення із закликом жертвувати кошти на потреби товариства та збір пожертвувань у межах 1) міста Києва або 2) всієї Київської губернії. Зокрема, Київський губернатор надав дозвіл місцевому відділенню Товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їхнім родинам провести збір пожертвувань у Києві та губернії восени 1914 р. [20, арк. 8].

Згідно Правил порядку надання дозволу на публічний збір пожертвувань шляхом продажу різних предметів (квітів, значків і т.д.), збір дозволявся на користь легально існуючих організацій [19, арк. 4]. Необхідною умовою було подання звернення до губернатора, у якому вказувалася ціль, кількість збірників, кількість кухлів, місце і час проведення акції. Пожертви повинні були збиратися у спеціальні запаєні кухлі з отвором для монет. Після завершення збору кухлі відкривалися у присутності представників поліції, складався протокол. Потім зібрані кошти вносили у кредитні установи, а в газетах потрібно було публікувати звіт про збір коштів [19, арк. 4].

Збори пожертвувань проводилися в різних формах. Популярною формою були вище описані «кухликові» збори пожертвувань. У період Першої світової

війни в Київській губернії, подібно до інших регіонів Російської імперії, збори пожертвувань на користь військових і постраждалого мирного населення часто супроводжувалися продажами наступних предметів: 1) значків-конвертів; 2) національних прапорів союзників; 3) фотографій царів; 4) квітів [15, арк. 4]. Ще одним популярним видом благодійних акцій було проведення лотерей, під час яких весь прибуток від продажу квитків ішов на користь військових.

Миряни, відвідуючи храм, завжди могли пожертвувати кошти на різноманітні цілі – у звітах про прибутки та видатки церков і монастирів знаходимо десятки позицій, на що збиралися пожертви під час богослужіння: для Червоного Хреста, для церков у Єрусалимі та ін. Зазвичай ці подаяння були анонімними і до нас дійшли лише підсумкові цифри.

Цілі благодійних зборів були різноманітними: 1) на користь воїнів-інвалідів; 2) на допомогу пораненим військовим; 3) на допомогу сім'ям запасних; 4) на підтримку дітей захисників Вітчизни; 5) для облаштування оздоровчих центрів; 6) для відкриття будинків для сиріт; 7) на подарунки для солдат на свята [27, арк. 292] та ін.

Важливо зазначити, що благодійні пожертвування окремих представників населення губернії були предметом висвітлення у пресі, особливо автори підкреслювали той факт, що на допомогу пораненим жертвували і не припиняють жертвувати [66, с. 11].

До редакції газети «Киевлянин» надходили кошти від різних приватних осіб з призначенням для поранених і хворих військових діючої російської армії, при чому імена благодійників та суми пожертвувань опубліковувались постійно. На початку війни грошові надходження до редакції «Киевлянина» були доволі частими і ці факти благодійної допомоги щоразу з вдячністю повідомлялися громадськості.

Пожертви поступали також на ім'я Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора Ф. Трепова, який у 1914 р. займав посаду

голови Київського місцевого управління ЧХ. Так, у випуску за 28 липня 1914 р. газета повідомляла, що княгиня М. О. Святополк-Мирська пожертвувала на допомогу сім'ям запасних і поранених військових 500 руб. [47, с. 2]. Ці та інші кошти були передані до Київського місцевого Управління ЧХ. Ще 200 руб. княгиня пожертвувала Комітету для збору пожертв на користь сімей військових Київської губернії, призваних на війну [49, с. 3]. В розпорядження генерал-ад'ютанта Трепова на потреби Київського місцевого управління Червоного Хреста надійшли пожертви від дійсного статського радника В. Свирського 25 руб., А. Савицького 100 руб., графа Й. Шембек 200 руб. [59, с. 4].

Публікації у газеті «Киевлянин» свідчать, що суми коштів, пожертвовані представниками дворянського стану, часом були досить значними. Наприклад, землевласник Київської та Полтавської губерній князь А. К. Горчаков пожертвував на потреби війни 40 000 руб., внаслідок чого імператор повелів висловити князю подяку [46, с. 2].

Ще більшу суму пожертвував граф М. Ф. Собанський: 100 000 руб. для РТЧХ, за що також отримав подяку від великого князя Миколи Миколайовича [51, с. 2]. Польський дворянин пояснив своє благодіяння бажанням подякувати імператору, який обіцяв польському народу розширення свобод у Російській імперії, та надією, що «милосердные удостоятся милосердия» [51, с. 2].

За прикладом Собанського, патріотичні почуття підтвердили поляки землевласники Рівненського повіту, пожертвувавши в рівненську громаду Червоного Хреста на утримання 30 ліжок у місцевому шпиталі, відкритому земством, на весь час війни по 3 000 руб. на місяць [52, с. 3].

Комітет старшин Київського дворянського зібрання (клубу) пожертвував міській управі 2 000 руб. на обладнання 25 ліжок в одному з міських шпиталів. Ще 2 000 руб. комітет передав Начальнику Краю для потреб місцевої громади Червоного Хреста [53, с. 2].

На користь Київської Маріїнської общини сестер милосердя РТЧХ надійшли в серпні 1914 р. пожертви від: графа Й. А. Шембека 300 руб., О. Н. Терещенко 100 руб., комітету старшин дворянського зібрання 2 000 руб., баронеси Унгер-Штернберг на обладнання ліжок 1 000 руб. [54, с. 2], княгині Туманової 100 руб., графа Н. О'Рурк 100 руб. [61, с. 4].

Графиня Є. М. Толстая пожертвувала в Київську земську управу 1 000 руб. [59, с. 4], а землевласник Київського повіту М. Кулик 500 руб. на облаштування шпиталю в приміщенні мироцької с/г школи [58, с. 4]. На завершення будівництва притулку на Печерську для дітей військових Є. В. Терещенко пожертвувала 1 000 руб. [58, с. 4]. В серпні 1914 р. В. Подгорський вніс 10 000 руб. на утримання шпиталю в м. Дашів Липовецького повіту [36, арк. 1]. Голова Київського дамського комітету при місцевому управлінні Червоного Хреста графиня М. Ігнат'єва отримала в грудні 1915 р. пожертви від: О. Демидової княгині Сан-Донато 1 000 руб., графа М. Ігнат'єва 100 руб., барона Унгер-Штернберг 100 руб. [64, с. 4].

Окрім індивідуальних разових пожертв, дворяни відраховували на потреби війни певний процент від заробітної плати. Службовці Київської дворянської опіки та канцелярії повітового предводителя дворянства 5 серпня 1914 руб. постановили: відраховувати від зарплати засідателів 3%, чиновників канцелярії 2% на користь поранених військових до завершення війни. Зібрані гроші віддавали щомісячно в Київське губернське казначейство [61, с. 4].

Київський біржовий комітет на зібранні членів, що відбулося 24 липня 1914 р. в домі генерал-губернатора, вирішив виділити зі 156 000 руб., зібраних для допомоги військовим, 100 000 руб. для обладнання шпиталю на 200 ліжок. 5 000 руб. вирішили передати Київському дамському комітету для пошиття білизни та 2 000 руб. Житомирському дамському комітету [46, с. 2].

Представники дворянства в своїй благодійності на користь військових слідували прикладу монаршої родини. За даними «Киевлянина», для лікування

військових в лікарні при Києво-Покровському жіночому монастирі через старшого лікаря лейб-медика двору його величності В. С. Ярошевського надійшли пожертвування від: 1) великого князя Миколи Миколайовича та його дружини княгині Анастасії Миколаївни 10 000 руб.; 2) великого князя Петра Миколайовича та його дружини княгині Милиці Миколаївни 10 000 руб.[50, с. 3].

Необхідно відзначити, що як і в мирний час, коли благодійники жертвували тисячі рублів на медичні, освітні та культові заклади, так і в умовах війни, мотиви, які спонукали їх до цього, були різними. Добročинність представників дворянства Київської губернії в період Першої світової війни мала подвійну будову – з одного боку зберігала риси, притаманні доброчинності у мирний час, з іншого, мала специфічні особливості, зумовлені масштабами негативних наслідків війни. Безумовно, що на перших порах ентузіазм благодійників підігрівався тими ж обставинами, які діяли в суспільстві і раніше – стимулом до пожертв було бажання відповідати своєму суспільному та майновому положенню, не відставати від представників свого оточення, надія на зміну на краще соціального статусу тощо.

Дослідники, вказуючи на причини доброчинних поступків населення в роки Першої світової війни, здебільшого, називають патріотизм, бажання зробити свій посильний внесок у справу перемоги [117, с. 61]. Ми виявили нові особливості, які дозволяють пояснити мотивацію благодійної діяльності окремих дворян Київської губернії.

Графиня Марія Браницька пожертвувала 25 000 руб. на користь сімей запасних. Ця жертва була пов'язана, в тій чи іншій мірі, з поширенням у Київській губернії чуток про зв'язок графині з ворожою стороною, а отже, нелояльність і навіть ворожість до інтересів імперії: «За последний период времени было зарегистрировано распространение слухов, что графиня Браницкая будто бы послала австрийцам два вагона сахара, а также, что

священник в селе Пищики будто бы во время проповіді сказав, що війну вызвали поляки. Первые слухи прекратились после того, как графиня Браницкая пожертвовала 25 тысяч рублей в пользу семей запасных» [9, арк. 82].

Негативне ставлення населення Київської губернії до польських поміщиків, зокрема і до графині М. Браницької, не було, на нашу думку, тимчасовим явищем, зумовленим війною. В архівних документах ми знайшли свідчення про різноманітні чутки, які побутували в Київській губернії до війни. Так, унтер-офіцер Косніков, доповідаючи про поїздку по Звенигородському повіті у листопаді 1912 р., зазначав, що в польських маєтках працівники озброєні та поводяться, як «повні господарі в своїй окрузі» [7, арк. 138-139].

Невід'ємним елементом благодійної діяльності дворян була діяльність Київського губерньського дворянського зібрання. Газета «Киевлянин» повідомляла про те, що київський губерньський предводитель дворянства Ф. Безак отримав 11 серпня 1914 р. телеграму від царя, у якій висловлювалася подяка київському дворянству за виражену вірність [54, с. 3]. У статті містися також текст дворянської телеграми в Царське Село: «київське дворянство переповнене надихаючим почуттям безмежної любові та вірності своєму Государю, просить Вашу Імператорську Величність вірити, що воно готове віддати свої життя та сили за царя...» [54, с. 3].

Важливим є те, наскільки швидко відреагувало дворянство Київської губернії на початок війни та запропонувало свою благодійну допомогу військовим. Архівні джерела містять дані про те, що вже 8 серпня 1914 р. у м. Києві відбулося засідання зібрання предводителів і депутатів дворянства Київської губернії [1]. На цьому засіданні тогочасний губерньський предводитель дворянства Ф. Безак запропонував на обговорення питання про те, в якій мірі може бути надана допомога збоку губерньського дворянства для задоволення потреб військового та цивільного населення, викликаних війною.

Дослідники громадської благодійності в Київській губернії у період війни 1914–1918 рр. зазначають, що представники деяких інших станів [120, 126], благодійність яких проявлялася через роботу відповідних товариств або об'єднань, швидше почали збір пожертвувань та створення шпиталів для лікування хворих і поранених військових, ніж дворянське зібрання. Так, за даними О. Доніка, Київський біржовий комітет та Київське купецьке товариство випередили дворян губернії, розпочавши збір пожертвувань наприкінці липня 1914 р. [120, с. 62]. Дослідниця благодійності освітян Н. Загребельна також вказує, що 6 серпня 1914 р. було створено «Комітет з надання допомоги пораненим та сім'ям військовослужбовців» при Управлінні Київського учбового округу [126, с. 183].

Таким чином, порівнюючи з організаціями підприємців, купців та інтелігенції, дворянське зібрання повільніше відреагувало на потреби суспільства, що пояснюється, на нашу думку, відмінністю між проведенням зібрань та фінансуванням зазначених об'єднань – дворянського зібрання, купецького товариства, біржового комітету, управління учбового округу.

Причиною настільки повільного реагування Київського дворянського зібрання, слід назвати, поміж іншого, бюрократичні перешкоди, які не дозволяли дворянам за їх бажанням негайно зібрати пожертви, але, в установленому законом порядку, не маючи права отримати необхідні кошти шляхом оподаткування дворянських земель, вони повинні були спершу уповноважити губернського предводителя дворянства подати прохання про надання зібранню права одинарного обкладання на потреби війни дворянської землі [1, арк. 75].

8 серпня 1914 р. відбулося також і друге засідання Київського губернського дворянського зібрання, на якому депутати уповноважили Ф. Безака подати прохання про обкладання землі, яка належить як спадковим,

так і особистим дворянам губернії [1, арк. 75]. Київське дворянське зібрання постановило:

1) надати приміщення дворянського будинку для лікування хворих і поранених військових;

2) відкрити збір пожертв на потреби війни або знайти інші способи для зібрання необхідних коштів [1, арк. 76].

Проте архівні джерела свідчать, що дворянське зібрання змогло отримати дозвіл на обкладання земель лише спадкових дворян. Лише через місяць, 8 вересня 1914 р., відбулося надзвичайне дворянське зібрання [1, арк. 81], на якому було прийняте рішення одноразово взяти з кожної десятини землі, що належала спадковим дворянам, відповідну суму грошей в розмірах, які коливалися від 15 до 30 коп. з десятини, в залежності від повіту (Додаток Л).

Таким чином, благодійна діяльність Київського дворянського зібрання була обмеженою як через періодичність проведених зібрань, так і російським законодавством, за яким становий орган не мав права самовільно назначати оподаткування дворянських земель на благодійні та інші потреби, але здійснював прохання до міністра внутрішніх справ, що само по собі вимагало часу та позбавляло дворян як можливості встановлення підходящої норми оподаткування, так і вибору категорії нобілітету, яка прийняла участь у пожертвуваннях.

Київське губернське дворянське зібрання, не дивлячись на прагнення допомогти постраждалим від військових подій солдатам, змушене було чекати на схвальну відповідь спочатку міністра, а потім – імператора на його прохання. Імператор Микола II лише 5 листопада 1914 р., заслухавши доповідь міністра про бажання київських дворян здійснити пожертвування на потреби війни, схвалив таке благодіяння і дозволив оподаткування дворянських земель [1, арк. 113]. За такої затримки в розвитку благодійної справи київського дворянства,

вагомою, на нашу думку, була можливість для дворянського зібрання отримати позику в розмірі 150 000 руб. зі скарбниці [1, арк. 113].

Ці кошти дворянство Київської губернії вирішило використати наступним чином:

- 10 000 руб. асигнувати в розпорядження Загально-дворянської організації допомоги хворим і пораненим військовим [1, арк. 113];
- прийняти на весь період війни утримання власним коштом шпиталю № 3 в будинку дворянства на 110 офіцерських ліжок, відшкодувавши ВЗС вартість обладнання, та вважати його «Шпиталем Київського дворянства» [1, арк. 113];
- у випадку, якщо після закриття шпиталю виявиться вільний залишок коштів, направити його на будівництво в одному з міст притулку для калік – жертв війни [1, арк. 114].

З доповіді по утриманню шпиталю дворянства за період з 1 січня 1915 р. по 1 листопада 1916 р. довідуємося про те, що збір пожертв з дворянських земель приніс закладу 220 193 руб. [3, арк. 1]. Київський губернський предводитель дворянства Ф. Безак одноосібно пожертвував 1 722 руб. [3, арк. 1]. Детальні відомості щодо пожертвуваних коштів дворянства різних повітів Київської губернії зазначені автором дисертаційного дослідження в додатках до тексту роботи (Додаток М).

Таким чином, дворянство Київської губернії під час Першої світової війни прийняло активну участь у благодійній діяльності на користь постраждалих військових. Найпоширенішою формою доброчинності були фінансові пожертви. Різноманітні громадські організації, товариства, опікунства і комітети для допомоги постраждалим військовим і цивільному населенню впродовж усіх років війни проводили благодійні акції для зборів пожертв, відомості про результати яких друкувалися в періодичних виданнях. Яскравим прикладом слугувала доброчинність дворян Київської губернії, які здійснювали значні

внески на потреби жертв війни – графині М. Браницька, Є. М. Толстая, княгині М. О. Святополк-Мирська, О. Демидова Сан-Донато, баронеса Унгер-Штернберг, графи М., Ф. Собанські, Й. Шембек, М. Ігнат'єв, Ф. Безак.

Київське губернське дворянське зібрання прийняло рішення про оподаткування земель спадкових дворян губернії, в результаті якого було зібрано більше 220 000 руб., які були використані на створення та фінансування роботи благодійного шпиталю для військових. Ще 10 000 руб. зібрання пожертвувало на роботу Загально-дворянської організації допомоги хворим і пораненим військовим.

3.2. Участь дворянства у роботі благодійних організацій, гуртків, комітетів

Окрім фінансових пожертв на користь військових у період Першої світової війни, важливою була організаційна діяльність дворянства, яка втілювалася в роботі традиційних і нових, державних і громадських доброчинних організацій; створенні комітетів і дамських гуртків; благодійній діяльності Губернського дворянського зібрання.

Важливим сприятливим фактором благодійної діяльності дворянства була наявність в губернії розгалуженої системи державних і громадських благодійних організацій, які мали значне фінансування, професійних робітників, досвід і налагоджений процес роботи під час військових конфліктів, підтримку та сприяння державних органів і військового командування. Державні та громадські благодійні організації мали досвід у проведенні акцій для збору пожертвувань, який дозволяв їм ефективно виконувати свої функції та мобільно реагувати на потреби армії та постраждалого населення.

З початком Першої світової війни всі імперські благодійні організації, засновані в період з кінця XVIII до початку XX ст., почали займатись

підтримкою постраждалих від військових дій. Багато з них, особливо найстаріші – Відомство закладів імператриці Марії, Імператорське жіноче патріотичне товариство, Олександрівський комітет для поранених, Російське Товариство Червоного Хреста та ін. мали багатий історичний досвід надання такої допомоги.

Представники дворянства традиційно були активними членами державних і громадських благодійних організацій, таких як РТЧХ, Товариство повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам і їх сім'ям, а також плідно співпрацювали з новоствореними організаціями – ВСМ і ВЗС.

Важливо зазначити, що в досліджуваній період у Російській імперії проводилася державна політика, яка підтримувала та стимулювала благодійну діяльність населення, спрямовану на допомогу військовим. До змісту «державної підтримки» благодійності ми відносимо, перш за все, існуючу законодавчу базу, що регулювала процес благодійності в Російській імперії на початок війни.

Благодійна діяльність дворянства, що здійснювалася через роботу державних і громадських благодійних організацій, була обмежена відповідними законодавчими актами, зокрема, іменним указом про тимчасові правила про товариства та союзи від 4 березня 1906 р. [226, с. 239-241], уставом про громадську опіку від 1892 р. [226, с. 234], циркулярами міністра внутрішніх справ губернаторам про збори пожертвувань приватними товариствами № 38 від 16 грудня 1909 р. [226, с. 256, 307-315].

В архівних документах виявлені наступні свідчення державної підтримки благодійності: 1) створення за вказівкою представників державних органів спеціальних комітетів по допомозі постраждалим від військових дій; 2) проведення зборів пожертвувань на потреби армії та цивільного населення [19, 20]. Ці та інші подібні заходи адміністрації Російської імперії дозволяли залучати благодійні матеріальні та людські ресурси, в тому числі і

представників дворянства губернії, до справи допомоги постраждалому населенню під час війни.

Яскравим виявом зацікавлення держави в благодійності громадськості Російської імперії можна вважати появу в умовах Першої світової війни нових державних і громадських благодійних організацій, спрямованих на допомогу специфічним категоріям населення. Саме з початком війни з'явилися в Російській імперії організації, метою яких була допомога пораненим військовим через відкриття шпиталів – Всеросійський земський союз і Всеросійський союз міст допомоги хворим і пораненим військовим.

Як повідомляла газета «Киевлянин», 7 серпня 1914 р. в Дворянському домі в м. Києві відбулося надзвичайне зібрання Київського губернського земства [52, с. 3]. Головував член Державної Ради предводитель дворянства Ф. Безак. Київський губернатор М. Суковкін виступив з доповіддю з питань потреб, викликаних військовим часом. Як зазначав Суковкін, найбільш невідкладним і важливим було питання організації медичної допомоги пораненим військовим [52, с. 3]. Для об'єднання земств Російської імперії з цією метою за ініціативою московського земства було засновано 25 липня 1914 р. Всеросійський земський союз [117, с. 25]. У зв'язку зі стрімким розвитком подій на фронтах, земська управа вже почала обладнання шпиталю на 500 ліжок у Кирилівській лікарні та на 200 ліжок у місцевій фельдшерській школі [52, с. 3].

Вислухавши доповідь губернатора, земське зібрання постановило: 1) приєднатися до Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим військовим; 2) вибрати барона С. Штейгера уповноваженим від Київського земства в центральний комітет ВЗС; 3) асигнувати 100 000 руб. до центрального комітету союзу та ще 300 000 руб. до місцевого губернського комітету; 4) вибрати в губернський земський комітет з надання допомоги хворим і пораненим військовим: графа О. Бобринського, князя С. Трубецького,

В. Демченко, В. Трітшеля, Д. Шипова, П. Вакара, І. Дьякова, Ф. Бурчака, А. Ржепецького, В. Ярошинського, М. Вільчинського [52, с. 3]. Окрім того до губернського комітету ввійшли губернський предводитель дворянства, всі повітові предводители дворянства та всі голови повітових земських управ.

Зібрання погодилося з пропозиціями М. Суковкіна та постановило додатково організувати обласний комітет допомоги хворим і пораненим, передавши 70 000 руб. на цю справу [52, с. 3]. Обласний комітет складався з двох представників від губернських комітетів Київської, Волинської та Подільської губерній. Його функції полягали в тому, щоби організовувати склади, потяги, масштабні заходи, які були не під силу окремій губернії.

Також зібрання постановило виділити 130 000 руб. для передачі їх порівну по 10 000 руб. кожному повітовому земству Київської губернії та м. Києву для надання допомоги сім'ям запасних нижніх чинів і ратників [52, с. 3]. Зібрання постановило, за пропозицією барона С. Штейгера, закрити на весь час війни роботу винних магазинів.

Вже в наступному випуску журналіст «Києвлянина» зазначав, що за згодою трьох земств Південно-Західного краю – Київського, Волинського та Подільського, в м. Києві було створене бюро обласної земської організації цих трьох губерній [53, с. 2]. Представниками від земств до бюро ввійшли: П. Балашов (Подільська губернія), П. Демидов і генерал Отфімовський (Волинська губернія), В. Демченко і О. Лерхе (Київська губернія) [53, с. 2]. Головою бюро вибрано П. Балашова. Головною ціллю цієї організації була евакуація поранених, для якої планували обладнати 6 санітарних потягів для вивезення поранених і розподілу їх між названими губерніями [53, с. 2]. Другорядної ціллю організації було обладнання складів медикаментів та обладнання для шпиталів. Навесні 1915 р. Південно-Західний обласний комітет вийшов зі складу ВЗС і діяв автономно [117, с.30].

На сторінках періодичних видань за 1914, 1915 рр. схвально описувалася робота громадських благодійних організацій та їх ефективність. Журналісти наголошували на швидкості створення відділень ВЗС, вбачаючи причиною цього попередній досвід земств, які швидко пристосовуються до широкої і різноманітної громадської діяльності, наявність значних капіталів, пожертвуваних земствами [66, с. 11]. Комітети Земського союзу надавали армії та населенню суттєву допомогу як доброчинного, так і господарського спрямування [117, с. 35].

8–9 серпня 1914 р. у Москві відбувся установчий Всеросійський з'їзд міст, на якому було проголошено створення Всеросійського союзу міст допомоги хворим і пораненим воїнам [117, с. 164-165]. Було сформовано міські й обласні комітети ВСМ, діяльність яких спрямовувалася на організацію медико-санітарної допомоги армії, опікування різними категоріями цивільного населення. Київський обласний комітет ВСМ представляли такі відомі кияни дворяни, як міський голова І. Дьяков, професор-лікар С. Томашевський, адвокат В. Толлі, громадський діяч М. Суковкін [117, с. 167].

Товариство повсюдної допомоги тим, хто постраждав на війні та їх сім'ям було створене в 1906 р. після подій Російсько-Японської війни. Метою його діяльності було покращення становища солдат та поранених у війні 1904 – 1905 рр. Після початку війни Київський відділ товариства, очолений почесним головою командуючим військами київського військового округу генералом-ад'ютантом Івановим, долучився до благодійної допомоги учасникам тогочасних військових дій та їх сім'ям. 27 липня 1914 р., як повідомляла газета «Киевлянин», в приміщенні окружного суду відбулося екстрене загальне зібрання відділу під головуванням генерал-лейтинанта Цвєткова, на якому обговорювалися питання розширення діяльності відділу товариства [47, с. 2].

З огляду на те, що зі складу товариства вийшло багато членів, які приступили до служби в діючій армії, на цьому засіданні було проведено

вибори. Головою правління було обрано вдову генерала В. Трескіну [47, с. 2]. Загальне зібрання вирішило уповноважити правління приймати заходи, необхідні для зібрання коштів та втілення мети товариства.

РТЧХ було однією з впливових громадських організацій Російської імперії. На основі залучених довідникових джерел ми реконструювали список представників дворянства, які входили до складу Київського місцевого Управління РТЧХ станом на 1914 р. (Додаток Д), та список місцевих повітових комітетів РТЧХ (Додаток Д, Е). Активними членами РТЧХ були дворяни: М. Дрентельн, Д. Давидов, барон А. Зальца, князь М. Куракін, княгиня О. Лопухіна-Демидова, М. Суковкін, Ф. Трепов, барон В. Унгер-Штеренберг, князь П. Ратієв.

Виявлені в архівних джерелах відомості дозволяють стверджувати про відкриття ще трьох місцевих комітетів у Київській губернії після початку війни – Васильківського, Таращанського та Святошинського [31, арк. 203, 203, 206]. З початком Першої світової війни розширилися функції РТЧХ. До повноважень товариства на період війни входили: 1) допомога від державних органів одягом, медикаментами, продовольством; 2) формування та обладнання пунктів першої допомоги пораненим; 3) формування та утримання пунктів харчування та відпочинку при залізницях і евакопунктах; 4) організація евакуації поранених та хворих солдат; 5) утримання військових лікарень; 6) допомога і утримання військових інвалідів [37, арк. 1-11].

У перші місяці війни українські управи Червоного Хреста відкрили близько 40 шпиталів, 71 етапний і 37 рухомих шпиталів на 35 тис. ліжок та організували 24 передові медичні загони [87, с. 27]. У Києві на кінець 1914 р. для обслуговування поранених військових було відкрито 100 шпиталів Червоного Хреста. Окрім власне червоно-хресних закладів, сотні громадських і приватних медичних закладів перебували під прапором РТЧХ.

Громадські та приватні благодійні товариства, які мали затверджені державними органами устами, що регулювали їх діяльність, відносились до сфери громадської благодійності. Спираючись на матеріали залучених джерел та аналіз історіографії, авторка дисертаційного дослідження приходить до висновків, що в Київській губернії благодійність під час Першої світової війни характеризувалася наявністю диференційованої за напрямками допомоги мережі установ.

Без допомоги громадських організацій і благодійності населення держава не змогла би організувати належним чином вирішення комплексу проблем, пов'язаних із лікуванням хворих і поранених військових, піклуванням про біженців, сімей призваних на війну тощо. Так, наприклад, голова ради міністрів І. Горемікін у промові з нагоди відкриття Державної Думи 19 червня 1915 р. відзначив, що події війни показали непідготовленість країни, але досвід залучення громадських сил у справі оборони довів свою життєздатність і це змусило уряд ширше і міцніше об'єднати громадські зусилля країни [67].

Влада в першу чергу була зацікавлена в активності населення, тому і заохочувала заможні верстви до відкриття шпиталів, участі в існуючих і створення нових громадських організацій, комітетів по допомозі постраждалим від військових дій, зборів пожертвувань на потреби армії та цивільного населення.

Архівні та опубліковані джерела містять згадки про діяльність представників дворянства в якості організаторів благодійних акцій, комітетів і дамських гуртків для збору коштів та іншої благодійної діяльності. Так, наприклад, Київський повітовий предводитель дворянства П. М. Гудим-Левкович повідомляв на сторінках преси про організацію в м. Київ та повітових містах одноденного збору пожертв на користь сімей запасних і ополченців Київської губернії, призваних на військову службу [55, с. 1]. На квартирі предводителя дворянства проходили збори учасників акції [55, с. 1]. Збір

пожертвувань пройшов 5 вересня 1914 р. Емблемою дня були значки із зображенням національних прапорів Росії та союзних держав.

Київська евакуаційна комісія доручила Київському губернському предводителю дворянства Федору Безаку, голові Київської губернської земської управи Миколі Суковкіну, київському міському голові Іполіту Дьякову організувати за три дні два притулки для 7 000 поранених військових: у Політехнічному інституті та в казармах Луцького полку [60, с. 2].

Газета «Киевлянин» повідомляла, що 24 липня 1914 р. в домі генерал-губернатора відбулося зібрання членів Київського біржового комітету в справі організації допомоги військовим [46, с. 2]. На цьому зібранні були обрані: почесним членом комітету генерал-губернатора Ф. Трепова, членом комітету графа О. Бобринського, а також обрано правління комітету. До складу правління ввійшли Ф. Трепов, О. Величко, уповноважений РТЧХ М. Демидов, М. Шестаков, М. Гальперін, Г. Бричкін, І. Мізрах [46, с. 2]. Комітет вирішив виділити зі 156 000 руб., зібраних для допомоги військовим, 100 000 руб. для обладнання шпиталю на 200 ліжок. 5 000 руб. вирішили передати Київському дамському комітету для пошиття білизни та 2 000 руб. Житомирському дамському комітету [46, с. 2].

Київський міський голова М. Суковкін повідомляв у листі до Київського губернатора імена осіб, які ввійшли до складу Київського загальноміського комітету по задоволенню потреб, пов'язаних з війною [8, арк. 18-19]. З 63 осіб, запропонованих губернатору на затвердження, 13 мали дворянський статус (Додаток А).

П. Гудим-Левкович звітував Київському губернатору графу О. Ігнат'єву про результати організованого ним кухликового збору пожертвувань по місту Києву для фонду особливої наради Георгіївського комітету з виховання та влаштування дітей і сиріт Георгіївських кавалерів [5, арк. 23]. Збір

пожертвувань проходив 26 листопада 1916 р. і приніс 12 701 руб. і 68 коп. [5, арк. 23].

На нашу думку, однією з причин того факту, що благодійні акції почали проводитися також і «на замовлення» державної адміністрації, був спад добровільної доброчинної активності населення губернії, не характерний для перших років війни. Свідченням того, що затяжний характер війни пригасив ентузіазм людей і зменшив активність у благодійності, є відомості з рапорту помічника начальника Київського губернського жандармського управління в Черкаському та Чигиринському повітах від 15 січня 1916 р.: «помітна втома від війни і як би звичка до неї, що пояснює те, чому немає частих зборів пожертвувань на потреби армії грошима, речами і продуктами, що спостерігалось раніше» [10, арк. 61].

Дворянки Київської губернії активно займалися організацією дамських комітетів для збору коштів на потреби військових, пошиття білизни тощо. 10 серпня 1914 р. в домі київського міського голови спадкового дворянина І. Дьякова під головуванням О. Дьякової відкрився київський міський дамський комітет для надання допомоги хворим і пораненим військовим [55, с. 1]. Комітет займався обладнанням ліжок у Дегтярівській лікарні, купівлею хірургічних інструментів, перев'язувальних засобів і білизни. Голова комітету зверталася на сторінках газети до всіх дам міста прийти на допомогу працею.

Неодноразово в пресі з'являлися повідомлення про участь Київського благодійного товариства в організації різноманітних благочинних актів на підтримку вояків російської армії. Відомо, що відразу після оголошення війни на сторінках «Киевлянина» з'явилося звернення керівного складу товариства із проханням до усіх жителів Південно-Західного краю надсилати пожертвування на підтримку військових. За ініціативою голови ради товариства Єлизавети Трепової, рада на засіданні 25 липня 1914 р. постановила надати лікарню ім. Є. Трепової на 40 ліжок для поранених військових російської армії [46, с. 2].

Київський Дамський Комітет при місцевому управлінні Червоного Хреста також був очолений Є. Треповою. З початком Першої світової війни Є. Трепова зверталася на сторінках періодичних видань до всіх бажаючих допомогти «синам почесної російської армії», запрошуючи долучитися до пошиття білизни в будівлі громади ЧХ на вул. Маріїнсько-Благовіщенській 75 [45, с. 1] та в домі генерал-губернатора на вул. Інститутській 40 в м. Київ [47, с. 1]. Результати цих звернень до громадськості м. Києва та губернії періодично публікувались у газеті. Так, Трепова дякувала за пожертвування на користь комітету таким представникам дворянства: княгині Тумановій, яка пожертвувала 100 руб., графу Собанському – 55 руб. [53, с. 4].

Є. Трепова зверталася зі сторінок «Киевлянина» та інших періодичних видань з проханням здійснювати пожертви грошима та речами, які можна було приносити щоденно, крім вихідних і святкових днів, до дому генерал-губернатора Ф. Трепова [48, с. 1]. Дамський комітет мав на меті постачання шпиталів усім необхідним.

Голова дамського комітету опікунства сімей запасних приходу Олександрівської церкви Феодора Альтшиллер запрошувала всіх вибраних у комітет дам прийти на перше засідання, яке пройшло в неї на квартирі 22 серпня 1914 р. [59, с. 5].

Гурток дам, дружин генералів і офіцерів, очолений дружиною командуючого армією З. Рузскою повідомляв на сторінках «Киевлянина» про збір коштів на утворення шпиталю для 50 поранених військових [60, с. 4]. Рада клубу російських націоналістів запропонувала використати приміщення клубу для майбутнього шпиталю. Гурток Ф. Альтшиллер та З. Рузської об'єднав свої зусилля, в результаті чого було створено шпиталь імені героя війни генерал-ад'ютанта Рузського, який діяв до кінця війни [65, с. 2].

Ще один гурток дам – членів клубу російських націоналістів за ініціативою дружини генерала О. Волкової організовував шиття білизни для

поранених військових, у зв'язку з чим звертався до всіх дам членів клубу з проханням приєднуватися до благодійної справи, вступати до організаційного комітету та робити пожертви [45, с. 2].

Для того, щоби об'єднати зусилля всіх бажаючих допомогти військовим через пошиття білизни та пожертви на користь шпиталів, міський голова І. Дьяков запропонував створити загальноміський дамський комітет для надання допомоги хворим і пораненим військовим [49, с. 2]. Необхідність створення такого комітету була зумовлена тим, що міське управління приступило до організації шпиталю на 1 000 ліжок при міських богадільнях ім. М. Дегтярова. Проте, коштів на обслуговування такого закладу в управлінні не вистачало, тому й необхідні були зусилля приватних благодійників. На чолі загальноміського дамського комітету були О. Дьякова, В. Бурчак, М. Плахова [49, с. 2]. Членами комітету були дружини та доньки гласних думи та всі бажаючі киянки.

Дворянство Київської губернії, здійснюючи благодійну допомогу на користь військових у роки Першої світової війни, використовувало свій становий орган – губернське дворянське зібрання, стикаючись при цьому, як з перешкодами, так і зі сприятливими факторами. Київське губернське дворянське зібрання, зібравши кошти, пожертвувало їх на роботу Загальнодворянської організації по наданню допомоги хворим і пораненим військовим. Важливо, на нашу думку, звернутися до добродійної діяльності цієї організації.

На початку ХХ ст. дворянство Російської імперії двічі об'єднувалося в масштабах усієї країни: в періоди військових дій в 1904 та 1914 рр. [44, с. 1]. Від початку Першої світової війни дворянство Російської імперії почало активну діяльність по створенню організації, метою якої було надання допомоги російській армії. Ініціатива об'єднання всього дворянства держави належала дворянству Московської губернії: О. Самарін звернувся до всіх губернських

предводителів дворянства із запрошенням прибути в Москву для спільного обговорення питання про участь дворянських зібрань у справі надання допомоги хворим і пораненим військовим [44, с. 1]. Безумовно, що представники всіх губерній розуміли необхідність об'єднання зусиль та створення ефективного інструменту благодійної діяльності, яким став, у результаті зустрічі 28 липня 1914 р., новий орган – Загальnodворянська організація по наданню допомоги хворим і пораненим воїнам [32, арк. 150].

Загально-дворянська організація, володіючи на старті своєї діяльності значними коштами – 2 213 130 руб. [32, арк. 100], які сформувалися з основних і додаткових відрахувань дворянських зібрань 47 губерній імперії; залишків коштів від Російсько-Японської війни та грошових пожертв приватних осіб, змогла реалізувати масштабну, на наш погляд, благодійну діяльність на користь військових.

Дворянське зібрання Київської губернії приєдналося до Загальnodворянської організації по наданню допомоги хворим і пораненим військовим на початку 1915 р. [32, арк. 156], внівши до каси організації 10 000 руб. [32, арк. 159]. Київське дворянство зробило найменше за розміром пожертвування: Бессарабське дворянське зібрання пожертвувало 40 000 руб., Катеринославське – 20 000 руб., Полтавське – 50 000 руб., Херсонське – 30 000 руб., Чернігівське – 80 000 руб. [32, арк. 160].

Керівництво Загальnodворянської організації вирішило обмежитися найбільш суттєвим, на їх думку, видом допомоги пораненим – евакуацією їх з позицій та евакуаційних пунктів у тиллові установи [44, с. 2]. Окрім цього головного напрямку благодійної роботи Загальnodворянської організації, як свідчать документальні джерела, існували інші види допомоги армії, такі як відправлення на позиції подарунків, білизни, пожертвуваних приватними особами та установами, які, проте, мали випадковий характер.

Участь у діяльності Загальнодворянської організації склала вагому частину доброчинності дворянства Київської губернії, яке розширило, таким чином, сферу свого впливу – від надання медичної допомоги військовим у тиловому шпиталі, до безпосередньої допомоги пораненим військовим на полі бою. Київське губернське дворянське зібрання, долучившись до роботи організації, внесло свою лепту до важливої справи евакуації поранених військових.

Володіючи значними пожертвуваними коштами та визначившись з головними напрямками благодійної діяльності, Загальнодворянська організація отримала спеціальне погодження від Військового відомства, згідно з яким дворяни зобов'язувалися:

1. обладнати відповідно до правил організації рухомого складу для військово-санітарних потреб надані Управлінням залізниці 20 кадрових потягів, у складі кожного: одного вагона другого класу та одного вагону третього для особистого персоналу та чотирьох товарних вагонів: один для кухні та три вагони цейхаузові, з них один постійний білизняний цейхаузовий, а два тимчасові, перетворені у випадку потреби у вагони для поранених.
2. постачати потяги санітарним майном інтендантського та медичного призначення.
3. призначити на кожен потяг на весь час дії його особовий склад: 2 лікарів, 2 фельдшерів, 4 сестри милосердя, 14 санітарів. На кожному потязі повинен був знаходитися уповноважений від організації.
4. прийняти на себе утримання і продовольство зазначеного в пункті 3 особового персоналу, а також і слюсарів потягу.
5. прийняти на себе утримання і продовольство хворих і поранених воїнів, що перевозяться в потягах за умови, що ці витрати будуть відшкодовані військовим відомством.

6. проводити за свій рахунок дрібні роботи: прання білизни, набивку сінників та ін.

7. прийняти на себе витрати по розбору обладнання потягів [32, арк. 100-101].

Загальнодворянська організація поступово розширила рамки першопочаткової угоди з Військовим відомством. По-перше, організація почала фінансувати роботу 21-ого потягу імені Чернігівського дворянства, який мав на балансі особливе грошове забезпечення (50 000 руб.) [32, арк. 101]. По-друге, у зв'язку з відкриттям військових дій проти Туреччини, організацією був обладнаний харчово-передовий загін, призначений для Кавказького фронту. Утім, з військових міркувань, загін не міг бути відправлений на місце свого першопочаткового призначення і в березні 1915 р. розпочав свою діяльність на австро-німецькому фронті [32, арк. 101]. Там він був приписаний до 3-го Кавказького корпусу.

Важливо зазначити, що переведені на Галицький фронт у жовтні 1914 р. дворянські потяги, обладнані на пожертви губернських дворянських зібрань, у тому числі і Київського, були першими та єдиними санітарними потягами, які прийняли на себе евакуацію поранених в Галичині [31, арк. 102].

По-третє, як зазначено у звітних документах Загальнодворянської організації [44], у зв'язку з тим, що 10 дворянських потягів були призначені Військовим відомством для обслуговування Галицького фронту, занадто віддаленого від Центрального Управління організації, так званої Виконавчої Комісії у Москві, з'явилась потреба у створенні місцевого Галицького Управління організації з особливим матеріальним складом для постійного і швидкого поповнення галицьких потягів предметами потягового обладнання.

Таке Управління, повірене Головно уповноваженому Загальнодворянської Організації на Галицькому фронті, було засноване, разом зі складом, у м. Львів. [32, арк. 102]. Для зручності решти дворянських потягів був створений меншого

розміру такий же склад у м. Брест, що також значно полегшило завдання постачання потягів необхідним інвентарем. В результаті, у зв'язку зі зміною лінії фронту, Галицьке Управління разом зі складом було переведене до Тернополю, а потім евакуйоване в Київ, а Брестський склад – після нетривалого перебування у Мінську – до Москви [32, арк. 102].

Окрім благодійної допомоги по обладнанню потягів для евакуації поранених військових, Загальнодворянська організація, безпосередньо стикаючись з потребами військових на фронті, офіційно не ставлячи своєю ціллю постачання армії білизною та іншими предметами побуту, не пропускала можливості зробити це в межах своїх коштів. Так, архівні джерела містять дані про те, що організація відправила та роздала різним частинам Кавказької армії до 33 000 одиниць різних речей, переважно білизни та одягу, приблизно на суму 40 000 руб.; за проханнями окремих представників різних військових частин було відпущено в різний час до 18 000 одиниць натільної білизни, окрім значної кількості речей, пожертвуваних з цією ціллю в організацію різними особами та установами (повітові комітети, дамські кружки та ін.); перед святами Різдва Христового та Пасхи в 1915 р. було надіслано на позиції 28 тисяч пакунків з подарунками (тютюн, сірники, чай, цукор та ін.) [32, арк. 102].

Всі перераховані види благодійної допомоги були, на нашу думку, показниками того, керівництво та працівники Загальнодворянської організації відповідально ставилися не тільки до своєї роботи, але і до поклику допомогти військовим, які на фронті боролися за інтереси держави.

Ми встановили, що паралельно зі вказаним розширенням першопочаткової наміченої програми йшло підказане досвідом покращення умов діяльності організації. Замість передбачених погодженням з Військовим відомством вагонів майже всі дворянські військово-санітарні потяги нараховували у своєму складі значну кількість класних вагонів, які замінили попередні товарні вагони та теплушки [32, арк. 103]. По-друге, впродовж

звітнього періоду значно збільшено штат персоналу потягів: Уповноважений – 1, помічник уповноваженого – 1, лікарі – 2, фельдшери – 2, сестри милосердя – 6, діловод – 1, економ – 1, санітари – 30-35 (залежно від кількості вагонів) [32, арк. 103]. Всі потяги були пофарбовані, за винятком класних вагонів, у захисний колір і містили відповідні написи про їх приналежність до Загальнодворянської організації.

Про значні масштаби благодійної діяльності та безумовну важливість свідчить те, що у перші місяці своєї роботи Загальнодворянська організація отримала офіційне визнання і разом з тим установила взаємодію з РТЧХ. Імператриця Марія Федорівна подякувала організації за надання допомоги хворим і пораненим військовим [32, арк. 105]. 10 грудня 1914 р. виконавча комісія Загально-дворянської організації звітувала перед імператором про свою діяльність.

Імператор, бажаючи вступити до організації, зробив пожертвування на суму 75 000 руб. У знак вдячності організація зробила один з потягів іменним потягом його високості, а імператору дала звання Уповноваженого потягом [32, арк. 105]. 21 листопада 1915 р. такий потяг був освячений і відправлений зі Львова в рейс [32, арк. 105]. 13 листопада того ж року ще один потяг став іменним Великої княгині Ольги Олександрівни; ще два потяги отримали покровительство його високості принца Петра Ольденбурзького та його імператорської високості принца Олександра Ольденбурзького у грудні 1915 р. [32, арк. 105].

Увага осіб імператорської сім'ї до діяльності Загальнодворянської організації підняла авторитет організації та сприяла ефективнішій співпраці з Військовим відомством у вирішенні різних нагальних питань, які невідворотно з'являлися в процесі діяльності.

Організація успішно виконувала поставлені перед собою завдання. Так, за перший рік роботи дворянські санітарні потяги перевезли 402 289 осіб,

здійснивши 814 рейсів [32, арк. 170]. Загальні витрати на всі потяги склали 1 115 310 руб. 65 коп. [32, арк. 150].

Корпоративна структура дворянства Російської губернії дозволила здійснити ефективну благодійну діяльність на користь військових в роки Першої світової війни, яка була спрямована, головним чином, на евакуацію військових з поля бою в тиллові медичні заклади, що, на нашу думку, було доволі важливим видом благодійної допомоги. Київське губернське дворянське зібрання приєдналося до створеної Загальнодворянської організації по наданню допомоги хворим і пораненим воїнам на початку 1915 р., що було зумовлене бюрократичними перепонами, які гальмували процес збору коштів.

Таким чином, важливими сприятливими факторами благодійної діяльності дворянства Київської губернії були, по-перше, державна підтримка, яка проявлялася через наявну законодавчу базу, яка регулювала діяльність в імперії благодійних товариств, створення нових державних благодійних організацій, комітетів, які активно залучали населення губернії до благодійної діяльності. По-друге, розвиненість мережі громадських благодійних організацій, які, маючи досвід організованої благодійної діяльності, ефективно виконували свої функції та мобільно реагували на потреби армії та постраждалого населення. По-третє, існування в суспільстві Київської губернії позитивного образу благодійності загалом і зокрема на користь військових, який формувався з таких елементів, як пропаганда в засобах масової інформації; приклад благодійності представників імператорської родини; існуючі в Київській губернії традиції благодійності, завдяки яким в короткий час громадськість відреагувала на потреби війни через роботу вже існуючих і відкриття нових організацій по допомозі постраждалим прошаркам населення.

Благодійна діяльність Київського губернського дворянського зібрання була ефективною, оскільки для неї було характерним об'єднання зусиль спадкових дворян усієї Київської губернії; досвід благодійної діяльності у

минулому; примусовий характер пожертвувань; успішне використання коштів на благодійні потреби.

Отже, важливим напрямком благодійної діяльності дворянства Київської губернії під час Першої світової війни була участь у роботі благодійних товариств. Губернський та повітові предводителі дворянства, відповідно до своїх обов'язків, були членами місцевих відділів провідних загальноімперських організацій, які надавали допомогу постраждалим військовим і цивільному населенню – РТЧХ, Товариство повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам і їх сім'ям, ВСМ, ВЗС. Вони займалися проведенням благодійних акцій для зборів коштів, були членами комітетів, які створювалися для задоволення різних потреб, викликаних військовими обставинами. Активними учасниками благодійних організацій були: Ф. Безак, Ф. Трепов, П. Гудим-Левкович, граф О. Бобринський, М. Дрентельн, Д. Давидов, барон А. Зальца, князь М. Куракін, княгиня О. Лопухіна-Демидова, М. Суковкін, барон В. Унгер-Штеренберг, князь П. Ратієв.

Дворянки створювали дамські гуртки, які займалися пошиттям білизни, прийомом пожертв, проведенням благодійних концертів та інших акцій для збору коштів на користь військових. Активними учасницями благодійної діяльності були О. Трепова, О. Дьякова, О. Волкова, Ф. Альтшиллер.

3.3. Заснування та фінансування шпиталів для військових

Під час Першої світової війни в українських губерніях Російської імперії діяла мережа благодійних шпиталів і патронатів для поранених та хворих військовослужбовців, яка поєднувалася з фронтом залізничними та суходільними шляхами сполучення. Благодійні медичні заклади створювалися

громадськими організаціями, непрофільними відомствами, релігійними установами та приватними особами [117, 126, 129-131].

Відкриття та фінансування медичних закладів для військових стало поширеною формою благодійної діяльності, яка користувалася співчуттям та довірою населення Київської губернії. «Жоден доброчинний заклад не користувався настільки широким колом різноманітних пожертвувань як шпиталі, і при тому цілком добровільних» [32, арк. 5] – так характеризував благодійні медичні заклади завідувачий медичною частиною Управління РТЧХ у 1915 р.

Шпиталі створювались на пожертви працівників різноманітних державних установ, представниками окремих етнічних груп, станів, конфесій. Серед створених на пожертви працівників навчальних закладів слід назвати шпиталь при клініці Київського університету на 234 ліжок [31, арк. 201]; Київського навчального округу на 105 ліжок [31, арк. 201]; Київського комерційного інституту на 10 ліжок [31, арк. 202]. На кошти Особливого комітету при Київській біржі утримувався шпиталь ім. Є. Трепової на 40 ліжок [31, арк. 201]. На відрахування із заробітної плати службовців міністерства внутрішніх справ Київської губернії діяв медичний заклад на 50 ліжок [31, арк. 201].

В м. Києві 200 ліжок було виділено для безкоштовного лікування військових при єврейській лікарні та ще 10 ліжок утримувало єврейське благодійне товариство [31, арк. 201], в м. Бердичеві 60 ліжок виділено для військових в єврейській лікарні [31, арк. 203]; шпиталь ВЗС №8 на 75 ліжок утримувався на кошти Польського товариства [31, арк. 202]; на пожертви працівників редакції газети «Київська думка» було організовано шпиталь на 26 ліжок [31, арк. 202].

При Маріїнській громаді було створено шпиталь на 220 ліжок, матеріальну основу якого складали пожертви приватних осіб, дотації РТЧХ,

Києво-Печерської лаври, міської управи та ін. [31, арк. 201]. При Покровському монастирі діяв медичний заклад на 200 ліжок [41, арк. 1]. При Лаврській лікарні відкрито в серпні 1914 р. шпиталь на 120 ліжок для солдат, а згодом ще і на 10 офіцерських ліжок [31, арк. 201]. Діяли під час війни два шпиталі старообрядницької общини на 33 ліжка [31, арк. 202].

З початком Першої світової війни Київське римо-католицьке благодійне товариство запропонувало свою допомогу міському управлінню, яке спрямувало свої зусилля на обладнання міського шпиталю на 100 ліжок для військових. Товариство надало у користування майбутнього шпиталю приміщення власної лікарні [50, с. 2].

Серед приватних благодійних шпиталів слід відзначити заклади представників відомої родини українських благодійників Терещенків. З перших місяців війни сім'я М. І. Терещенка долучилася до справи благодійної допомоги військовим, відвівши в своїх працюючих медичних закладах ліжка для солдатів: 312 ліжок у шпиталі імені сім'ї Терещенко [31, арк. 201], 120 ліжок при їхньому заразному госпіталі [31, арк. 202], 40 ліжок у бараці для одужуючих при Олександрівській лікарні [31, арк. 201]. Також сім'я Терещенко стала попечителем шпиталю Купецького товариства на 100 ліжок [31, арк. 201]. При Київській лікарні для чорноробочих ім. цісаревича Миколи на кошти О. Н. Терещенко було облаштовано 100 ліжок, Ханенко 10, Іващенко 10, Сахновського 10 ліжок [31, арк. 201].

Два шпиталі імені спадкоємців Ф. Терещенко – на 60 і на 50 ліжок були об'єднані в один шпиталь, кількість ліжок в якому збільшена до 125 [31, арк. 201]. Заклад працював з 29 жовтня 1914 р. і до кінця війни під опікуномством Н. О. Уварової (Терещенко). Також були організовані Тимчасовий патронат для ампутованих, заснований М. В. Терещенко на 24 ліжок [35, арк. 66], Ольгинський шпиталь О. Н. Терещенко на 20 ліжок [31, арк. 203]. На кошти

П. І. Терещенко було відкрито шпиталь в маєтку Христинівка, розрахований на 25 ліжок для легко поранених і хворих військових [31, арк. 100].

Тривалий час підготовки до відкриття шпиталю Київського дворянства в м. Києві зумовлювався вище описаними бюрократичними перешкодами, які не дозволяли, згідно існуючого законодавства Російської імперії, без дозволу імператора здійснити оподаткування дворянських земель Київської губернії на благодійні цілі. Благодійні наміри Київського дворянського зібрання, починаючи від 8 серпня 1914 р., коли відбулося засідання, на якому розглядалися можливі способи допомоги військовим, пройшли довгий шлях реалізації. Шпиталь «Київського дворянства» розпочав свою роботу 1 січня 1915 р. [3, арк. 1].

Шпиталь Київського дворянства працював до 1 грудня 1917 р. [3, арк. 1]. Дворянські пожертвування з оподаткованих земель майже повністю були витрачені на потреби лікувального закладу за 22 місяці його роботи. Шпиталь був ефективним у реалізації благодійної допомоги військовим, адже, згідно до відомістю про щомісячні видатки закладу, в ньому перебувало 76 хворих на день, на кожного з них витрачалося по 3 руб. 82 коп. [3, арк. 1]. Початкова кількість ліжок для офіцерів у шпиталі згодом була збільшена з 106 до 110 [3, арк. 1].

Важливо наголосити, що відкриття благодійних медичних закладів для військових як форма благодійності користувалося підтримкою Головного управління Червоного Хреста. У контексті дисертаційного дослідження особливо важливим заходом державних органів Російської імперії, який вказував на безпосереднє зацікавлення держави в залученні дворянства до благодійної діяльності, на нашу думку, є пряме звернення до поміщиків з проханням створення шпиталів [33, арк. 4].

На шпальтах газет публікувались звернення до власників помість з проханням прийти на допомогу пораненим захисникам Батьківщини, надавши

свої маєтки Червоному Хресту для розміщення в них шпиталів [33, арк. 4]. Необхідними умовами для відкриття благодійного медичного закладу для військових в дворянських маєтках були: 1) здатність вмістити до 50 поранених; 2) розташування на відстані не більше п'яти верст (5 334 м. – прим. автора) від залізничних станцій; 3) наявність зручного проїзду від станції та 4) достатнього водопостачання [33, арк. 4].

Інформація про приватні медичні заклади, які діяли під прапором Червоного Хреста, нами виявлена в архівних та опублікованих документах, залучених до даного дослідження [3, 31-41, 77, 79]. Аналіз джерел дозволив встановити назви 141 приватного шпиталю, які діяли під прапором Червоного Хреста в Київській губернії в роки Першої світової війни. Опираючись на відомості зі «Списку дворян Київської губернії» [78], ми ідентифікували наявність дворянського статусу в організаторів досліджуваних медичних закладів, таким чином визначивши 85 дворянських шпиталів.

Одним з результатів проведеного дослідження дворянських доброчинних приватних лікувальних закладів, слід вважати складену на підставі виявленої інформації таблицю 2 (Додаток Н). У ній подано список лікувальних закладів, імена організаторів, джерела фінансування, кількість ліжок, період роботи, географічне розміщення. Запропонована таблиця є спробою компактної подачі максимально інформативно об'ємного матеріалу – без його втрат. Вона дає можливість наочно швидко порівняти довільно обрані рівноцінні об'єкти. Табличний запис інформації значно спрощує її використання. Подання інформації за допомогою подібних таблиць може стати впригоді при розробці історико-статистичних досліджень та при подальшому порівнянні результатів з іншими ідентичними дослідженнями.

Досліджуючи процес відкриття дворянами Київської губернії благодійних медичних закладів для військових, ми виявили, що особи, які бажали відкрити медичний заклад, зверталися особисто або через своїх представників у листі до:

1) Головного уповноваженого РТЧХ [31, арк. 100, 125, 130]; 2) Головного управління Червоного Хреста в м. Київ [31, арк. 138]; 3) повітового предводителя дворянства [31, арк. 6]; 3) повітової присутності з військових справ [31, арк. 112]. Виявлені архівні документи містять лише схвальні відповіді від управління Головного уповноваженого РТЧХ при арміях Південно-Західного фронту на звернення осіб, які бажали відкрити медичні заклади для військових [31, арк. 101, 131, 139-140, 147].

Звернення благодійників мали довільну форму, в одних випадках вони виказували власне прагнення відкрити заклад, в інших констатували факт купівлі необхідного обладнання [31, арк. 100, 130, 139, 146]. Приклад одного такого звернення благодійників розміщений у додатках до дисертаційної роботи (Додаток Р). Спільною рисою всіх виявлених в архівних документах звернень є той факт, що особи обов'язково вказували адресу майбутнього медичного закладу, кількість ліжок, розмір фінансування, наявність медичного персоналу. На жаль, виявлені архівні джерела не дозволяють знайти звернення всіх дворян, які фінансували благодійні медичні заклади для військових у роки Першої світової війни в Київській губернії.

Досліджуючи архівні джерела, нам вдалося реконструювати час відкриття благодійних дворянських медичних закладів на основі наступних документів:

1. листування уповноважених з Управлінням Головноуповноваженого РТЧХ при арміях Південно-Західного фронту, яке містить список госпіталів, етапних шпиталів, передових загонів, сформованих на приватні кошти станом на 29 серпня 1914 р. [36, арк. 1-3]; брошура, складена П. Гудим-Левковичем по Звенигородському, Канівському, Черкаському, Чигиринському та Уманському повітах за 1914 р. [65]; брошура, яка містила список всіх стаціонарних лікувальних закладів, які діяли під прапором Червоного Хреста у районі Південно-Західного фронту станом на 1 вересня 1915 р. [67]; звернення уповноваженого по Радомишльському повіту [33, арк. 8-10], по Таращанському

повіту [33, арк. 2]; листи голови Уманського Особливо Розпорядчого комітету до Київського місцевого Управління РТЧХ [31, арк. 86, 87]

2. списки закладів, складені повітовими предводителями дворянства – по Бердичівському, Васильківському, Звенигородському, Канівському, Київському та Липовецькому повітах, без датування, але не раніше 3 вересня 1914 р. [36, арк. 13-19], по Звенигородському [31, арк. 63], Липовецькому [31, арк. 31, 82], Радомишльському [31, арк. 54], Тарашанському [31, арк. 17], Уманському [31, арк. 42], Черкаському [31, арк. 141] повітах, в яких вказані медичні заклади ще не прийняті під управління РТЧХ.

3. список госпіталів і шпиталів, які функціонували в Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській губерніях за роки війни, складений у 1918 р. [41, арк. 1-15], у якому по Київській губернії (без відомостей по Уманському, Черкаському та Чигиринському повітах) в більшості випадків (116 позицій зі 141) зазначено дату відкриття закладу. Лише в п'ятьох випадках дворянський шпиталь не мав зазначеної дати відкриття.

4. звернення благодійників до Головноуповноваженого РТЧХ з проханням прийняти медичний заклад під керівництво Червоного Хреста [31, арк. 6, 100, 112, 125, 130, 138, 147].

5. звіти про утримання медичного закладу, видатки та прибутки: шпиталю імені О. Бобринської [33, арк. 63-68], шпиталю Київського дворянства [3, арк. 1-2].

Доступні джерела дозволяють реконструювати час відкриття приватних медичних закладів з відносною вірогідністю та точністю. Нам вдалося встановити точну дату початку роботи 41 приватного дворянського медичного закладу. Переважно конкретні дати містять особисті звернення благодійників до Головноуповноваженого РТЧХ з проханням прийняти медичний заклад під керівництво Червоного Хреста, список шпиталів, складений у 1918 р., фінансові звіти шпиталів, довідники про роботу шпиталів.

Відомості про 19 закладів взято зі списку госпіталів, сформованих на приватні кошти станом на 29 серпня 1914 р. [36, арк. 1-3], складеного уповноваженим РТЧХ. Ці заклади могли бути відкритими від початку війни до моменту складання списку. Датування 14 дворянських закладів відносимо на осінь 1914 р., оскільки вони вказані в списках, складених повітовими предводителями дворянства без конкретної дати, але архівна справа, у якій вміщено документи, датована не раніше 3 вересня 1914 р. та брошурі, яка була видана не раніше 5 листопада 1914 р., коли було утворено Черкаський тилловий евакуаційний пункт [159, с. 281].

У випадку відомостей про 1915 р. розрив більший – єдине, що ми можемо реконструювати, це список з 14 нових дворянських закладів, які працювали на момент публікації брошури Київського відділення РТЧХ, але не були згадані в численних списках за 1914 р. Однак, цей документ не містить дані про заклади, які виникли від початку 1915 р. та припинили свою роботу станом на липень-серпень, тобто час збору інформації уповноваженими по повітах. Так само, ми не можемо без додаткових джерел встановити точну дату, коли ці 14 закладів були готові до початку своєї роботи.

У початковий період створення таких закладів листування уповноважених РТЧХ по повітах з Головним Управлінням містить списки госпіталів, етапних шпиталів, передових загонів, сформованих на приватні кошти станом на 29 серпня та 1 вересня 1914 р., списки закладів, які ще не прийняті під управління товариства та ін. Досить часто ці списки відрізняються – в одних випадках уточнюються дані про організаторів шпиталів, в інших відрізняється кількість ліжок, деякі шпиталі зустрічаються лише в списках, складених у серпні – вересні 1914 р.

Враховуючи неточності в датуванні, можна стверджувати, що найактивнішим періодом створення благодійних медичних закладів на пожертвування дворян слід вважати літо–осінь 1914 р.

В останні дні липня 1914 р. були підготовані ліжка для військових у 7 лікарнях, які діяли в дворянських маєтках графів Браницьких і Потоцьких, та створено новий шпиталь Давидових. До кінця серпня 1914 р. було обладнано 30 благодійних шпиталів на кошти дворян Київської губернії, відомості про 11 з них подано в додатках до роботи (Додаток П); у вересні почали роботу 14 медичних закладів; у жовтні – 6; у листопаді та грудні – по 1; 10 закладів почали роботу в осінні місяці, точну дату встановити не вдалося. Таким чином, від початку війни до кінця 1914 р. відкрито на кошти представників дворянства в Київській губернії 70 медичних закладів. До вересня 1915 р. з'явилося 14 дворянських медичних закладів для хворих і поранених військових. Залучені до даного дослідження архівні джерела дають змогу авторові говорити про один патронат, відкритий на кошти дворянина лікаря Лапинського у січні 1916 р. [41, арк. 5].

Багато уваги на початку війни громадськість приділяла відкриттю нових медичних закладів для військових, які фінансувалися приватними благодійниками, в тому числі представниками дворянства. Чимало інформації про час відкриття дворянських шпиталів міститься в періодичній пресі. На сторінках «Киевлянина» містилося повідомлення Волинського предводителя дворянства про те, що на екстреному зібранні предводителів і депутатів, яке відбулося 27 липня 1914 р. в м. Житомир, було прийнято рішення відкрити в найближчий час у м. Києві шпиталь на 12 ліжок для лікування офіцерів, який працюватиме впродовж усієї війни [49, с. 2].

Також, газета «Киевлянин» повідомляла, що 15 серпня 1914 р. відбулося освячення будівлі нової римо-католицької лікарні ім. Станіслава Сирочинського в м. Києві [56, с. 3], яка у зв'язку з війною була перетворена на шпиталь. Настоятель костюлу св. Олександра канонік Теофіл Скальський подякував вдові Сирочинській за внесок її чоловіка в будівництво лікарні.

С. Сирочинський заповідав на благодійність значну суму, в тому числі 150 000 руб. на будівництво римо-католицької лікарні [113, с. 268].

В іншому номері газети за серпень 1914 р. вказувалося, що товариство буряково-цукрового заводу «Монастирище», власником якого були дворяни Маньковські, в приміщенні контори заводу влаштували шпиталь на 20 ліжок з повним утриманням. Поміщик Монастирища Т. Подоський разом з настоятелем римо-католицького костелу ксьондзом Савицьким організували шпиталь на 15 ліжок [57, с. 3].

Отже, організація благодійних дворянських шпиталів почалася з перших днів війни. Найактивніше дворяни долучилися до відкриття медичних закладів у серпні-вересні 1914 р., коли почали свою роботу 44 дворянські шпиталі. Нами виявлено 85 медичних закладів – шпиталів для важко- та легкопоранених військових, для видужуючих, патронатів, які повністю або частково фінансувалися дворянами в роки Першої світової війни в межах Київської губернії.

Досліджувані заклади відрізнялися за розмірами, устаткуванням, фінансуванням. Використовуючи як критерій кількість лікарняних місць, ми підраховали, що у Київській губернії в роки Першої світової війни діяли 16 дворянських шпиталів, які були розраховані від моменту відкриття на 60 і більше лікарняних місць. Ці заклади, окрім значної кількості ліжок для військових, мали постійний медичний персонал, значне фінансування, операційне та хірургічне обслуговування. Найбільшими були шпиталі сім'ї І. Терещенко в м. Київ, графів Бобринських у м. Сміла, графині М. Браницької в м. Біла Церква, графині К. Балашової у Черкаському повіті, Давидових у м. Кам'янка, графині І. Шембек у с. Бородянка.

Частими були випадки, коли благодійники забезпечували від 1 до 9 місць для лікування та реабілітації поранених військових, у зв'язку з чим в архівних джерелах є відомості про 15 невеликих дворянських медичних закладів для

військових, які разом містили 74 лікарняних місця (Додаток П). Очевидно, що в умовах війни лікування кожного пораненого було важливим, через що і допускалось влаштовувати маленькі шпиталі, навіть у приватних будинках.

Найбільша кількість дворянських медичних закладів для військових, як було виявлено, відносилась до середніх за кількістю койко-місць закладів, що були розраховані від 10 до 50 ліжок. За підрахунками, в Київській губернії в період війни працювали 54 дворянські благодійні лікувальні заклади, розраховані на 1 317 ліжок (Додаток П). Загалом, за нашими підрахунками, для лікування військових у благодійних дворянських шпиталях Київської губернії за всі роки війни було підготовано 3 129 лікарняних місць.

До Київського місцевого Управління РТЧХ приходили також листи від уповноважених осіб як владних, так і громадських структур і приватних осіб, у яких вказувалася інформація про роботу шпиталів – дата відкриття, імена благодійників, обладнання, необхідність субсидій, наявність медичного персоналу, ремонт, закриття закладу та ін. Всі ці звернення допомагають уточнити дані списків, адже вони вказують на реальні робочі моменти в організації шпиталів. Так, наприклад місячні звіти про роботу шпиталів у повітах вказували актуальну інформацію про працюючі заклади, кількість пацієнтів, характер поранення, операції, смертельні випадки. Річні звіти дають ще більше інформації – вони склалися на вимогу керівництва РТЧХ місцевими представниками на основі даних, отриманих безпосередньо від керівників лікувальних закладів. Звіти відзначалися інформативністю, мали єдину форму, що дозволяє провести порівняльний аналіз. Недоліком є те, що в умовах військового часу отримати вчасно звіти від усіх шпиталів було важко, тому інформація доступна не з усіх повітів губернії. Такі документи дозволяють оцінити ефективність приватних дворянських медичних закладів, порівняти їх роботу з іншими – земськими та громадськими благодійними госпіталями.

Великі дворянські благодійні шпиталі привертали увагу уповноважених осіб, що дозволило отримати детальний опис таких закладів. Приміром уповноважений РТЧХ у м. Сміла описав шпиталь графині Олени Бобринської на 100 ліжок [30, арк. 440-441], так як у зв'язку з візитом імператриці Марії Федорівни лазарет було перейменовано на честь монаршої особи. Робота цього закладу зафіксована в десятках документів, в тому числі збереглися щорічні звіти про фінансування закладу – прибутки і видатки, списки особового складу, статистичні підрахунки руху пацієнтів, тощо [37, арк. 36].

На основі звітів ми реконструювали зовнішній вигляд двох дворянських благодійних шпиталів: 1) О. Бобринської в м. Сміла Черкаського повіту, який діяв з 20 серпня 1914 до 6 травня 1917 рр.; 2) спадкоємців В. Браницького в м. Ставище Таращанського повіту, який діяв з 27 липня 1914 по лютий 1918 рр.

Шпиталь О. Бобринської було відкрито спершу на 75 ліжок для важко поранених, переважно нижніх чинів, а з 10 січня 1915 р. кількість ліжок було збільшено до запланованих 100 [32, арк. 64]. Опис шпиталю реконструйовано на основі листа уповноваженого РТЧХ в м. Сміла до государя Олексія Олексійовича від 9 травня 1916 р. (Додаток С).

Згідно з архівним джерелом, в капітально відремонтованій будівлі однокласного училища при Смілянському рафінадному заводі графів Бобринських було розміщено шпиталь, який займав 12 кімнат, пристосованих під різні потреби: 1) вестибюль; 2) операційна з водопровідною системою і доступом до стерильної води; 3) кімната, в якій спалювали в каміні пов'язки; 4) перев'язочна кімната, відведена для виробництва пов'язок; 5) кімната для чергового лікаря; 6) склад білизни; 7) душова; поранені розміщались за видами поранень у 8) палаті на 42 ліжка; 9-10) двох палатах по 26 ліжок; 11) палаті на 6 ліжок; 12) ізоляційній палаті № 4 на 6 ліжок для хворих у дуже важкому стані та тих, у яких підозрювалися інфекційні захворювання [30, арк. 440-441]. Окрім того, для потреб медичного закладу було пристосовано наступні приміщення у

дворі: 1) для прийому, миття та переодягання пацієнтів; 2) для роздачі їжі, яку приносили туди з кухні; 3) каплиця [30, арк. 440-441].

Окрім старшого лікаря, в шпиталі працювали двоє ординаторів, два студенти-медики, дев'ять сестер милосердя [30, арк. 440]. Графиня сама виконувала обов'язки старшої сестри милосердя. Ось як цей заклад охарактеризував головно-уповноважений при арміях Південно-Західного фронту: «Цей шпиталь прекрасно устаткований на 110 ліжок і приносить велику користь, працюючи від початку війни як хірургічний госпіталь» [37, арк. 36].

Детальний опис раціону пацієнтів дворянського благодійного медичного закладу ми виявили в архівних джерелах і залучили до даного дисертаційного дослідження (Додаток Т).

Графиня Юлія Браницька запропонувала ЧХ приготувати 25 ліжок з повним утриманням, всією медичною допомогою, медикаментами та перев'язочними матеріалами в чотирьох графських лікарнях, в тому числі і 10 ліжок у м. Ставище Таращанського повіту [31, арк. 6]. Шпиталь у Ставищах отримав назву «Спадкоємців Владислава Браницького» та розміщувався у новозбудованій графом Браницьким кам'яній будівлі з електричним освітленням, водопостачанням, каналізацією та центральним опаленням [31, арк. 6].

Виявлені та залучені до дисертаційного дослідження архівні джерела містять у незначній кількості статистичні відомості про роботу дворянських благодійних медичних закладів для військових, на основі яких важко дослідити роботу всіх дворянських благодійних медичних закладів, які діяли в повітах Київської губернії в роки війни та однозначно стверджувати про ефективність наданої благодійної допомоги. З огляду на це, важливо, на наш погляд, проаналізувати на основі доступних джерел ефективність роботи дворянських медичних закладів, які функціонували в межах певного повіту.

Ми дослідили роботу медичних закладів, які діяли у Васильківському повіті в січні 1916 р. Усього у Васильківському повіті, згідно зі звітними документами, зареєстровано у відомстві Червоного Хреста 11 працюючих на той час медичних закладів, з яких 7 були організовані та утримувалися на кошти дворян [31, арк. 346]. Проаналізовані дворянські благодійні лікувальні заклади разом були розраховані на 96 лікарняних місць та надали за місяць допомогу 890 пацієнтам (43,97% від загальної кількості) [31, арк. 346].

Нами було проведено порівняльну характеристику роботи двох шпиталів в м. Біла Церква: графів Браницьких та найбільшого у Васильківському повіті «1-го Кауфманівського». Результати проведеного дослідження вміщені в Таблиці 4 (Додаток У). Медичний заклад Браницьких був значно меншим за розмірами – в ньому нараховувалось лише 52 ліжка, в той час як «1-й Кауфманівський» шпиталь міг прийняти 280 пацієнтів за раз. Не зважаючи на невеликий розмір, шпиталь Браницьких прийняв за місяць 764 пацієнтів, з яких 532 мали легкі поранення та 122 військових були важко пораненими. В той час у державному закладі 971 пацієнту надали медичну допомогу; з них – 805 легко поранених та 166 важко поранених хворих. У благодійному дворянському шпиталі за місяць лікарі здійснили 148 легких і 43 складних операцій, в результаті померло лише 6 пацієнтів. В «1-му Кауфманівському» шпиталі впродовж одного місяця роботи було проведено відповідно 266 та 88 операцій; зареєстрованих смертельних випадків було 22.

Порівнюючи роботу цих закладів, ми прийшли до висновку, що дворянський шпиталь не поступався державному в рівні надання медичного обслуговування пацієнтам, що підтверджується, передусім, зазначеними у таблиці високими показниками проведених складних і легких операцій і низькою кількістю смертельних випадків.

До аналогічних висновків про ефективність ми дійшли, аналізуючи джерела, які містять відомості про роботу дворянських медичних закладів для

військових у Черкаському повіті. Від дня відкриття і до 9-го травня 1916 р. (тобто за 21 місяць роботи) в Смілянському шпиталі О. Бобринської було прийнято 1 462 пацієнти і проведено 807 операцій [38, арк. 124].

У м. Сміла під час війни працювало в різний час вісім медичних закладів, які обслуговували хворих і поранених військових, з них три шпиталі фінансували графи Бобринські [38, арк. 123-124]. Медичні заклади графів Бобринських містили 200 ліжок для поранених і хворих солдатів, надавали кваліфіковану медичну допомогу та якісне харчування і догляд пацієнтам.

З дня відкриття до 1 серпня 1915 р. шпиталь імені О. Бобринської надав медичну допомогу 830 пацієнтам, загальнопрофінансувавши 21 686 лікарняний день [38, арк. 124]. До прикладу, схожий шпиталь Червоного Хреста при Смілянському заводі на 100 ліжок за цей період прийняв більше пацієнтів – 966, які разом провели лікуючись менше днів – 18 557 [38, арк. 124]. Які внутрішні фактори привели до таких розбіжностей, ми встановити не змогли, припустивши, що, з огляду на високий рівень фінансового забезпечення дворянських закладів, пацієнти отримували відповідно високий рівень медичних послуг.

Поширення такої форми благодійної діяльності, як відкриття дворянами медичних закладів для військових, було пов'язане не тільки з бажанням благодійників, але і географічним розташуванням дворянських маєтків, яке робило райони, близькі до залізничних розв'язок, маршрутів перевезення хворих військових, більш привабливими для роботи медичних закладів. Нами було виявлено, що з відкриттям від початку війни в м. Черкасах Тилового Евакуаційного пункту, м. Сміла Таращанського повіту, розміщене по дорозі руху санітарних потягів, отримало велике значення як місце для евакуації поранених [32, арк. 48]. Внаслідок чого, як свідчать архівні документи, на початку серпня 1914 р. у Смілу було відправлено п'ять госпіталів, але вони не

встигли навіть прийняти поранених, бо були пересунуті ближче до фронту [32, арк. 48].

Важливо зазначити, що в ситуації, коли в м. Сміла залишився лише Одеський госпіталь Касперівської громади, було відкрито під прапором ЧХ декілька дворянських лікувальних закладів на кошти графів Бобринських. З початком війни графи Бобринські звернулись до керівництва РТЧХ прийняти до його відомства наступні заклади:

- Шпиталь на 30 ліжок, відкритий при Софіївській лікарні, який утримувався повністю на кошти графів Бобринських, крім однієї сестри милосердя, утримання якої відносилось на рахунок РТЧХ [31, арк. 130].
- Шпиталь на 70 ліжок, відкритий при Смілянському рафінадному заводі, обладнання і утримання якого за рахунок графині О. Бобринської, крім лікарського персоналу, утримання якого відносилось на рахунок Червоного Хреста [31, арк. 130].
- Знову відкритий шпиталь на 100 ліжок при Смілянському буряково-цукровому заводі у приміщенні заводських казарм [31, арк. 130].

Всі перераховані шпиталі приймали переважно важко-поранених пацієнтів, які потребували серйозної хірургічної допомоги [32, арк. 50].

На розміщення благодійних медичних закладів, окрім описаних вище необхідних умов, впливали і наявність у дворянських маєтках раніше створених лікувальних закладів, на базі яких власники відводили певну кількість лікарняних ліжок спеціально для військових. Ми дослідили, що від початку Першої світової війни графи Потоцькі обладнали в своїх лікарнях шпиталі [31, арк. 112, 204]: 1) на кінець липня 1914 р. в їх маєтку у м. Ставище обладнано 20 ліжок з повним утриманням і медичною допомогою для хворих і поранених військових; 2) 12 ліжок обладнано при Бужанській лікарні та 3) 8 при Ольховецькій. Благодійні заклади представників графської родини були не тільки в Київській губернії. У помісті Антоніна в Старо-костянтинівському

повіті Волинській губернії з 27 листопада 1914 р. працював шпиталь на 30 ліжок [40, арк. 18]. У м. Печари Брацлавського повіту Подільської губернії на кошти графа було відкрито шпиталь на 50 ліжок [40, арк. 19].

Таким чином, заможні дворяни, на чий кошти вже декілька десятиліть працювали медичні заклади, маючи досвід і необхідне матеріальне забезпечення для надання якісної медичної допомоги пораненим, змогли оперативно з перших днів військового конфлікту переобладнати їх в шпиталі для військових.

Важливим аспектом функціонування благодійних дворянських медичних закладів для військових, на наш погляд, було фінансування. Ми не мали на меті встановити точні суми, витрачені благодійниками на роботу лікувальних закладів, проте архівні джерела містять відомості про: 1) середні видатки на лікування одного пацієнта в день; 2) видатки річні на роботу шпиталю графині О. Бобринської; 3) видатки річні на роботу шпиталю графів Бобринських при Смілянському цукровому заводі; 4) видатки на роботу шпиталю імені Київського дворянства.

Всередньому видатки на одного пораненого і для великих, і для невеликих медичних закладів були однаковими – близько 1,5 руб. на добу [3, арк. 5], але зростали в міру росту інфляції.

Результати дослідження зображені в Додатку Ф, в якому вміщені відомості про річні видатки на роботу шпиталю імені О. Бобринської в м. Сміла. Лікувальний заклад був обладнаний і утримувався за кошти графині. Не дивлячись на те, що РТЧХ оплачувало заробітну платню медичного персоналу (окрім старшого лікаря, який працював безкоштовно), за перший рік роботи шпиталю на виплату заробітної плати та подарунки графиня витратила 375 385 руб. [32, арк. 66]. Важливо наголосити на тому, що разом за рік роботи Смілянського шпиталю благодійниця витратила значну суму – 3 932 275 руб. [32, арк. 66].

Загалом три графські шпиталі Бобринських за перший рік війни прийняли 1 812 пацієнтів, профінансувавши 46 258 лікарняних днів [32, арк. 66]. На утримання одного пацієнта, в середньому, в лазареті імені графині Бобринської йшло 1 руб. 52 коп. [32, арк. 66] в день, а в шпиталі при Смілянському цукровому заводі – 1 руб. 41,8 коп. [32, арк. 71]. Оскільки обладнання шпиталю при цукровому заводі, з опаленням і освітленням відносилось на рахунок місцевих пожертвувань, а утримання хворих і медичного персоналу на рахунок РТЧХ, то і витрати графської сім'ї у цьому випадку були значно меншими: за період від 6 жовтня 1914 р. до 1 вересня 1915 р. витрачено по особистому рахунку графів Бобринських 12 128 руб. [32, арк. 71]. До трьох згаданих шпиталів Бобринських на протязі року було додано ще і нічліжний харчовий пункт на 70 ліжок [32, арк. 71].

У деяких повітах відкриття шпиталів заможними дворянами можна назвати навіть «модним» явищем. Так, наприклад, за свідченням повітового справника у Бердичівському повіті у 1908 р. було дев'ять земельних власників, які володіли «видатними землеволодіннями за площею» [14, арк. 50], з них шестеро дворян – граф М. Ігнат'єв, Ф. Безак, С. Меринг, Лехно-Васютинський, Рогозинський, спадкоємці Терещенко відкрили в 1914 р. благодійні шпиталі.

Землевласниця П. Демидова княгиня Сан-Донато фінансувала роботу шпиталю для військових, який діяв при цукровому заводі у м. Ільїнці Липовецького повіту [31, арк. 205]. Шпиталь запрацював 3 жовтня 1914 р. і не припиняв своєї роботи в лютому 1918 р., коли представники РТЧХ складали звіти про роботу госпіталів і шпиталів, які функціонували в Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській губерніях за роки війни [41, арк. 1-15]. Медичний заклад був розрахований на 25 ліжок. У Липовецькому повіті княгиня була власницею чотирьох економій – Ільїнецької, Барбаровської, Свистунської та Павловської загальною площею 4 759 дес. і вартістю будівель 60 867 руб. станом на 1908 р. [144, с. 186].

На пожертви княгині О. П. Довгорукої в одній з двох лікарень, які функціонували в її маєтку у м. Тальне Уманського повіту було відведено спочатку 20, а потім ще 5 ліжок для лікування військових. Шпиталь згадано в документах за 29 серпня 1914 р. та березень 1916 р. [36, арк. 1-3; 31, арк. 409]. Тальянське помістя княгині розташовувалося в селах Глібочек, Кобренова-Гребля, Соколовочка та в м. Тальне, загальною площею 19 655 дес., загальний капітал у будівлях становив 136 110 руб. станом на 1908 р. [144, с. 186].

В. П. Подгорський вніс 10 000 руб. на утримання шпиталю, розрахованого на 200 ліжок для лікування військових в м. Дашів Липовецького повіту. Згадка про цю пожертву міститься лише в одному документі – списку благодійних медичних закладів, сформованих на кошти приватних осіб Київської губернії станом 29 серпня 1914 р., які перебували в черзі на прийняття під управління РТЧХ [36, арк. 1-3]. Маєток його батька Петра Подгорського у с. Конєла Липовецького повіту займав 1 933 дес.; загальний капітал у будівлях становив 25 804 руб. [144, с. 186]. У маєтку також працював барак для одужуючих військових, розрахований на 25 ліжок. Організатори заявляли представникам РТЧХ, що цей барак готовий приймати видужуючих пацієнтів шпиталів з 3 вересня 1914 р. Діяльність закладу фінансували В. П. Подгорський та С. Рогозинський.

Особливістю дослідження роботи благодійних дворянських лікувальних закладів, які діяли в Київській губернії в роки Першої світової війни, є, на наш погляд, те, що в залучених документах виявлено неповну інформацію про дати закриття досліджуваних закладів. Документи, на основі яких проводилася реконструкція часу закриття дворянських лікувальних закладів:

1. список госпіталів і шпиталів, які функціонували в Київській губернії (без відомостей по Уманському, Черкаському та Чигиринському повітах) за роки війни, складений у 1918 р. [41, арк. 1-15]. Цей список представлений у вигляді таблиці, в якій є стовпець під назвою «закриття

закладу». У третині випадків (45 позицій зі 141) зазначено конкретну інформацію: дату закриття закладу – 28, «зачинено» – 9, «тимчасово зачинено» – 4, «призупинено» – 3, «ремонт» – 1. В решті випадків клітинки пусті, що дає право вважати, що відповідний заклад працював на момент складання таблиці. Зі 141 медичного закладу, зазначеного в документі, на момент його складання 95 продовжували свою роботу, 21 з яких були дворянськими, а решта, в тому числі 8 дворянських, припинила свою діяльність у 1917–1918 рр. Очевидно, що список не враховує медичних закладів, які закрилися до 1917 р.

2. брошура РТЧХ, яка містила список всіх стаціонарних лікувальних закладів, які діяли під прапором Червоного Хреста у районі Південно-Західного фронту станом на 1 вересня 1915 р. [79]. Вона містить дані про заклади, які змогли проіснувати рік, таким чином всі дворянські заклади, які не згадуються у цьому виданні, але були зазначені в списках за 1914 р., ми вважаємо як такі, що були зачинені до осені 1915 р.

3. оскільки примірники вище згаданої брошури були розіслані предводителям дворянства всіх повітів, які повинні були звірити його данні з реальністю, то з доповідних предводителів дізнаємось уточнені відомості про фактично працюючі станом на осінь 1915 р. медичні заклади та дати закриття деяких шпиталів.

4. місячні звіти за 1916 р. про діяльність шпиталів у повітах: Васильківському [31, арк. 345-346], список приватних закладів в Уманському повіті [31, арк. 409], відомість про рух хворих у лікарнях м. Сміла [39, арк. 123-124, 169-170], довідки про лікувальні заклади Київського повіту [40, арк. 3-7].

З 85 виявлених дворянських лікувальних закладів, які функціонували в Київській губернії у період війни, 21 продовжував свою роботу у лютому 1918 р. [41].

Як і у випадку відкриття благодійних закладів, дворяни зверталися до Головного управління ЧХ, повідомляючи, що їх заклад закритися [31, арк. 180].

Причини закриття були різними: 1) медичний заклад не отримував пацієнтів, у зв'язку з чим у його роботі не було потреби – як лазарет дворянки Ядвіги Александрович на 4 ліжка [31, арк. 403], або лазарет Давидових у м. Кам'янка, у якому закрилося одне відділення на 30 ліжок [31, арк. 41]; 2) приміщення, відведене благодійником під лазарет, стало необхідним власнику для особистого користування – як у випадку землевласниці Раїси Чернової, яка надала ЧХ під лазарет приміщення цукрового заводу у с. Верхнячка тільки на осінній і зимовий період [31, арк. 333-334]; 3) від'їзд головного лікаря, або інші зміни лікарського складу стали причинами для закриття шпиталю графів Бобринських при Софіївській лікарні на 30 ліжок [37, арк. 42]; 4) особисті причини, які заважали ефективно керувати благодійним закладом – до прикладу, через погіршення стану здоров'я графиня Олена Бобринська звернулася до керівництва ЧХ з проханням прийняти лазарет «імені імператриці Марія Федорівни» з усім устаткуванням і щомісячним утримуванням в розмірі 3 000 руб. за умови, що після завершення війни устаткування буде передане до Софіївської лікарні графів Бобринських у м. Сміла [37, арк. 1]; 5) припинення фінансування – шпиталь Бобринської було перетворено з 6 травня 1917 р. на філіал Одеського Касперівського госпіталю, але через те, що субсидії графині надходили лише три місяці, це відділення закрили [37, арк. 54].

Численні архівні матеріали свідчать про активну громадянську позицію представників родини Балашових під час Першої світової війни. Катерина Балашова неодноразово жертвувала на користь благодійних товариств, в тому числі РТЧХ. Архівні документи містять відомості про її доброчинність під час Російсько-Японської війни: у м. Городище в її помісті працював евакуаційний шпиталь Червоного Хреста для поранених військових; графиня підтримувала бойовий дух військових, подарувавши 4 золотих нагрудних образків з ланцюжками для офіцерів і 178 сталевих годинників для нижніх чинів 1-ї батареї 44-ї артилерійської бригади; фінансувала роботу евакуаційного

шпиталю на 50 ліжок на Далекому Сході; вона неодноразово робила пожертви на відкриття дворянських шпиталів в Київській губернії, подарунки військовим і сестрам милосердя [115].

Дворянська родина Балашових відгукнулася на потреби військового часу в 1914 р. і відкрила на власні кошти п'ять шпиталів у Черкаському повіті, які обслуговували разом 240 ліжок: шпиталь з повним утриманням і медперсоналом на 100 ліжок у м. Городище, по 50 ліжок у с. Валяві та Червінському, по 20 ліжок в м. Мошни та с. Бай-Бузи [31, арк. 207].

Активними учасницями в справі благодійності під час Першої світової війни були представниці князівської родини Лопухіних-Демидових, останні володарі Корсунського маєтку в м. Корсуні Канівського повіту [190, с. 42]: княгиня Ольга Лопухіна-Демидова та її дочки фрейліни Високого двору Віра та Єлизавета Лопухіни-Демидові. Дворянки долучилися до різних видів благодійної допомоги: 1) організації допомоги сім'ям запасних; 2) збору для потреб армії теплого одягу та білизни; 3) влаштували в м. Корсуні шпиталь для хворих і поранених [10, арк.245].

Згідно зі архівними документами, у м. Корсунь обладнано два шпиталі по 10 ліжок кожен: один на пожертви князя О. Лопухіна-Демидова, інший на пожертви дочок князя Єлизавети та Віри Миколаївни Демидових [35, арк. 17; 37, арк. 3-4]. За рік кількість ліжок у шпиталі Є.М та В.М. Демидових зросла на 5 [30, арк. 205]. В документах РТЧХ іноді ці два шпиталі об'єднані в один – шпиталь ім. Демидових, який діяв від 22 вересня 1914 р. і не припиняв своєї роботи в лютому 1918 р.

Ми доповнили список дворянок-благодійниць іменем ще однієї представниці дворянства, яка займалася доброчинністю під час Першої світової війни – княгині Марти Давидової. До війни вона була опікункою шпиталів № 1, 2, 3 у м. Чигирині [145, с. 287]. Окрім того, вона активно допомагала в справах господарського забезпечення необхідними речами для хворих військових.

Використовуючи своє поважне становище та титул, княгиня допомагала отримувати від повітової земської управи комплекти теплого одягу для пацієнтів шпиталів [159, с. 287].

З перших днів війни дворяни Давидови висловили бажання допомогти пораненим захисникам Вітчизни, звернувшись до керівництва РТЧХ з проханням прийняти під свій прапор лікувальний заклад у м. Кам'янка [35, арк. 1]. Вже через місяць було обладнано на пожертви князів Давидових шпиталь на 60 ліжок, 10 з яких призначались для офіцерських чинів [35, арк. 1, 14; 36, арк. 6]. Шпиталь Давидових розміщався в двох окремих і віддалених один від одного будинках, кожен з яких розрахований на 30 ліжок [35, арк. 1]. В обох частинах шпиталю функціонував окремий штат медичного персоналу та прислуги. З 1-го січня 1915 р. в шпиталі Давидових кількість ліжок зменшилась з 62 до 30 [37, арк. 6]. Причиною такого скорочення послужила та обставина, що, не дивлячись на неоднократні прохання опікунів, їм не прислали достатньої кількості хворих.

Ще одним результатом дослідження архівних та опублікованих документів стали таблиці 6-9, в яких перераховані благодійні дворянські медичні заклади, які функціонували в період Першої світової війни у Волинській, Подільській, Полтавській і Чернігівській губерніях (Додатки Ш, Щ, Ю, Я). Так, у Волинській губернії діяли: 3 благодійні шпиталі Терещенків, розраховані разом на 110 ліжок; 2 заклади дворянки Н. Оржевської на 60 ліжок; шпиталь графа Потоцького на 30 ліжок [41, арк. 15-18]. У Подільській губернії військових безкоштовно лікували в шпиталі графа Потоцького в м. Печари на 50 ліжок. Княгиня Щербатова спільно з земством фінансувала шпиталь на 50 ліжок у м. Немирів. Дворянин М. Можайський надав ВЗС помістя, в якому розмістився шпиталь на 120 ліжок [41, арк. 19-21]. У Полтавській губернії функціонували шпиталі губернського дворянства на 100 ліжок, землевласника О. Панайотова на 80 ліжок, два шпиталі князя В. Кочубея на 50 ліжок тощо [41,

арк. 22-24]. У Чернігівській губернії на кошти дворян діяли лише невеликі шпиталі Терещенків, Неплюєвих, графів Милорадовичів та дамського комітету, загалом розраховані на 79 лікарняних місць [41, арк. 22-24].

Активна участь представників польського дворянства Київської губернії в організації зборів коштів на потреби армії, створенні шпиталів, роботі благодійних товариств та різного роду комісій по вирішенню проблем, пов'язаних з війною, могла бути виявом політичної лояльності російському самодержавству, вагомим аргументом у численних ідеологічних дискусіях, які відбувалися в російському суспільстві навколо обговорення «польського питання».

На думку дослідників, Російська імперія вступила в Першу світову війну з багатьма нерозв'язаними проблемами політичного, економічного, соціального, морально-психологічного характеру [242, с. 78]. Війна сприяла значному загостренню національного питання в країні, об'єктивно створивши нові протиріччя у галузі реалізації національної політики держави. Російське самодержавство поставило під сумнів політичну лояльність та патріотичну відданість престолу окремих народів та етноконфесійних груп, які впродовж століть проживали на землях імперії [92, с. 94].

В ситуації, яка склалася в російському суспільстві в дні Першої світової війни, у випадку, якщо заможний представник польської чи німецької національності не приймав участі в благодійності, така поведінка трактувалася державними органами як підозріла, а для населення була показником невірності державі. Яскравим прикладом, який підтверджує запропоновану гіпотезу, є доповідь помічника начальника КГЖУ, у якій зазначено, що німці-управляючі маєтків графів Бобринських не приймали участі в благодійності на користь військових, у зв'язку з чим ставлення населення до них було ворожим [10, арк. 61] (див. Додаток 3).

Наведені приклади негативних чуток про діяльність польських поміщиків напередодні та під час війни 1914–1918 рр., а також той факт, що польське населення Київської губернії вважалося владними органами політично ненадійним і підлягало постійному нагляду та перевіркам, вказують на особливе становище польського дворянства у суспільній свідомості населення губернії, що, в свою чергу, впливало на мотивацію такої важливої сфери суспільної діяльності як благодійність.

Залучені до дисертаційного дослідження архівних джерела, які стосуються діяльності Київського губернського жандармського управління, а саме свідчення інформаторів про ставлення окремих польських дворян до державної влади [7, арк. 138-142], отримують особливе значення при порівнянні з документами РТЧХ про функціонування приватних шпиталів у Київській губернії в роки Першої світової війни. Поєднуючи свідчення жандармських рапортів про настрої населення, в яких вказана ворожість населення до польських поміщиків, чутки про їх підтримку австрійців, засудження байдужості німецького населення до благодійності, приходимо до важливих висновків щодо мотивації благодійності деяких представників польського дворянства.

У рапорті помічника начальника КГЖУ за 1912 р. деякі з поляків, які з початком війни витрачатимуть свої кошти на лікування російських військових, охарактеризовані як такі, що «виявляють особливу ворожість інтересам Росії» [7, арк. 141] (Додаток К). Наприклад, Я. Янковський (власник маєтку Чагів) і вся його родина, охарактеризовані як «фанатики-католики» [7, арк. 141]. В той же час його син М. Янковський відкрив під час війни благодійні шпиталі в с. Медовка та в маєтку Чагів по 50 ліжок кожен. Дружина В. Ярошинського, охарактеризованого як «надзвичайно багатий, переконаний поляк» [7, арк. 141], відкрила шпиталь у с. Бабин на 30 ліжок. П. Подгорський, за свідченнями інформаторів «прагне до влади Польщі та мріє про роль магната» [7, арк. 141], а

його син В. Подгорський фінансував роботу шпиталю на 200 ліжок у м. Дашів та бараку для видужуючих на 25 ліжок у с. Конела Липовецького повіту. М. Мазаракі, хоч і заслужила від жандарма епітета «затята полячка» [7, арк. 142], проте фінансувала шпиталь у с. Розсоше на 27 ліжок. На пожертви графа М. Тишкевича в його маєтку в с. Андрушівка Липовецького повіту було створено шпиталь на 16 ліжок. Граф, за словами інформатора, був до одруження українофілом, але дружина-полька з Галичини його налаштувала вороже проти селян [7, арк. 142].

Таким чином, у період Першої світової війни в Київській губернії на мотивацію благодійності дворян польської національності впливали, в значній мірі, недовіра владних органів та вороже ставлення суспільства, яке проявлялося в поширенні чуток про співпрацю з австрійцями, можливість переходу на бік ворога тощо. З огляду на це, слід відзначити, що патріотичні почуття не були рушійною силою польської дворянської благодійності в період Першої світової війни.

Таким чином, відкриття та фінансування медичних закладів для військових стало поширеною формою благодійної діяльності дворян Київської губернії в роки Першої світової війни. Така форма благодійності користувалося підтримкою Головного управління Червоного Хреста. Аналіз джерел дозволив авторові встановити назви 85 дворянських благодійних медичних закладів, відомості про які подані в додатках до роботи.

Отже, на нашу думку, цінність досліджень такого характеру полягає, перш за все, в тому, що реконструйовано функціонування дворянських медичних закладів, а разом з ними і деталі біографій їх організаторів. Це дає можливість вносити уточнення й розширювати інформативність уже наявних біографій дворян-благодійників Київської губернії та функціонування системи медичних закладів у роки війни.

* * *

Благодійна діяльність дворянства Київської губернії на користь військових під час Першої світової війни здійснювалася в різних формах. Найпоширенішими були грошові пожертви дворянства на роботу благодійних товариств; організаційна діяльність у роботі комітетів, дамських гуртків, місцевих відділів РТЧХ, Товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам і їх сім'ям, ВСМ, ВЗС; заснування та фінансування медичних закладів.

Яскравим прикладом слугувала доброчинність дворян Київської губернії, які здійснювали значні внески на потреби жертв війни, були активними членами багатьох благодійних організацій, засновували та фінансували роботу благодійних шпиталів – графи М. Ф. Собанський, Й. Шембек, М. Ігнат'єв, О. Бобринський; графині К. Балашова, О. Бобринська, М. Браницька, Ю. Браницька, Є. М. Толстая; князі Куракін М., П. Рат'єв; княгині М. О. Святополк-Мирська, О. Лопухіна-Демидова Сан-Донато, М. Барятинська; барони Унгер-Штернберг В, Зальца А; дворяни Ф. Безак, Ф. Трепов, П. Гудим-Левкович, М. Дрентельн, Д. Давидов, М. Суковкін, В. Підгірський, Р. Чернова, В. Ярошинський, С. Лихарьова.

Дворянки створювали дамські гуртки, які займалися пошиттям білизни, прийомом пожертв, проведенням благодійних концертів та інших акцій для збору коштів на користь військових. Активними учасницями благодійної діяльності були О. Трепова, О. Дьякова, О. Волкова, Ф. Альтшиллер. В. Бурчак.

Київське губернське дворянське зібрання прийняло рішення про оподаткування земель спадкових дворян губернії, в результаті якого було зібрано більше 220 000 руб., які були використані на створення та фінансування благодійного шпиталю для військових. Ще 10 000 руб. зібрання пожертвувало

на роботу Загально-дворянської організації допомоги хворим і пораненим військовим.

Відкриття та фінансування медичних закладів для військових стало поширеною формою благодійної діяльності дворянства, яка користувалося підтримкою Головного управління Червоного Хреста. Аналіз джерел дозволив встановити назви 85 дворянських благодійних медичних закладів, які діяли в Київській губернії під час Першої світової війни.

Найактивніше дворяни долучилися до такого виду благодійної допомоги військовим у серпні-вересні 1914 р. Досліджувані заклади відрізнялися за розмірами, устаткуванням, фінансуванням. Дворянські сім'ї, для яких доброчинність і меценатство були не новизною, а вже вкоріненою традицією, не були байдужими до потреб суспільства під час війни. Благодійність уже була частиною їхньої життєвої позиції – на їхні кошти відкривались школи, лікарні для селян і робітників, будувались храми та ін. Представники заможних дворянських родин Браницьких, Потоцьких, Бобринських, Балашових, Давидових і Лопухіних-Демидових, які володіли значними земельними наділами в Київській губернії, прийняли активну участь у справі благодійності з перших днів війни. Медичні заклади, відкриті на кошти цих благодійників, були важливою частиною системи охорони здоров'я в губернії, маючи значне фінансове забезпечення працювали впродовж усіх років війни.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз історіографії засвідчив нерівномірність у зацікавленості темою дворянської благодійності за минуле століття, зумовлену суспільно-політичними умовами та ідеологічним підґрунтям державної політики. На початку ХХ ст. відбувався процес лише накопичування фактів і з'ясування ефективності благодійності у вирішенні гострих соціальних проблем, що проводилося науковцями на матеріалах центральних губерній Російської імперії. Радянські вчені в 1920 – 30-ті рр. зображали дворянство як реакційну силу, а доброчинність його представників як «гру багатих», націлену на задоволення їх власних інтересів.

Відносна лібералізація державної політики в СРСР в 1960-ті рр. спричинила відновлення наукового інтересу до історії дворянства, появу досліджень економічного та політичного становища стану, в яких присутня була характеристика доброчинності також. Лише за роки незалежності України спостерігається поступовий ріст наукової зацікавленості українських істориків темою благодійної діяльності дворянства.

Завдяки вузько спеціалізованим дослідженням і розробкам методологічних засад розвитку дворянського стану та благодійності на початку ХХ ст. сучасних дослідників О. Доніка, Н. Загребельної, Т. Ніколаєвої, Н. Сейко, Н. Темірової, Л. Циганенко, Є. Чернецького та інших, успішно реабілітовано образ дворянства, доведено їх активну діяльність у доброчинній сфері на початку ХХ ст. Натомість актуальним науковим завданням залишається поглиблене дослідження особливостей благодійності дворянства в окремих регіонах України, зокрема в Київській губернії.

Джерельну базу дисертаційної роботи, яка забезпечила новизну дослідження та отримання наукових результатів, склали матеріали відповідних фондів ЦДІА України в м. Києві та Державного архіву Київської області, опублікованих документів громадських благодійних товариств, періодичної преси, довідникових видань, збірників законів.

2. Перед початком Першої світової війни традиційними напрямками благодійної діяльності дворянства Київської губернії були пожертви на діяльність освітніх і релігійних закладів; участь у роботі установ державної опіки та створення громадських благодійних товариств. При цукрових заводах графів Браницьких, Бобринських, Потоцьких, у маєтках Балашових були створені школи, училища, лікарні, богадільні, храми, необхідні для функціонування інфраструктури прибуткових володінь. Допомога заможних дворян не поширювалася на решту населення губернії. Дворянство Київської губернії спрямовувало фінансові пожертви для підтримки бідних представників стану для отримання середньої та вищої освіти. Стипендії для дворян були засновані в Златопільській, Київській першій та другій гімназіях, Київському університеті.

Високопосадові особи та титулована знать були найпершими кандидатами на посади в опіках, притулках, різноманітних благодійних установах. Ф. Трепов, М. Суковкін, граф Ігнат'єв, повітові предводителі дворянства – П. Григорович-Барський, барон С. Штейнгер, П. Ратієв, С. Уваров та ін. головували та були членами Київського благодійного товариства, губерньського та повітових опікунств дитячих притулків, опікунств для глухих, РТЧХ та ін. Успішну організаторську діяльність на чолі різноманітних благодійних закладів здійснювали Є. Трепова, О. Лерхе, графиня О. Бобринська, княгиня О. Лопухіна-Демидова.

Дворянство польської національності активно брало участь у створенні та роботі римо-католицьких благодійних товариств, які діяли в Києві, Бердичеві,

Умані та Звенигороді на початку ХХ ст. Серед почесних членів Київського товариства були: графиня Х. Потоцька, графи М. Собанський, Ф. Собанський, О. Добротворська, Я. Маньковська, Л. Янковський, К. Ярошинська та ін. Значні пожертви на роботу товариства здійснювали граф А. Ржевуский, С. Жеромський, родина Маньковських, графи Собанські. Римо-католицькі благодійні товариства були ефективними інструментами громадського піклування, які перешкоджали зростанню жебрацтва в Київській губернії.

3. Дворянство Київської губернії прийняло активну участь у благодійній діяльності на користь військових під час Першої світової війни. Форми благодійності дворян були різноманітними: пожертви на потреби військових і постраждалих від війни під час одноденних кухликових зборів, відрахування від зарплати, збори подарунків для солдат, участь в роботі громадських і державних доброчинних організацій, фінансування приватних шпиталів.

Яскравим прикладом слугувала доброчинність дворян Київської губернії, які здійснювали значні внески на потреби жертв війни – графині М. Браницька, Є. М. Толстая, княгині М. О. Святополк-Мирська, О. Демидова Сан-Донато, баронеса Унгер-Штернберг, граф Ф. Собанський, Й. Шембек, М. Ігнат'єв, Ф. Безак. Кошти, пожертвовані представниками дворянського стану, часом були досить значними. Наприклад, граф М. Собанський пожертвував 100 000 руб. для РТЧХ, за що отримав подяку від великого князя Миколи Миколайовича. Графиня М. Браницька пожертвувала 25 000 руб. на користь сімей запасних. В результаті припинилося поширення чуток про фінансову підтримку графінею австрійців. Службовці Київської дворянської опіки та канцелярії повітового предводителя дворянства відраховували від зарплати засідателів 3%, чиновників канцелярії 2% на користь поранених військових.

Губернський та повітові предводителі дворянства, відповідно до своїх обов'язків, були членами РТЧХ, Товариства повсюдної допомоги постраждалим

на війні солдатам і їх сім'ям, ВСМ, ВЗС тощо. Вони займалися проведенням благодійних акцій для зборів коштів, були членами комітетів, які створювалися для задоволення різних потреб, викликаних військовими обставинами. Активними учасниками благодійних організацій були: Ф. Безак, Ф. Трепов, П. Гудим-Левкович, граф О. Бобринський, М. Дрентельн, Д. Давидов, барон А. Зальца, князь М. Куракін, княгиня О. Лопухіна-Демидова, М. Суковкін, барон В. Унгер-Штеренберг, князь П. Ратієв. Дворянки О. Трепова, О. Дьякова, О. Волкова, Ф. Альтшиллер створювали дамські гуртки, які займалися пошиттям білизни, прийомом пожертв, проведенням благодійних концертів та інших акцій для збору коштів на користь військових.

4. Київське губернське дворянське зібрання сприяло поширенню благодійності в умовах Першої світової війни. 8 серпня 1914 р. у м. Києві відбулося засідання зібрання предводителів і депутатів дворянства Київської губернії, на якому обговорювалось питання задоволення потреб військового та цивільного населення, викликаних війною. Було вирішено прийняти на весь період війни утримання власним коштом шпиталю № 3 в будинку дворянства на 110 офіцерських ліжок, відшкодувавши ВЗС вартість обладнання, та вважати його «Шпиталем Київського дворянства». Заклад успішно працював до грудня 1917 р. Зібрання постановило одноразово взяти з кожної десятини землі, що належала спадковим дворянам, відповідну суму грошей в розмірах, які коливалися від 15 до 30 коп. з десятини, в залежності від повіту. Збір пожертв з дворянських земель приніс 220 193 руб.

Також київське дворянство пожертвувало 10 000 руб. на роботу Загально-дворянської організації допомоги хворим і пораненим військовим, яка спрямувала свої зусилля на сферу евакуації поранених військових з фронту до тилових медичних закладів.

5. Відкриття та фінансування медичних закладів для військових стало поширеною формою благодійної діяльності дворян Київської губернії в період

війни. Від початку війни і до кінця 1914 р. відкрито на кошти дворянства Київської губернії 70 медичних закладів, до вересня 1915 р. з'явилося ще 14, а в січні 1916 р. запрацював один патронат. Зі 141 приватного шпиталю, які діяли під прапором Червоного Хреста, 85 закладів – шпиталі для важко- та легкопоранених військових, для видужуючих, патронати, – повністю або частково фінансувалися дворянами. Загалом, за нашими підрахунками, для лікування військових у благодійних дворянських шпиталях Київської губернії за всі роки війни було підготовано 3 129 лікарняних місць.

Досліджувані заклади відрізнялися за розмірами, устаткуванням, фінансуванням. У Київській губернії в роки Першої світової війни діяли 16 дворянських шпиталів, які були розраховані від моменту відкриття на 60 і більше лікарняних місць. Ці заклади мали постійний медичний персонал, значне фінансування, операційне та хірургічне обслуговування. Найбільшими були шпиталі сім'ї І. Терещенко в м. Київ, графів Бобринських у м. Сміла, графині М. Браницької в м. Біла Церква, графині К. Балашової у Черкаському повіті, Давидових у м. Кам'янка, графині І. Шембек у с. Бородянка. Заможні дворяни, на чий кошти вже декілька десятиліть працювали медичні заклади, маючи досвід і необхідне матеріальне забезпечення для надання якісної медичної допомоги пораненим, змогли оперативно з перших днів війни переобладнати їх в шпиталі для військових.

В основі доброчинних поступків дворян лежали різноманітні мотиви. Патріотичні почуття, бажання допомогти країні, зробити свій вклад у перемогу, безумовно, спонукали до участі в благодійності. Більш прагматичні мотиви теж були присутніми – бажання підтвердити свій елітарний статус, отримати нагороду чи прихильність царської сім'ї, наслідувати приклад заможних дворян-благодійників. Активна участь дворянства Київської губернії польської національності в благодійній діяльності на користь військових була виявом політичної лояльності російському самодержавству.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Державний архів Київської області

Ф. 782 Киевское губернское Дворянское депутатское собрание 1795-1918 гг.

Он. 2.

1. Спр. 293. Журналы заседаний за 1914 г. (3 января – 27 декабря 1914 г.). На 120 арк.
2. Спр. 294. Журналы заседаний за 1915 г. (3 января – 22 декабря 1915 г.). На 86 арк.

Он. 5.

3. Спр. 18. Отчет о расходовании денежных средств на содержание госпиталя Киевского дворянства за 1916 г. На 8 арк.

Ф. 1238 Канцелярия Киевского уездного предводителя дворянства

Он. 1.

4. Спр. 1676. Дело об организации кружечного сбора пожертвований по городу Киеву в фонд особого совещания Георгиевского Комитета по воспитанию и устройству детей и сирот Георгиевских кавалеров. На 24 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 127 Київська духовна консисторія

Он. 874.

5. Спр. 2. Дело о пожертвованиях. Начато 1917 г. На 24 арк.

Он. 1056.

6. Спр. 85. Дело о духовных завещаниях в церкви и монастыри Киевской епархии. (27 февраля – 9 декабря 1904 г.). На 126 арк.

Ф. 274 Київське губернське жандармське управління

Он. 1.

7. Спр. 2931. Переписка с Киевским губернатором, уездными исправниками и другими учреждениями о политической проверке и установлении надзора за поляками, проживающими в Киевской губернии.(31 декабря 1911 – 04 апреля 1913 гг.). На 164 арк.
8. Спр. 3458 ч.1. Переписка с Киевским губернатором, справки о лицах, обвиняемых в принадлежности к РСДРП, партии кадетов, эсеров и других нелегальных организаций.(3 января 1914 – 23 января 1915 гг.). На 460 арк.

Он.4.

9. Спр. 346а. О настроении населения (3 апреля 1914 – 13 января 1915 гг.). На 180 арк.
10. Спр. 456. Доклады министру внутренних дел, записки начальника Киевского КЖУ, рапорты и донесения помощников начальника Киевского ГЖУ о революционном движении и политическом настроении населения Киевской губернии (25 августа 1915 – 12 мая 1916 гг.) На 85 арк.
11. Спр. 531. Дело о разработке писем, полученных агентурным путем и политическую проверку разных лиц (3 января 1915 – 15 июня 1916 гг.). На 451 арк.
12. Спр. 541 О подготовке охраны императрицы Марии Федоровны при посещении Ею гор. Киева (14 октября 1915 – 20 октября 1916 гг.). На 16 арк.
13. Спр. 548. Доклады и рапорты помощников начальника Киевского ГЖУ, уездных справников и приставов полицейских участков города Киева о политическом настроении населения города Киева и Киевской губернии (12 января 1916 – 1 января 1917 гг.). На 375 арк.

Ф. 317 Прокурор Київської судової палати

Он. 1.

14. Спр. 5884. Представления прокуроров окружных судов Киевской, Подольской, Волынской губерний, копии постановлений уездных

исправников об аресте австрийских подданных евреев-заложников, нарушении австро-венгерскими и германскими войсками законов войны и др. (11 января 1915 – 29 декабря 1915 г.). На 389 арк.

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора
Он. 611

15. Спр. 217. Дело о числе имений, принадлежащих лицам польского происхождения в Юго-Западном крае. (25 ноября 1892 г.). На 243 арк.

Он. 638.

16. Спр. 20 Из распоряжений о выездах генерал-губернатора (20 февраля – 3 декабря 1908 г.). На 140 арк.

Он. 641.

17. Спр. 48. Дело об устройстве лотерей (6 января – 31 декабря 1911 г.). На 539 арк.

Он. 642.

18. Спр. 48. О разрешении устройства лотерей, выставок, базаров и пр. (12 января – 19 декабря 1912 г.). На 409 арк.

Он. 644.

19. Спр. 67. Дело о разрешении разным благотворительным обществам сборы пожертвований (21 января – 18 июля 1914 г.). На 152 арк.

20. Спр. 286. О разрешении сбора пожертвований на нужды войны (28 июля – 24 сентября 1914 г.). На 37 арк.

Он. 661.

21. Спр. 273. Дело об урегулировании благотворительных учреждений в Киевской губернии (12 ноября 1908 – 24 мая 1909 гг.). На 101 арк.

Он. 861.

22. Спр. 25. Дело по ходатайству Луцко-Житомирского р.-к. епископа о разрешении землевладелице Анне Змигродской построить р.-к. часовню в

с. Халаимгородок Бердичевского уезда (8 января 1911 – 1 ноября 1912 гг.).
На 15 арк.

Он. 862.

23. Спр. 65. Переписка с Департаментом духовных дел и киевским губернатором о разрешении построить католическую часовню в с. Езерной Васильковского уезда Киевской губернии (29 февраля – 25 октября 1912 г.). На 9 арк.

24. Спр. 223. Переписка с Департаментом духовных дел, Главным управлением по делам печати и Киевским губернатором о проверке сведений, помещенных в газете «Дзенник Киевский» в статье ксендза Зайончковского «Иванков, Радомысльского уезда» о тяжелом экономическом положении крестьян и необходимости сбора пожертвований на ремонт Иванковского костела (6 октября 1912 – 6 марта 1913 гг.). На 23 арк.

Он. 863.

25. Спр. 276. Дело о разрешении дворянки Каролины Ярошинской постройки римо-католической часовни в Киеве (30 ноября 1913 – 29 марта 1914 гг.).
На 7 арк.

Ф. 707 Управління Київського навчального округу 1832 – 1919 рр.

Он. 256.

27. Спр. 265а. Копии циркулярных распоряжений попечителя Киевского учебного округа (5 января – 30 декабря 1914 гг.).

Он. 259.

28. Спр. 39 ч1. Без назви. На 535 арк.

29. Спр. 77. Концерты, вечера, спектакли и проч. 1916 г. На 169 арк.

30. Спр. 274. Газетные вырезки. 1916 г. На 168 арк.

Ф. 719 Управление главноуполномоченного Всероссийского общества Красного Креста при армиях Юго-Западного фронта (1914 – 1918 рр.)

Он.1.

31. Спр. 44. Переписка с уполномоченным Российского Общества Красного Креста по Радомисльскому, Каневскому и других уездах Киевской губернии об открытии частных заведений РОКК, транспортировании больных и раненых воинов и по другим вопросам (26 сентября 1914 – 1 сентября 1916 гг.). На 472 арк.
32. Спр. 59. Переписка с начальником Киевского округа путей сообщения, уполномоченными РОКК по Подольской, Волынской и других губерниях и другими лицами об транспортировке и размещении раненых в лечебных заведениях РОКК (11 августа 1914 – 16 августа 1917 гг.). На 494 арк.
33. Спр. 90. Отчеты заведующего медицинской частью Управления, уполномоченных РОКК по Таращанскому, Уманскому и др. уездах Киевской губернии о работе заведений РОКК на 1 сентября 1915 г. и материалы к ним (15 ноября – 8 декабря 1915 г.). На 205 арк.
34. Спр. 108. Дело о предоставлении Трубецкой Е. В. дома для лазаретов РОКК на ст. Клавдиево, Киево-Ковельской железной дороги. На 4 арк.
35. Спр. 109. Переписка с Главным Управлением РОКК, помощником главноуполномоченного по Киевскому району, уполномоченными РОКК по городам Житомир и Полтава и другими лицами об открытии, принятии под флаг Красного Креста, работу, комплектацию медицинским персоналом патронатов РОКК для больных и раненых воинов (8 января 1915 – 11 сентября 1916 г.). На 10 арк.
36. Спр. 301. Список госпиталей, этапных лазаретов, передовых отрядов и других учреждений РОКК, сформированных на частные средства (не ранее 3 сентября 1914 г.). На 36 арк.
37. Спр. 372. Списки функционирующих и подлежащих расформированию учреждений РОКК (не ранее 30 сентября 1917 – 8 марта 1918 гг.). На 26 арк.

38. Спр. 608. Переписка с уполномоченным РОКК по Черкасскому уезду Киевской губернии и др. лицами о работе лазаретов в местечке Белая Церковь и Смела и их личный состав (5 января 1917 – 24 мая 1918 гг.). На 58 арк.
39. Спр. 643. Справки и статистические отчеты о работе лечебных учреждений РОКК за 2 сентября 1914 – май 1916 (2 сентября 1914 – 1 июля 1916 гг.). На 360 арк.
40. Спр. 646. Сведения о работе и личный состав лечебных учреждений РОКК Киевского уезда за сентябрь 1914 – май 1916 гг. (не ранее 30 сентября 1914 – не ранее 30 мая 1916 гг.). На 8 арк.
41. Спр. 1366. Список госпиталей и лазаретов Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской и др. губерниях (не ранее 4 февраля 1918 г.). На 33 арк.

Опубліковані джерела

42. Весь Киев: Адресная и справочная книга / С. М. Богуславский [Вип.] на 1915. – К.: Типография 1-й Киевской артели Печатного дела, 1915. – 756 с.
43. Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Юго-Западное отделение Рос. Эксп. Палаты; Сост. М. Довнар-Запольский; Под ред. А. И. Ярошевича. – К.: Изд. тов-ва Фиш и Вольсов, 1913. – 1115 с.
44. Доклад Временной исполнительной комиссии Общедворянской организации помощи больным и раненым воинам Съезду Представителей Объединившихся дворянских обществ. – М., 1914. – 11 с.
45. Киевлянин. : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1914. – №200.
46. Киевлянин. : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1914. – №204.
47. Киевлянин. : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1914. – №207.
48. Киевлянин. : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1914. – №208.

49. Киевлянин. : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1914. – №210.
50. Киевлянин. : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1914. – №216.
51. Киевлянин. : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1914. – №217.
52. Киевлянин. : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1914. – №218.
53. Киевлянин. : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1914. – №219.
54. Киевлянин. : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1914. – №221.
55. Киевлянин. : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1914. – №223.
56. Киевлянин. : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1914. – №225.
57. Киевлянин. : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1914. – №227.
58. Киевлянин. : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1914. – №229.
59. Киевлянин. : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1914. – №231.
60. Киевлянин. : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1914. – №233.
61. Киевлянин. : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1914. – №236.
62. Киевлянин. : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1915. – № 339.
63. Киевлянин : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1915. – № 344.
64. Киевлянин : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1915. – № 353.
65. Киевлянин : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. – Киев, 1917. – № 38.
66. Киевская земская газета. – К., 1915. – № 1.
67. Киевская земская газета. – К., 1915. – № 28.
68. Киевские губернские ведомости. – К., 1915. – №16.
69. Отчет Звенигородского, Киевской губернии Местного комитета, состоящего под Высочайшим Председательством Ее Императорского высочества Великой княгини Ольги Александровны Общества Улучшения Народного Труда в память царя-освободителя Александра II. за год 1915. – Звенигородка: Типография Х. Улицкого и А. Голованевского, 1916. – 33 с.
70. Отчет Киевского Римско-католического Благотворительного общества за 1908 год. – К.: Типография А.Штерензона, 1909. – 82 с.

71. Отчет Киевского Римско-католического Благотворительного общества за 1909 год. – К.: Польская типография, 1910. – 112 с.
72. Отчет по сумах Уманского благотворительного общества за 1909 г. – Умань: Типографія И. Цейтлина, 1910. – 34 с.
73. Отчет по сумах Уманского благотворительного общества за 1911 г. – Умань: Типографія «Реклама», 1912. – 30 с.
74. Отчет Российского Общества Красного Креста, состоящего под высочайшим покровительством ее императорского величества государыни императрицы Марии Федоровны, за 1915 год. Часть II. Общий обзор деятельности Общества. – Пг., 1916. – 286с.
75. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 год. / Под ред. Н.А.Тройницкого. XVI. Киевская губерния. – 1904. – 288 с.
76. Сборник законов о российском дворянстве : На основании офиц. изд. Законов о состояниях 1899 г., с доп. из др. частей Свода законов, из Полн. собр. законов и по новейшим узаконениям и с разъяснениями по решениям и определениям Правительствующего сената и по циркулярам М-ва вн. дел / Сост. Г. Блосфельдт. - Санкт-Петербург : Д.В. Чичинадзе, 1901. – 514 с.
77. Сведения о частных и общественных лазаретах с оборудованными койками для раненых воинов. По Уманскому, Каневскому, Звенигородскому, Черкасскому и Чигиринскому уездах, входящих в район Черкасского Тылового Эвакуационного пункта. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1914. – 31 с.
78. Список дворян Киевской губернии. Издание Киевского дворянского депутатского собрания. – К.: Тип. 1-й Киевской Артели Печатного Дела, 1906. – 328 с.
79. Список стационарных лечебных учреждений, которые действуют под флагом Красного Креста в районе Юго-Западного фронта. На 1 сентября 1915 г. – К.: Типография Гроссман, 1915. – 66 с.

80. Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – 272с.
81. Устав бесплатной лечебницы имени княгини Анны Матвеевны Голицыной в Босом-Броде, Киевской губернии, Бердичевского уезда, в имении графа Н. П. Игнатьева. – К.: Тип. С.В.Кульженко, 1897. – 10 с.
82. Устав Київського Римско-Католического Благотворительного Общества. – К., 1916. – 20 с.

ЛІТЕРАТУРА

83. Абуков С. Н. Помісне дворянство Катеринославської губернії в 1877 – 1905 рр. : соціально-економічний вимір : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. Н. Абуков. – Донецьк, 2012. – 19 с.
84. Анфимов А. М. Крупное помещичье землевладение Европейской России (конец XIX – начало XX в.). – М., 1969. – 395 с.
85. Балабанов М. С. Царская Россия XX века. (Накануне революции 1917 года) / М. С. Балабанов. – М., 1927. – 239 с.
86. Барина Е. П. Российское дворянство в начале XX века: Экономический статус и социокультурный облик / Е. П. Барина. – М., 2008. – 351 с.
87. Барсуков М. И. Красный Крест и Красный Полумесяц СССР. Исторический очерк / М. И. Барсуков. – М., 1955. – 153 с.
88. Басова А. Г. История обучения глухонемых / А. Г. Басова. – М., 1940. – 128 с.
89. Башли М. І. Провінційне дворянство Херсонської та Бессарабської губерній (1861 – 1907 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. І. Башли; ДВНЗ «Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». – Переяслав, 2015. – 22 с.
90. Беккер Ж. –Ж. Первая мировая война / Ж.–Ж. Беккер. – М., 2006. – 159 с.

91. Беккер С. Миф о русском дворянстве: дворянство и привилегии последнего периода императорской России [пер. с англ.] / С. Беккер. – М., 2004. – 344 с.
92. Берестень Ю. В. Про підготовку менонітськими громадами півдня Російської імперії гуманітарних програм та проектів на початку Першої світової війни (серпень 1914 – січень 1915 рр.) / Ю. В. Берестень. // Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія. – 2012. – Вип. 20. – С. 93–100.
93. Биншток В. И. Народное питание и народное здравие (в войну 1914–1918 гг.) / В. И. Биншток, Л. С. Каминский ; с предисловием Н. А. Семашко. – М., 1929. – 90 с.
94. Білобровець О. М. Діяльність польських благодійних організацій на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. /О. М. Білобровець // Матеріали IV Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка : зб. наук. праць. – Житомир, 2011. – С.14 – 18.
95. Білобровець О. М. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863 – 1914 рр. : Автореф. дис... канд. іст. наук / О. М. Білобровець; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2006. – 17 с.
96. Бірьова О. Ю. Поміщицькі садиби Харківської губернії (перша половина XVIII – початок XX століття) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Ю. Бірьова ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2009. – 20 с.
97. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914) / Авторизованный перевод с французского М. Крисань. – М.: Новое литературное оозрение, 2011. – 1008 с.: ил.
98. Борщукова Е. Патриотические настроения россиян в годы Первой Мировой войны: дис. канд.. ист. наук: 07.00.02 / Е. Борщукова. – СПб., 2002. – 165 с.

99. Буравський О. Благодійницька та культурно-освітня діяльність римо-католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : [Електронний ресурс] / О. Буравський. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15352/17-Behfvsky.pdf?>
100. Боцяновский В. Первые дни войны в Красном Кресте / В. Боцяновский // Вестник Красного Креста. – 1916. – №2. – С.616–625.
101. Бравая Р. М. Охрана материнства и младенчества на Западе и в СССР / Р. М. Бравая. – М., 1929. – 261 с.
102. Высотских И. К. История развития благотворительности в России в советский и постсоветский периоды (историографический очерк) / И. К. Высотских // Вестник Удмуртского университета. – 2014. – Вып.1. – С.137–145.
103. Власюк І. Зміни у розвитку поміщицьких господарств Правобережної України в роки проведення Столипінської аграрної реформи (1906 – 1914) / І. Власюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 7. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 152 – 158.
104. Гаращук Т. С. Видовий склад документів дворянських депутатських зібрань та особливості їх оформлення (кінець XVIII – початок XX ст.) / Т. С. Гаращук // Архіви України. – 2012. – № 3(279). – С. 35 – 44.
105. Головань Т. М. Становлення і розвиток суспільного дошкільного виховання у Криму (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Т. М. Головань ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д.Ушинського. – О., 2008. – 20 с.
106. Гончарова Н. О. Дворяни Херсонської губернії в діяльності російського товариства Червоного хреста наприкінці XIX – на початку XX ст. / Н. О. Гончарова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 41. – С. 71 – 76.

107. Гончарова Н. О. Досвід приватної дворянської допомоги в роки Кримської війни / Н. О. Гончарова // Переяславський літопис. – 2015. – Вип. 8. – С. 9 – 14.
108. Гончарова Н. О. Освітній напрямок діяльності дворян-благодійників Півдня України за матеріалами офіційної періодики / Н. О. Гончарова // «Молодий вчений» – 2014. – № 6 (09) – С. 60 – 64.
109. Гончарова Н. О. Путівники як джерело з історії дворянської благодійності в Одесі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Н. О. Гончарова // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Історія та географія». – 2013. – Вип. 47. – С. 173 – 176.
110. Гончарова Н. О. Тема дворянської благодійності у працях Таврійської ученої архівної комісії / Н. О. Гончарова // Інтелігенція і влада. – 2014. – Вип. 31. – С. 226 – 239.
111. Гончарова Н. О. Участь дворян Бессарабської губернії в опіці над церковними школами (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Н. О. Гончарова // Гуржіївські історичні читання. – 2012. – Вип. 5. – С. 164 – 166.
112. Грицаева А. Н. Благотворительность в России в годы первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.): опыт помощи пострадавшим от военных действий: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. – М., 2008. – 289 с.
113. Государственный совет Российской империи: 1906-1917./ Б. Ю. Иванов, А. А. Комзолова, И. С. Ряховская. – Москва. РОССПЭН. 2008. – 343 с.
114. Губицький Л. Система відносин дворянина і кріпака Київської губернії в першій половині ХІХ ст./ Л. Губицький, Г. Мельник // Вісник КНТЕУ - Форум історичних наук. – Вип.4, 2010. – С. 108–118.
115. Дипломы, письма и уведомления благотворительных и других организаций к Екатерине Андреевне Балашевой об избрании ее почетным членом и принятии пожертвований, о ее деятельности в пользу общества Красного

- Креста [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://charity.fgurgia.ru/object/106291040?lc=ru> (останній перегляд: 10-10-2017).
116. Донік О. М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2014. – №3 С. 22–37.
 117. Донік О. М. Громадська благодійність в Україні у роки Першої світової війни / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 61–86.
 118. Донік О. М. Гуманітарна складова діяльності Всеросійського Союзу міст в Україні і роки Першої світової війни / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2014. – Вип. 23. – С.163–173.
 119. Донік О. М. Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії й цивільному населенню // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К., 2013. – С. 536 – 562.
 120. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). / О. М. Донік. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.
 121. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861 – 1900 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 12. – С. 103 – 118.
 122. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. / О. М. Донік. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 314 с.
 123. Дякин В. С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911 – 1914 гг. / В. С. Дякин. – Л., 1988. – 227с.
 124. Дякин В. С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907 – 1911 гг. / В. С. Дякин. –Л., 1978. – 248 с.

125. Еще раз о феномене Советской историографии [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.nauteh.ru/index.php/conference-cnf-2012-03/107-a> (останній перегляд: 20-09-2017).
126. Загребельна Н. І. Благодійна діяльність освітян Київського учбового округу в роки Першої світової війни / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2014. – Вип. 23. – С. 182–186.
127. Загребельна Н. І. Благодійницька діяльність освітян України у роки Першої світової війни / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип. 10. – С. 175–179.
128. Загребельна Н. І. Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.) / Н. І. Загребельна, І. А. Коляда. – К., 2006. – 194 с.
129. Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. І. Загребельна; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2004. – 20 с.
130. Загребельна Н. І. Роль Комітету її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип. 9. – С. 87 – 91.
131. Загребельна Н. І., Маковей Є. О. Благодійна діяльність та меценатство представників українських торгово-промислових кіл та інтелігенції у роки Першої світової війни / Н. І. Загребельна, Є. О. Маковей // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск XX. – К., 2012. – С. 220 – 228.
132. Зарин А. Е. Наши царицы и царевны во Вторую отечественную войну : Крат. описание деятельности е. и. вел. государыни императрицы Александры Феодоровны и ее августейших дочерей во Вторую Отечественную войну / А. Е. Зарин. – П., 1916. – 32 с.

133. Иванова Н. М. Милосердие и благотворительность в годы первой мировой войны 1914–1917 гг. (на материалах Петрограда): дис. канд. ист. наук : 07.00.02 / Н. М. Иванова. – СПб., 2002. – 203 с.
134. Извещения об избрании гр. Е. В. Шуваловой членом благотворительных обществ и приглашения принять участие в благотворительной деятельности; удостоверение о пожаловании гр. Е. В. Шуваловой Романовского знака отличия за труды по сельскому хозяйству. (1908–1914 гг.) [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://charity.fgurgia.ru/object/110583742?lc=ru> (останній перегляд: 10-10-2017).
135. Ільченко О. Феномен благодійності в історії Києво-Могилянської академії / О. Ільченко // Гуманізація навчального процесу. – Слов'янськ, 2010. – Вип. ЛП. – Ч. II. – С. 88–98.
136. Ісса Т. В. Мотиви благодійності польського дворянства під час Першої світової війни: міждисциплінарне дослідження / Т. В. Ісса // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Історичні науки. – К., 2015. – Вип.2. – С. 73–77.
137. Ісса Т. В. Роль приватних дворянських лазаретів в організації медичної допомоги під час Першої світової війни / Т. В. Ісса // Історичні студії суспільного прогресу. – 2014. – Вип. 1. – С. 18–22.
138. Історичне джерелознавство: Підручник для студентів істор. Спец. ВНЗ / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов та ін. – К., 2002. – 488 с.
139. Казначеева Л. М. Благодійницька діяльність Волинського дворянського зібрання. / Л. М. Казначеева // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Історичні науки. – 2009. – Вип. 14. – С. 98–105.
140. Казначеева Л. М. Волинське дворянське зібрання (1796 – 1917 рр.): функції, структура, участь у системі органів влади : автореф. дис... канд.

- іст. наук / Л. М. Казначесва; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2008. – 20 с.
141. Казьмирчук М. Г. Благодійність у Київській губернії кінця XIX – початку XX ст. / М. Г. Казьмирчук // Вісник КНТЕУ. – К., 2011. – Вип. 4. – С. 101–108.
 142. Казьмирчук М. Г. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / М. Г. Казьмирчук. – Переяслав-Хмельницький : Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди, 2012. – 31 с.
 143. Казьмирчук М. Г. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861–1917 рр.) / М. Г. Казьмирчук. – К., 2011. – 399 с.
 144. Казьмирчук М. Г. Статистичний метод у соціальних дослідженнях дворянства Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / М. Г. Казьмирчук // Часопис української історії. – 2009. – Вип. 14. – С. 13–17.
 145. Кармалюк С. П. Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867 – 1920 роки : автореф. дис.... канд. іст. наук : 07.00.01 / С. П. Кармалюк. – Чернівці, 1996. – 16 с.
 146. Каюк Д. Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Д. Г. Каюк. – Дніпропетровськ, 2002. – 16 с.
 147. Кліщинський П. В. Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914 – лютий 1917 рр.) : автореф. дис ... канд. іст. наук : 07.00.01 / П. В. Кліщинський. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 20 с.
 148. Коваленко О. О. Громадсько-політична та наукова діяльність Г. О. Милорадовича (1839 – 1905 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук :

- 07.00.01 / О. О. Коваленко; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2011. – 20 с.
149. Ковалинский В. В. Меценаты Киева / В. В. Ковалинский. – К., 1998. – 528 с.
150. Коженювський М. За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках / М. Коженювський ; [пер. А. Павлишин ; наук. ред. Н. Риндюк]. – К., 2015. – 654 с.
151. Константинова Ю. В. Дворянство Південної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. В. Константинова; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2012. – 20 с.
152. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг. / А. П. Корелин. – М., 1979. – 304 с.
153. Корелин А. П. Институт предводителей дворянства. О социальном и политическом положении дворян / А. П. Корелин // История СССР. – 1978. – № 3. – С. 31–48.
154. Корелин А. П. Российское дворянство и его сословная организация (1861–1904 гг.) / А. П. Корелин // История СССР. – 1971. – № 5. – С. 56–81.
155. Краткий обзор деятельности Российского Общества Красного Креста по оказанию помощи больным и раненым воинам на театре войны с Австро-Венгрией, Германией и Турцией в 1914–1915 гг. Доклад общему собранию гг. членов РОКК 28 февраля 1916 года. – Пг., 1916. – 91 с.
156. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст. (за матеріалами Київської губернії) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. І. Кривошея ; Уманський держ. педагогічний ін-т ім. П.Г.Тичини. – Умань, 1997. – 268 с.
157. Кривошея І. І. Польські аристократи Потоцькі в соціально-економічному та суспільно-політичному житті підросійської України (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття). / І. І. Кривошея. – Умань, 2013. – 400 с.

158. Кузьміна І. В. Благодійництво як спосіб життя Федора Штейнгеля / І. В. Кузьміна // Сторінки історії : зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 34. – С. 200–213.
159. Курінна Т. М. Благодійницька діяльність на Черкащині в І період Першої світової війни / Т. М. Курінна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 280–291.
160. Курінна Т. М. Благодійність і меценатство: термінологія і поняття / Т. М. Курінна // Література та культура Полісся / Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2011. – Вип. 65. – С. 269–276.
161. Курінна Т. М. Культурно-освітня та меценатська діяльність княгині О. В. Лопухіної-Демидової на початку XX ст. / Т. М. Курінна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип. 10. – С. 221–227.
162. Курінна Т. М. Розвиток благодійності на Середньому Подніпров'ї (кінець XVIII – початок XX ст.) : автор. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. М. Курінна ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Черкаси, 2004. – 20 с.
163. Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII-середина XIX ст.) : довідник / уклад. С. Лисенко, Є. Чернецький. – Біла Церква, 2006. – Т. 2 : Список легітимованої шляхти Київської губернії. – 2006. – 224 с.
164. Лівен Д. Аристократия в Европе 1815 – 1914 / Пер. с английского под. ред. М. А. Шерешевской. – СПб., 2000. – 364 с.
165. Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917 рр.) / І. Т. Лісевич // Український історичний журнал. – № 2. – К., 1997. – С. 43–54.
166. Лісевич І. Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. — на початку XX ст.). / І. Т. Лісевич. – Київ, 1993. – 87 с.

167. Лобко О. А. Питання дворянського землеволодіння на Правобережжі в російському законодавстві./ О. А. Лобко // Магістеріум. Історичні студії. – Вип. 28. – К., 2007. – С. 14–23.
168. Лобко О. А. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831–1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких). : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. А. Лобко; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Київ, 2008. – 20 с.
169. Луценко М. В. Дворянство Слобожанщини наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. В. Луценко; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2013. – 17 с.
170. Материалы научной конференции, посвященной 100-летию Красного Креста в СССР (состоявшейся 8 июня 1967 г.) – Л., 1968. – 164 с.
171. Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX в. / Л. П. Минарик. – М., 1971. – 143 с.
172. Миронець Н. Р. Книжково-рукописне зібрання барона Ф. Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.08 / Н. Р. Миронець ; НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. – К., 2004. – 18 с.
173. Мокеєва Л. М. Становлення і розвиток благодійності та патронування у системі освіти Криму (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л. М. Мокеєва; ДЗ «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського». – О., 2010. – 20 с.
174. Москалець В. К. Благодійна діяльність єврейських підприємців Дрогобича і Борислава як індикатор модерності / В. К. Москалець // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Сер. : Актуальні проблеми історії України. – 2013. – № 25. – С. 86–93.

175. Нарадько А. В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століть) : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / А. В. Нарадько; Полтавський держ. педагогічний ун-т ім. В.Г.Короленка. – Полтава, 2002. – 222 с.
176. Насакин Н. В. Красный Крест на войне / Н. В. Насакин, Н. Симбирский. – Пг., 1917. – 158 с.
177. Недря К. М. Почесний громадянин міста Катеринослава – князь М. П. Урусов. Суспільно-політичний портрет / К. М. Недря, П. О. Чорнобай; ДВНЗ «Нац. гірн. ун-т», Ін-т гуманіт. пробл. – Д., 2013. – 159 с.
178. Нищенство и беспризорность : [сборник] / Моск. каб. по изучению личности преступника при Мосздравотд. ; под ред. Е. К. Краснушкина, Г. М. Сегала и Ц. М. Фейнберг. – М., 1929. – 277 с.
179. Ніколаєва Т. М. Підприємці в культурно-освітньому просторі України (остання третина XIX – початок XX ст.) / Т. Ніколаєва. – К., 2010. – 208 с.
180. Ніколаєва Т. М. Соціальний та національний склад підприємницького прошарку в Україні в останній третині XIX – на початку XX ст./ Т. М. Ніколаєва // Проблеми історії України XIX – XX ст. – Вип. 14. – С. 285 – 292.
181. Ніколаєнко О. Благодійницька діяльність польських жінок Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Ніколаєнко // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: : Історія, міжнародні відносини. – 2014. – Вип. 14. – С. 100 – 105.
182. Нюкіна Ю. Графи Бобринські – цукрозаводчики та меценати (до історії родини) / Ю. Нюкіна // Актуальні питання історії, культурології та краєзнавства : Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів (23-24 квітня 2007 р.). – Суми, 2007. – Вип. II. – С. 57–59.

183. Оліпер С. І. Громадсько-політичне життя польської меншини Правобережної України 90-х рр. XIX – на початку XX століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / С. І. Оліпер ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2016. – 275 арк.
184. Ореховський В. О. Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / В. О. Ореховський; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 1997. – 18 с.
185. Ореховський В. О. Діяльність Російського Червоного Хреста по організації медичної, харчової та санітарно-епідемічної допомоги пораненим військовим у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) / В. Ореховський // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: : Історія, міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 9. – С. 56–65.
186. Ореховський В. Російський Червоний Хрест та доля військовополонених Великої війни (1914–1918 рр.) / В. Ореховський // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: : Історія, міжнародні відносини. – 2015. – Вип. 16(1). – С. 159–167.
187. Павлюк В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. / В. Павлюк. – Острог, 2000. – 184 с.
188. Перерва В. С. Графи Браницькі: підприємці та меценати / В. С. Перерва. – Біла Церква, 2010. – 269 с.
189. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В. С. Перерва ; Голов. упр. освіти і науки Київ. обл. держ. адмін., Київ. обл. ін-т післядиплом. освіти пед. кадрів. – Біла Церква : Олександр Пшонківський [вид.], 2008. – 671 с.
190. Полякова Т. Ю. Найясніші князі Лопухіни-Демидови / Т. Ю. Полякова // Корсунський часопис. – № 11. – 2004. – С. 40–45.

191. Привалко Т. В. Обліково-статистичні джерела з історії дворянства Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Т. В. Привалко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2007. – 17 с.
192. Проць Н. В. Дворянство Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. В. Проць; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2015. – 277 арк.
193. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт. – К., 2004. – 480 с.
194. Реєнт О. П. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії / О. П. Реєнт, Б. М. Янишин // Український історичний журнал. – 2014. – №3 – С. 4–21.
195. Романюк Н. Й. Сільські підприємці і підприємництво: 1861-1914 рр. (за матеріалами Київської, Волинської і Подільської губерній) / Н. Й. Романюк. – Житомир: Полісся, 2012. – 600 с.
196. Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-Католицької церкви (кінець 1917 – 1937 рр.) / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15).– С. 311–330.
197. Рудь О. М. Панська садиба на Правобережній Україні: економічний та соціально-культурний аспекти (друга пол. XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. М. Рудь ; Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав, 2013. – 21 с.
198. Санитарная служба русской армии в войне 1914–1917 гг. – Куйбышев, 1942. – 464 с.
199. Саранча В. І. Полтавська губернія в умовах Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. І. Саранча ; Держ. ВНЗ «Запоріз. нац. ун-т». – Запоріжжя, 2015. – 20 с.

200. Сейко Н. А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ / Н. А. Сейко; Польське наукове товариство у Житомирі. – Житомир, 2007. – 320 с.
201. Сейко Н. А. Добродійність у сфері освіти (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ. / Н. А. Сейко; Житомир. держ. ун-т ім. І.Франка. – Житомир, 2006. – 447 с.
202. Сейко Н. А. Фундація княжни Тетяни Миколаївни як добродійна організація періоду I світової війни / Н. А. Сейко // Вісн. Житомир. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка. – 2003. – Вип. 13. – С. 164–167.
203. Семенова Е. Ю. Влияние Первой мировой войны на мировоззрение, общественные настроения и поведенческие практики городского населения поволжских губерний Российской империи (июль 1914 г. – февраль 1917 г.) автореф. дис ... докт. ист. наук : 07.00.02 / Е. Ю. Семенова. – Саратов, 2013. – 50 с.
204. Скуратович І. М. До питання про дворянські привілеї в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / І. М. Скуратович // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 621–627.
205. Слабошпицький М. Ф. Українські меценати : нариси з історії української культури / М. Ф. Слабошпицький. – К., 2001. – 328 с.
206. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX в. / Ю. Б. Соловьев. – Л., 1973. – 382 с.
207. Стельмах С. П. Методологія історії, методологія історичної науки [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.history.org.ua/?termin=Metodologiya_istorii (останній перегляд: 20-09-2017).
208. Степанский А. Д. Самодержавие и общественные организации в России на рубеже XIX – XX веков. / А. Д. Степанский. – М., 1980. – 96 с.

209. Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / Ф. Я. Ступак. – К., 1998. – 207 с.
210. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Ф. Я. Ступак ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2010. – 434 арк.
211. Сулига І. Г. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни / І. Г. Сулига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 3. – К., 2001. – С. 234 – 235.
212. Сурева Н. В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX століття : дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Н. В. Сурева; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 253 арк.
213. Суровцева І. Ю. Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст. : Автореф. дис... канд. іст. наук / І. Ю. Суровцева; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2006. – 19 с.
214. Темірова Н. Р. Поміщики Бобринські / Н. Р. Темірова // Український селянин. – Черкаси, 2002. – Вип.5. – С.34–40.
215. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк, 2003. – 320 с.
216. Тихонов І. Л. Предводитель дворянства, сенатор, депутат, министр, археолог. Граф А. А. Бобринской / І. Л. Тихонов // Знаменитые универсальности: Очерки о питомцах Санкт-Петербургского университета. – СПб., 2002. – С. 72–88.
217. Товстоляк Н. М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. М. Товстоляк ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2006. – 16 с.
218. Труды комиссии по обследованию санитарных последствий войны 1914–1920 гг. – Вып.1. – М., 1923. – 227 с.

219. Українець А. Добродійна діяльність Федора Рудольфовича Штейнгеля / А. Українець // Рівненський обласний краєзнавчий музей. 140 років від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля. Наукові записки. – Вип. VIII. – Рівне, 2010. – С. 36–37.
220. Ульянова Г. Н. Благотворительность в Российской империи, XIX – начало XX века / Г. Н. Ульянова. – М., 2005. – 403 с.
221. Хитров О. А. Нагороди за благодійну діяльність в імператорській Росії (на прикладі благодійних відомств під покровительством дому Романових) / О. А. Хитров // Вісник Балтійського федерального університету ім. І. Канта. – 2012. – Вип. 12. – С. 7–13.
222. Хорунжий Ю. М. Українські меценати : добродійність – наша риса / Ю. М. Хорунжий. – К., 2001. – 134 с.
223. Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.) / Л. Ф. Циганенко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – Ізмаїл, 2009. – 382 с.
224. Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. - 1917 р.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Л. Ф. Циганенко ; Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 43 с.
225. Чаадаева О. Н. Помещики и их организации в 1917 г. / О. Н. Чаадаева. – М., 1928. – 135 с.
226. Чарнолуцкий В. И. Настольная книга по внешкольному образованию : полный систематический сборник законов, циркуляров, разъяснений сената и справочных сведений: о библиотеках, книжной торговле, обществах и союзах, собраниях и съездах, публичных лекциях и народных чтениях, школах и курсах для взрослых, театрах, кинематографах и общественных увеселениях, музеях, печати, выставках и др. отраслях внешкольного образования. – Т. 1. – СПб, 1913. – 501 с.

227. Чернецький Є. А. Браницькі / Є. А. Чернецький. – Біла Церква, 2011. – 736 с.
228. Чернецький Є. А. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.) : джерела, структура стану, роди / Є. А. Чернецький. – Біла Церква, 2007. – 176 с.
229. Чернецький Є. А. Список білоцерковської шляхти / Є. А. Чернецький. – Біла Церква, 2001. – 78 с.
230. Чернецький Є. А. Шляхта Васильківського повіту Київської губернії за сповідальними розписами православних храмів початку XIX ст. (Білоцерківщина, Васильківщина, Мотовилівщина, Рокитнянщина, Фастівщина) / Є. А. Чернецький. – Біла Церква, 1998. – 26 с.
231. Чернікова Н. С. Суспільно-політична та державна діяльність графа Олексія Олександровича Бобринського : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Н. С. Чернікова; МОНМС України, Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Д., 2012. – 20 с.
232. Чех С. М. Мероприятия Коммунистической партии и советского правительства по борьбе с детской беспризорностью в период 1917–1925 гг. : автореферат дис... канд. пед. наук / С. М. Чех ; Киевский гос. пед. ин-т им. А. М. Горького. – К., 1954. – 18 с.
233. Чистяков О. В. Организационное устройство и деятельность Российского общества Красного Креста в годы Первой мировой войны (1914–1918): автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / О. В. Чистяков; Государственный университет управления. – М., 2009. – 26 с.
234. Чубіна Т. Д. Рід Потоцьких в Україні (Тульчинська лінія): суспільно-політичні та культурологічні аспекти : дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Т. Д. Чубіна ; Черкаський держ. технологічний ун-т. – Черкаси, 2008. – 633 с.

235. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття / В. С. Шандра. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.
236. Шахрай Т. О. Господарська, громадсько-політична та культурна діяльність дворян і поміщиків Волині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Т. О. Шахрай; Черкас. Нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. – Черкаси, 2009. – 20 с.
237. Шевченко В. М. Виникнення і розвиток в Україні спеціальних шкіл для глухонімих у другій половині ХІХ– початку ХХ століття / В. М. Шевченко. – К., 2010. – 299 с.
238. Шитюк М. М. Римо-католицька церква в Україні в першій половині ХХ століття / М. М. Шитюк // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер. : Історичні науки. – 2013. – Вип. 3.34. – С. 104–112.
239. Шостак В. І. Діяльність Римо-Католицьких благодійних товариств на українських землях у складі Російської імперії на початку ХХ століття / В. І. Шостак // Наукові записки Національного університету «Острозька академія», Серія «Історичне релігієзнавство». – Випуск 10. – С.197–206.
240. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Том IV (7). Битбург – Босха. – СПб., 1891. – 488 с.
241. Юдин Е. Русское дворянство накануне и в период первой мировой войны :Проблемы социального развития и политической деятельности сословия : дис. канд.. ист. наук : 07.00.02 / Е. Юдин. – М., 2000. – 278 с.
242. Якимчук І. Перша світова війна мовою неформальної комунікації. / І. Якимчук // Історична пам'ять. Науковий збірник. – Полтава, 2011. – № 26. – С. 78–86.

243. Issa T. Charity of the Polish Nobility of Kiev Province during the First World War / T. Issa / Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne. – №15/2015. – Kraków–Przemyśl, 2015. – S. 23–28.
244. Jurkowski R. Ziemianstwo polskie Kresów Północno-Wschodnich. 1864–1904 / R. Jurkowski. – Warszawa, 2001. – 320 s.
245. Epsztein T. Polska własność ziemska na Ukrainie (gubernia Kijowska, Podolska i Wołyńska) w 1890 r. / T. Epsztein. – Warszawa, 2008. – 233 s.
246. Lindenmeyr A. Poverty is Not a Vice: Charity, Society, and the State in Imperial Russia / A. Lindenmeyr. – Princeton, Princeton University Press. – 1996. – 335 s.
247. Ustrzycki M. Ziemianie polscy na kresach 1864–1914. Świat wartości i postaw / M. Ustrzycki. – Kraków, 2006. – 260 s.
248. 100 лет Красного Креста в нашей стране / Испол. ком. Союза о-в Красного Креста и Красного Полумесяца СССР ; под ред. проф. Г. А. Митерева. – М., 1967. – 298 с.

ДОДАТКИ

Додаток А*

Список дворян, які ввійшли до складу Київського Загальноміського Комітету по задоволенню потреб, пов'язаних з війною

1. Бржозовський Фауст Діонісійович;
2. Бурчак Федір Степанович;
3. Вилинська Марія Генріхівна;
4. Григорович-Барський Дмитро Миколайович;
5. Личков Борис Леонідович;
6. Личков Леонід Семенович;
7. Новицький Йосип Францевич;
8. Ржепецький Антон Карлович;
9. Свирський Віктор Францевич;
10. Суковкин Микола Акінфійович;
11. Терещенко Михайло Іванович;
12. Толлі Володимир Іванович;
13. барон Штейнгель Федір Рудольфович.

* *Складено на підставі: ЦДІАУК, Ф.274 Київське губернське жандармське управління, оп. 1, спр. 3458 ч.1. Переписка с Киевским губернатором, справки о лицах, обвиняемых в принадлежности к РСДРП, партии кадетов, эсеров и других нелегальных организаций. Арк. 18.; Список дворян Киевской губернии. Издание Киевского дворянского депутатского собрания. – К.: Тип. 1-й Киевской Артели Печатного Дела, 1906. – 328 с.*

Додаток Б*

Список дворян членів Київського Римо-католицького благодійного товариства в 1909 р.

1. Байковський Богдан Олександрович;
2. Байковський Іосафат Олександрович;
3. Барановський Валерій;
4. Бнінська Ядвіга, графиня;
5. Боруховський Яків Іванович;
6. Браницька Марія Євстафієвна, графиня, дійсний член товариства з 1903 р.;
7. Браницька Юлія Владиславівна, графиня, дійсний член товариства з 1903 р.;
8. Браницький Владислав, дійсний член товариства з 1903 р.;
9. Бромирекий Йосип Олексійович;
- 10.Бурдзинський Венантій Андрійович;
- 11.Валейко Анна;
- 12.Венглинський Степан;
- 13.Вилежинський Йосип;
- 14.Вілінський Вільгельм;
- 15.Вільчинський Генріх;
- 16.Войцеховський Болелав;
- 17.Волянський Антон;
- 18.Галимський Владислав;
- 19.Гриневецкий Д., дійсний член товариства;
- 20.Грохольський Станіслав, граф, дійсний член товариства;
- 21.Добкевич Казимир;
- 22.Добровольська Марія;

* *Складено на підставі:* Отчет Киевского Римско-католического Благотворительного общества за 1909 год. – Киев, Польская типография, 1910. – С.2, 6-8.; Список дворян Киевской губернии. Издание Киевского дворянского депутатского собрания. – К.: Тип. 1-й Киевской Артели Печатного Дела, 1906. – 328 с.

- 23.Добровольський Йосип;
- 24.Добротворська Оттолія, почесний член, попечитель товариства;
- 25.Журовський Альфред;
- 26.Журовський Євгеній;
- 27.Заблоцька Ядвіга;
- 28.Заблоцький Вітольд;
- 29.Залеський Людвік;
- 30.Змигородська Анна, дійсний член товариства з 1904 р.;
- 31.Змигородський Владислав;
- 32.Змигородський Петро;
- 33.Змигородський Ян;
- 34.Змієвський Михайло;
- 35.Ідзьковська Герсилія;
- 36.Ідзьковський Владислав;
- 37.Іліашевич Іполіт;
- 38.Ільїнський граф;
- 39.Каленський Ігнатій;
- 40.Камінський Станіслав;
- 41.Козаковський Гаспар;
- 42.Краснопольський Станіслав;
- 43.Липковський Ян;
- 44.Лубенська Марія графиня;
- 45.Мазаракі Марія;
- 46.Мазаракі Ян, дійсний член товариства з 1904 р.;
- 47.Майдель Марія;
- 48.Майдель Текля;
- 49.Маньковська Ядвіга, почесний член товариства з 1907 р.;
- 50.Маньковський Емерік;

51. Маньковський Ян;
52. Млодецький Владислав граф;
53. Монтрезор Констанція графиня, дійсний член товариства з 1904 р.;
54. Подгорський Степан;
55. Помирський Станіслав, почесний член товариства з 1908 р.;
56. Потоцька Христина графиня, почесний член товариства з 1909 р.;
57. Потоцький Йосип граф;
58. Ржевуський Адам граф.;
59. Сангушко Роман князь, дійсний член товариства з 1903 р.;
60. Скаржинська Ніна графиня;
61. Собанський Михайло граф, почесний член товариства з 1909 р.;
62. Собанський Фелікс граф, почесний член товариства з 1907 р.;
63. Шембек граф, дійсний член товариства;
64. Янковський Леонард, почесний член товариства з 1909 р.;
65. Ярошинська Кароліна, дійсний член товариства з 1903 р., почесний член товариства з 1907 р.;
66. Ярошинська Саломея, дійсний член товариства з 1904 р.;
67. Ярошинська Юлія, дійсний член товариства з 1903 р.;
68. Ярошинський Владислав, дійсний член товариства з 1903 р.

Додаток В*

Список дворян членів Звенигородського місцевого комітету Товариства покращення народної праці в пам'ять царя- визволителя Олександра II

1. Билинський Сигізмунд Титович, член-змагач товариства з 1915 р.
2. Браницька Марія Євстафієвна, почесний член товариства з 1901 р.
3. Верещако Станіслав Клавдійович, член-змагач товариства з 1910 р.
4. Дубровин Микола Павлович, член товариства з 1911 р.
5. Караваєв Володимир Афанасійович, член-змагач товариства з 1915 р.
6. Квіцинський Казимир Діонісійович, член-змагач товариства з 1910 р.
7. Кліюхович Іван Феофілович, по життєвий член товариства з 1901 р.
8. Комар-Гацький Іван Йорданович, член-змагач товариства з 1915 р.
9. Куракін Михайло Анатолійович, князь; член-змагач товариства з 1907 р.
10. Лерхе Василь Романович, член-змагач товариства з 1898 р.
11. Лерхе Олександр Романович, по життєвий член товариства з 1901 р.
12. Михальський Станіслав Антонович, член-змагач товариства з 1912 р.
13. Михальський Тадеуш Антонович, член-змагач товариства з 1915 р.
14. Млоцький Фаддей Ємельянович, член-змагач товариства з 1910 р.
15. Мосаковський Іван Федорович, почесний член товариства з 1903 р., голова.
16. Мосаковський Михайло Антонович, член-змагач товариства з 1915 р.
17. Потоцький Андрій Андрійович, член товариства з 1908 р.
18. Потоцький Артур Андрійович, член товариства з 1908 р.
19. Сакович Ярослав Казимирович, член-змагач товариства з 1907 р.
20. Сироткіна Марія Микитівна, член-змагач товариства з 1898 р.
21. Терещенко Ольга Ніколівна, член товариства з 1904 р.
22. Трепов Федор Федорович, почесний член товариства з 1901 р.

* Складено на підставі: ЦДІАУК, ф. 707. Управління Київського навчального округу 1832 – 1919 рр., оп. 259, спр. 39 ч1. Без назви, арк. 211, 226, 227; Список дворян Киевской губернии. Издание Киевского дворянского депутатского собрания. – К.: Тип. 1-й Киевской Артели Печатного Дела, 1906. – 328 с.

23.Хичевський Роман Романович, член-змагач товариства з 1915 р.

24.Шкуратов Володимир Павлович, член товариства з 1910 р.

Додаток Д*

Список осіб, які входили до Київського місцевого управління РТЧХ в 1914 р.

1. Вишиєвський Г., член товариства, дійсний статський радник;
2. Давидов Д., член товариства, камер-юнкер;
3. Дрентельн Марія, почесний член товариства, вдова генерала, колишнього Київського генерал-губернатора О. Дрентельна;
4. Зальца Антон, член товариства, барон;
5. Іванов Микола, голова товариства, командуючий військами Київського військового округу, генерал;
6. Косич Андрій, почесний член товариства, генерал;
7. Куракін М. член товариства, князь;
8. Лопухіна-Демидова Ольга, почесний член товариства, княгиня;
9. Медер Петро, товариш голови, Київський комендант;
10. Могилевцев С., член товариства;
11. Рузський Микола, член товариства, генерал-ад'ютант;
12. Сахновський Володимир, член товариства, доктор медицини;
13. Скорделі Петро, член товариства, голова Київського земельного банку дійсний статський радник;
14. Суковкін Микола, член товариства, Київський губернатор;
15. Сухомлинов Володимир, почесний член товариства, військовий міністр.

* Складено на підставі: Весь Киев: Адресная и справочная книга / С. М. Богуславский [Вип.] на 1915. - К. : Типография 1-й Киевской артели Печатного дела, Трехсвятительская ул. д. 5, 1915. – С. 565-566.

Додаток Е*

Місцеві комітети РТЧХ в Київській губернії, які працювали напередодні війни та їх керівництво

- Бердичівський комітет очолював А. Швіндт.
- Васильківський, виник у 1914 р.
- Звенигородський повітовий комітет.
- Канівський комітет очолював повітовий предводитель дворянства Ф. Штейнгель.
- Радомишльський місцевий комітет РТЧХ очолював повітовий предводитель дворянства барон В. Унгер-Штеренберг.
- Сквирський комітет очолював повітовий предводитель дворянства князь П. Ратієв.
- Святошинський комітет виник після початку війни в 1914 р.
- Таращанський комітет виник після початку війни в 1914 р.
- Уманський комітет очолював лікар Ю. Крамаренко.
- Черкаський відділ РТЧХ очолював М. Кулеш.
- Чигиринський місцевий комітет РТЧХ очолювала дружина предводителя дворянства М. Давидова.

* Складено на підставі: ЦДІАУК, ф. 719, оп. 1, Спр. 44. Переписка с уполномоченным Российского Общества Красного Креста по Радомисльскому, Каневскому и других уездах Киевской губернии об открытии частных заведений РОКК, транспортировании больных и раненых воинов и по другим вопросам (26 сентября 1914 – 1 сентября 1916 гг.), арк. 203, 206.; Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Юго-Западное отделение Рос. Эксп. Палаты; Сост. М. Довнар-Запольский; Под ред. А. И. Ярошевича. – К.: Изд. тов-ва Фиш и Вольсов, 1913. – С. 474, 561, 578, 610, 632, 652.

Додаток 3***Рапорт начальнику КГЖУ от помощника начальника КГЖУ в
Черкасском и Чигиринском уездах от 15. 01. 1916 г.**

Заметно утомление войной и как бы привычка к ней, чему может и надлежит приписать то, что нет частых сборов пожертвований на нужды армии, вещами и продуктами, что наблюдалось раньше.

Отношение к немцам, даже принявшим русское подданство, враждебное. Обращает внимание то обстоятельство, что в обширных имениях графов Бобринских управляющими состоят большею частью лица немецкого происхождения. Они к нуждам войны относятся очень холодно и играют с чисто немецкой надменностью. За все время войны не было ни одного случая, за малым исключением указывающего на то, чтобы эти лица, не смотря на полную возможность откликнулись как подобает к какой-либо нужде, вытекающей из военных обстоятельств.

* Складено на підставі: ЦДІАУК, ф. 274, оп. 4, спр. 456. Доклады министру внутренних дел, записки начальника Киевского КЖУ, рапорты и донесения помощников начальника Киевского ГЖУ о революционном движении и политическом настроении населения Киевской губернии (25 августа 1915 – 12 мая 1916 гг.), арк. 61.

Додаток К*

Рапорт помощника начальника КГЖУ в Уманском, Звенигородском и Липовецком уездах. 7.12.1912 г.

Доношу, 24-27 ноября мною были совершены поездки в м. Монастырище для переговоров с приставом 3-го стана Липовецкого уезда Калиновским для свидания с вспомогательным агентом «Вояжером» в м. Дашев и Сытковцы для освещения вопроса о польском движении. По мнению пристава, хорошо знающего всех польских помещиков Липовецкого уезда, следующие фамилии являют особую враждебность интересам России.

Вржець Казимир, Липовецкий уезд, пьяница. Вржець Вацлав, с. Подвысоке. Звышевский Генрих, очень богатый, с. Фронтовка. Янковский Ян, имение Чагов, фанатики-католики весь род. Ярошинский Владислав Йосифович, чрезвычайно богатый, убежденный поляк.

Граф Тышкевич Михаил Венедиктович, с. Андрушевка. До женитьбы был украинофилом, все время был близок и общался с мужиками, но жена полька его переделала и теперь отношение его с местными крестьянами стали враждебными, и даже настолько, что последние стали вредить ему и даже поджигали его. Жена его полька из Галиции говорит только по-польски и малорусски, русских не переваривает. Один сын ксендзь-миссионер. Сам Михаил Тышкевич пишет историю Польши и Малороссии. Раньше до унии они были православными, а потом перешли в католичество. У жены в 1905-1906 гг. в Андрушевке была тайная польская школа.

Мазараки Мария Францевна, вдова, имение Россосе около Липовца. Муж был предводителем дворянства. Заядлая полька. Петр Подгорский стремится к власти Польши и мечтает о роли магната. С крестьянами общается как магнат.

* Складено на підставі: ЦДІАУК, ф. 274, оп. 1, спр. 2931. Переписка с Киевским губернатором, уездными исправниками и другими учреждениями о политической проверке и установлении надзора за поляками, проживающими в Киевской губернии. (31 декабря 1911 – 04 апреля 1913 гг.), арк. 138-142.

Додаток Л*
Журнал
Собрание Предводителей и Депутатов дворянства Киевской губернии
№71
8 сентября 1914 года

Присутствовали:

Председатель – губернский Предводитель Дворянства Ф. Н. Безак.

Уездные Предводители Дворянства

Звенигородский А. Р. Лерхе,

Сквирский князь П. И. Ратиев,

Таращанский А. И. Репойто-Дубяго,

Черкасский В. В. Альбранд,

Чигиринский П. В. Давыдов.

Депутаты Дворянства

В. И. Красовский, В. Н. Карпов-Удом, В. К. Нехаевский.

Приглашенные на основании ст. 378² т. IX Свода Законов по
продолжении 1912 года дворяне:

П. М. Вакаръ, М. И. Вильчинский, С. А. Горват, К. П. Григорович-Барский, Н. П. Преснухин, Э. Ф. Росцишевский, А. И. Хойнацкий.

Собрание, состоящие из Предводителей Дворянства, Депутатов Дворянства, усиленное дворянами Киевской губернии, обсудив вопрос о положении, вызванном настоящей войной, требующей весьма значительных расходов и считая необходимым придти на помощь Родине облегчением расходов по оказанию помощи раненым, призрению семейств, призванных на войну, а также и на другие виды оказания помощи, единогласно постановили:

* Складено на підставі: ДАКО, ф. 782 Киевское губернское Дворянское депутатское собрание 1795-1918 pp., оп. 2, спр. 293. Журналы заседаний за 1914 г. (3 января – 27 декабря 1914 г.), арк. 81.

Сообразуясь со стоимостью земли по уездам, придерживаясь нормы, установленной для земского ценза, обложить единовременно все земли, принадлежащие потомственным дворянам Киевской губернии подесятинно в следующих размерах:

Радомысльский уезд – 10 коп.;

Киевский – 15 коп.;

Васильковский – 20 коп.;

Липовецкий – 20 коп.;

Таращанский – 20 коп.;

Бердичевский – 25 коп.;

Сквирский – 25 коп.;

Уманский – 25 коп.;

Черкасский – 25 коп.;

Чигиринский – 25 коп.;

Каневский – 30 коп.;

Звенигородский – 30 коп.

Уполномочить г. Губернского Предводителя Дворянства возбудить ходатайство о разрешении указанного выше обложения.

Додаток М*

Таблица 1

**Отчет по содержанию Госпиталя Киевского Дворянства с 1-го января
1915 г. по 1-е ноября 1916 г.**

Приход	Руб.	Коп.	Вместе, руб.
1. Получено ссуды, отпущенной Правительством Киевскому Дворянству на содержание госпиталя			150 000
2. Поступил от сбора «на нужды войны», согласно постановлению собрания г.г. предводителей дворянства, состоявшемуся 8-го сентября 1914 г. и удостоившемуся ВЫСОЧАЙШЕГО соизволения в 5-й день ноября 1914 г:			
По Киевскому уезду	10 303	76	
Бердичевскому	26 671	96	
Васильковскому	9 177	88	
Звенигородскому	22 543	93	
Каневскому	16 632	55	
Липовецкому	15 959	74	
Радомысльскому	11 967	90	
Сквирскому	27 658	19	
Таращанскому	12 058	20	
Уманскому	24 884	99	

* Складено на підставі: ДАКО, ф. 782 Киевское губернское Дворянское депутатское собрание 1795-1918 гг., оп. 5, спр. 18. Отчет о расходовании денежных средств на содержание госпиталя Киевского дворянства за 1916 г., арк. 1-8.

Черкасскому	23 968	40	
Чигиринскому	18 365	68	220 193
3. Пожертвовано при посещении Госпиталя Его Императорским Высочеством Японским наследником Принцем Кань- Инь	500	-	
Тоже Киевским Губернским Предводителем Дворянства Ф. Н. Безак	1 722	34	
Тоже прапорщиком Боровиковским	25	-	
Выручено от продажи сухого хлеба	4	80	
От Начальника 57 Тылового Эвакуационного пункта, в возмещение расходов по погребению умерших:			
Чиновника Павловского	15		
Прапорщика Черниса	15		
Врача Ефимовского	15		2 297
ИТОГО в приход	372 490		

Додаток Н*

Таблиця 2

**Список стаціонарних лікувальних закладів для хворих і поранених
військових, організованих на пожертви дворянства, які діяли під
прапором Червоного Хреста в Київській губернії у різний час в
роки Першої світової війни**

Назва закладу	Роки роботи	Кількість ліжок	Фінансування	Розташування
1	2	3	4	5
1. Шпиталь сім'ї І. Терещенко	21.08.1914 / працював у 02.1918	250	На пожертви сім'ї І.М.Терещенко	м. Київ
2. Шпиталь В. Подгорського	29.08.1914	200	В.П. Подгорський вніс 10 000 руб. на утримання шпиталю	м. Дашів Липовецького повіту
3. Шпиталь Купецького товариства	08. 1914 / 16.11.1917	125	На пожертви сім'ї Терещенко	м. Київ
4. Зведений шпиталь сім'ї Ф. Терещенко	29.10.1914 / працював у 02.1918	125	На пожертви Н.О. Уварової	м. Київ
5. При Київській лікарні для чорноробочих	15.8.1914 / 1.11.1917	140	На пожертви А.Н.Терещенко 100, О.Н.Терещенк	м. Київ

* Таблиця складена на підставі: ЦДІАУК, ф. 719, оп. 1, спр. 44. Переписка с уполномоченным Российского Общества Красного Креста по Радомисльскому, Каневскому и других уездах Киевской губернии об открытии частных заведений РОКК, транспортировании больных и раненых воинов и по другим вопросам (26.09.1914 – 01.09.1916), арк. 6, 31, 43, 44, 138, 141, 201-439; ф. 719, оп. 1, спр. 90. Отчеты заведующего медицинской частью Управления, уполномоченных РОКК по Таращанскому, Уманскому и др. уездах Киевской губернии о работе заведений РОКК на 1 сентября 1915 г. и материалы к ним (15 ноября – 8 декабря 1915 г.), арк. 2-10, 32, 33, 47-54, 63-68; ф. 719, оп. 1, спр. 301. Список госпиталей, этапных лазаретов, передовых отрядов и других учреждений РОКК, сформированных на частные средства (не ранее 3 сентября 1914 г.), арк. 5, 15-19; ф. 719, оп. 1, спр. 643. Справки и статистические отчеты о работе лечебных учреждений РОКК за 2. 09. 1914 – 1. 06. 1916, арк. 123, 124, 169, 170.; ф. 719, оп. 1, спр. 646. Сведения о работе и личный состав лечебных учреждений РОКК Киевского уезда за сентябрь 1914 – май 1916 гг. (не ранее 30. 09. 1914 – не ранее 30. 05. 1916 гг.), арк. 1-8; ф. 719, оп. 1, спр. 1366. Список госпиталей и лазаретов Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской и др. губерниях (не ранее 4 февраля 1918 г.), арк. 1-13; ДАКО, ф. 782, оп. 5, спр. 18. Отчет о расходовании денежных средств на содержание госпиталя Киевского дворянства за 1916 г., арк. 1-8.; Список дворян Киевской губернии. Издание Киевского дворянского депутатского собрания. – К.: Тип. 1-й Киевской Артели Печатного Дела, 1906. – 328 с.

			о. 10 ліжок	
6. Інфекційний шпиталь сім'ї І. Н. Терещенко	01.09.1915	120	На пожертви сім'ї І. Н. Терещенко	м. Київ
7. Шпиталь Київського дворянства	01.01.1915 / 01.12.1917	110	Дворянство Київської губернії	м. Київ
8. Шпиталь графині К. Балашової	07.09.1914 / працював у 09.1915	100	На пожертви К.А. Балашової	біля м. Городище Черкаського повіту
9. Шпиталь для важкопоранених	20.08.1914 / 6.05.1917	100	На пожертви графів Бобринських	м. Сміла Черкаського повіту
10. Шпиталь РТЧХ	29.08.1914	75	С. В. Масленніков надав у розпорядження РТЧХ будинок на 13 кімнат	м. Златопілля Чигиринського повіту
11. при Смілянському заводі	27.09.1914	70	На пожертви графині О. Бобринської	м. Сміла Черкаського повіту
12. При нічліжному харчовому пункті	1.09.1915	70	На пожертви графа О. Бобринського	м. Сміла Черкаського повіту
13. Змішаний шпиталь М. Браницької	22.08.1914 / 2.12.1917	66	На пожертви графині М. Браницької	м. Біла Церква Васильківського повіту
14. Земський шпиталь	25.10.1914 / працював у 02.1918	60	Землевласник С.С. Миклухо-Маклай надав приміщення для шпиталю	м. Малин Радомишльського повіту
15. Шпиталь ім. Давидових для важкопоранених	29.07.1914 / працював у 09.1915	60	На пожертви Н. та М. Давидових	м. Кам'янка Чигиринського повіту
16. Шпиталь ім. спадкоємців Ф. Терещенко	01.09.1915	60	На пожертви представників сім'ї Ф. А. Терещенко	м. Київ

1	2	3	4	5
17.Шпиталь ім. спадкоємців Ф. Терещенко	01.09.1915	50	На пожертви представників сім'ї Ф. А. Терещенко	м. Київ
18.Барак для одужуючих при Олександрівській лікарні	22.08.1914 / 5.01.1918	50	На пожертви сім'ї Терещенко та субсидії РТЧХ	м. Київ
19.Шпиталь графині І. А. Шембек	1.10.1914 / працював у 02.1918	50	На пожертви графині І. А. Шембек	с. Бородянка Київського повіту
20.Шпиталь М. Янковського	29.08.1914	50	На пожертви М. І. Янковського	с. Чагів Липовецького повіту
21.Шпиталь М. Янковського	29.08.1914	50	На пожертви М. Янковського	с. Медовка Липовецького повіту
22.Шпиталь графині К. А. Балашової	1.09.1915	50	На пожертви К. А. Балашової	с. Валява Черкаського повіту
23.Шпиталь графині К. А. Балашової	01.09.1915	50	На пожертви К. А. Балашової	с. Червінське Черкаського повіту
24.Шпиталь при заводській лікарні	29.08.1914 / працював у 02.1918	12 – 46	На пожертви графині М. Браницької	с. Вільшана Звенигородсько го повіту
25.Шпиталь ім. спадкоємців В. Браницького	29.07.1914 / працював у 02.1918	10 – 37	На пожертви графині Ю. Браницької	м. Ставище Таращанського повіту
26.Шпиталь княгині М. Барятинської	6.11.1914 / 1.01.1918	30	На пожертви княгині М. Барятинської та субсидії РТЧХ	м. Київ
27.Шпиталь графа М. Ігнат'єва	08.09.1914 / працював у 02.1918	30 – 32	На пожертви графа М. П. Ігнат'єва	с. Круподерниц і Бердичівського повіту
28.Шпиталь графині Я. Толстої	19.09.1914 / 1.01.1918	30	На пожертви графині Я. М. Толстої	м. Кагарлик Київського повіту

1	2	3	4	5
29.Шпиталь В. Ярошинського	01.09.1914 / працював у 02.1918	30	На пожертви В. І. Ярошинського	с. Бабинь Липовецького повіту
30.Шпиталь при Верхнячському цукровому заводі	Осінь 1914 /19.11.1915	30 – 5	На пожертви Р. К. Чернової та правління цукрового заводу	с. Верхнячка Уманського повіту
31.При Софіївській лікарні	27.09.1914 / працював у 09.1915	30	На пожертви графів Бобринських	м. Сміла Черкаського повіту
32.Шпиталь ім. С.Лихарьової	14.09.1914 / 1.01.1917	30	Облаштований С. Лихарьовою та утримувався на кошти лікарні та субсидій ЧХ	м. Київ
33.Шпиталь М. Мазаракі	03.09.1914	27	На пожертви М. Мазаракі	с. Росоше Липовецького повіту
34.При цукровому заводі	3.10.1914 / працював у 02.1918	25	На пожертви княгині Сан- Дonato	с. Ільїнці Липовецького повіту
35.Шпиталь П. Гудим- Левковича	3.09.1914 / працював у 1915	25	На пожертви П. Гудим- Левковича	с. Зозів Липовецького повіту
36.Барак для одужуючих	03.09.1914	25	На пожертви В.П. Подгорського, С. Рогозинського	с. Конела Липовецького повіту
37.Шпиталь Н. Безобразової	Осінь 1914 / працював у 09.1915	25	На пожертви Н. Безобразової	Хутір Надіївка Черкаського повіту
38.Шпиталь Н. Безобразової	Осінь 1914 / працював у 09.1915	25	На пожертви Н. Безобразової обладнано 15 ліжок	с. Мельниківка Черкаського повіту
39.Шпиталь князя С. Трубецького	7.09.1914	25	На пожертви князя С. Трубецького	с. Завадівка Сквирського повіту
40.При Старо- Осотянському заводі	30.09.1914 / працював у 03.1916	25	На пожертви П. І. Терещенко	с. Христинівка Чигиринського повіту

1	2	3	4	5
41.Тимчасовий патронат для ампутованих	01.09.1915 / працював у 01.1917	24	На пожертви М. Терещенко	м. Київ
42.Шпиталь Волинського дворянства	10.08.1914 / працював у 02.1918	22	На пожертви дворянства Волинської губернії	м. Київ
43.При санаторії Лапинського для нервово хворих	01.01.1916 / працював у 02.1918	20	На пожертви М. Лапинського та субсидії РТЧХ	м. Київ
44.Шпиталь при Миколаївському цукровому заводі	18.10.1914 / 02.1918	20	На пожертви Ф. М. Безака	с. Юзефівка Бердичівського повіту
45.Шпиталь графині К. Балашової	1.09.1915	20	На пожертви графині К. А. Балашової	с. Мошни Черкаського повіту
46.Графині К. А. Балашової	1.09.1915	20	На пожертви графині К. А. Балашової	с. Бай-Бузи Черкаського повіту
47.Шпиталь Є. Павлової	29.08.1914	20	На пожертви Є. М. Павлової	с. Жаданівка Липовецького повіту
48.В економічній лікарні	29.08.1914 / працював у 03.1916	20 – 25	На пожертви князя С. О. Довгорукого	м. Тальне Уманського повіту
49. Ольгинський шпиталь	1.09.1915	20	На пожертви О. Н. Терещенко	м. Київ
50.Шпиталь графа Тишкевича	29.08.1914	16	На пожертви графа Тишкевича	с. Андрушівка Липовецького повіту
51.Шпиталь Н.А. Альбрандт	Осінь 1914	16	На пожертви Н.А. Альбрандт та В. В. Альбрандт	с. Самгородок Черкаського повіту
52.Шпиталь К. Ярошинської	15.08.1914 / 1.01.1918	15	На пожертви К. Ярошинської	м. Київ
53.Шпиталь К. Сувчинського	3.09.1914	15	На пожертви К. Є. Сувчинського	с. Юнашки Бердичівського повіту
54.Шпиталь ім. Демидових	22.09.1914 / 02.1918	15– 19	На пожертви князя О. М. Лопухіна-	м. Корсунь Канівського

			Демидова	повіту
55.Шпиталь княгині Н. Г. Яшвіль	07.09.1914 / 1.10.1915	15	На пожегтви княгині Н. Г. Яшвіль	с. Сумки Черкаського повіту
56.Шпиталь графині М. Браницької	29.08.1914 / працював у 02.1916	14	На пожегтви графині М. Є. Браницької	Олександрія , м. Біла Церква
57.При лікарні Липинського	1.01.1916 / працював у 02.1918	14	На пожегтви М. Липинського та субсидії ЧХ	м. Київ
58.Шпиталь Александрович	1.09.1914 / 20.12.1917	12	На пожегтви Я. Александрович	м. Біла Церква Васильківськог о повіту
59.Шпиталь графа Д. Бутурліна	29.08.1914 / працював у 09.1915	12	На пожегтви графа Д. Бутурліна	м. Таганча Канівського повіту
60.Шпиталь спадкоємців А. Потоцького	1.08.1914 / працював у 02.1918	12	На пожегтви спадкоємців А. Потоцького	с. Бужанка Звенигородсько го повіту
61.Шпиталь княгині Т. Куракіної	10.09.1914 /21.10.1917	12– 27	На пожегтви Т. Г. Куракіної	с. Козацьке Звенигородсько го повіту
62.Шпиталь О.А. і М. Н. Гербень	7.09.1914 / 23.07.1917	12	На пожегтви О.А. і М. Н. Гербень	м. Обухів Київського повіту
63.Шпиталь князя Любомирського	1.09.1915	10	На пожегтви князя Любомирського	м. Володарка Сквирського повіту
64.Шпиталь Лехно- Васютинського	3.09.1914	10	На пожегтви Лехно- Васютинського	м. Казатинь Бердичівського повіту
65.Шпиталь В. Затварниць- кого	22.10.1914	10	На пожегтви В. А. Затварниць- кого	Ст. Квіткова Черкаського повіту
66.Шпиталь А. Ідзьковської	29.08.1914 /26.11.1915	10	На пожегтви А. Ф. Ідзьковської	м. Біла Церква Васильківськог о повіту
67.Шпиталь барона С. Штейгера	29.08.1914 / працював у 11.1915	10– 7	На пожегтви барона С. Е. Штейгера	с. Миколаївка Канівського повіту

1	2	3	4	5
68.Шпиталь для легко поранених	20.10.1914 / працював у 03.1916	10	На пожегтви баронеси М. В. Мейєндорф	м. Умань
69.Шпиталь для видужуючих	7.09.1914 / працював у 09.1915	10	На пожегтви Є. М. Сахновської	с. Лозанівка Черкаського повіту
70.Шпиталь Роговської	3.09.1914 / працював у 09.1915	10	На пожегтви Роговської	м. Лебедин Чигиринського повіту
71.При Мартинівському цукровому заводі	29.08.1914 / 02.1918	8– 10	На пожегтви Муравйової-Апостол	с. Мартинівка Канівського повіту
72.Шпиталь спадкоємців А. Потоцького	1.08.1914 / працював у 02.1918	8	На пожегтви спадкоємців А. Потоцького	с. Ольховець Звенигородського повіту
73.Шпиталь князя В. Мещерського	01.09.1915	7	На пожегтви князя В. Мещерського	м. Канів
74.Шпиталь Л. Янковського	29.08.1914 / працював у 09.1915	6	На пожегтви Л.Л. Янковського	маєток Пія Канівського повіту
75.Шпиталь Браницьких	1.10.1914 / працював у 02.1918	5	На пожегтви графині Ю. Браницької	с. Озерне Васильківського повіту
76.Шпиталь при цукровому заводі	25.09.1914 / працював у 02.1918	5	На пожегтви графині М. Браницької	с. Салівонки Васильківського повіту
77.Шпиталь Браницьких	27.07.1914 / працював у 02.1916	5	На пожегтви графині М. Браницької	с. Шамраївка Васильківського повіту
78.Шпиталь Браницьких	1.01.1915 / працював у 02.1918	5	На пожегтви графині М. Браницької	с. Кожанка Васильківського повіту
79.При заводській лікарні	1.10.1914 / 26.11.1915	5 – 10	На пожегтви графині Ю. Браницької	с. Синява Васильківського повіту
80.Шпиталь М. Соколовської	29.08.1914 / 5.02.1916	5	На пожегтви М. Соколовської	с. Потоки Канівського повіту
81.Шпиталь С. Неймана	3.09.1914 / працював	4	На пожегтви С. О. Неймана	с. Коротиці Канівського

	у 09.1915			повіту
82.Шпиталь спадкоємців В. Браницького	21.12.1914 / працював у 02.1918	4	На пожегтви спадкоємців В. Браницького	с. Мигалки Радомишльсько го повіту
83.Шпиталь А. К. Неймана	3.09.1914 / працював у 09.1915	3	На пожегтви А. К. Неймана	с. Лучки Канівського повіту
84.Шпиталь А. Сєдлецького	3.09.1914 / працював у 09.1915	3	На пожегтви А. К. Сєдлецького	с. Коротиці Канівського повіту
85.Шпиталь І. Порембського	29.08.1914	1	На пожегтви І. Порембського	с. Жарнеполь Липовецького повіту

Додаток П*

Таблиця 3

**Список благодійних медичних закладів, сформованих на кошти
дворян Київської губернії на 29.08.1914 р., які перебували в черзі на
прийняття під управління РТЧХ**

Організатор	Розташування	Кількість ліжок
1. С. Подгорський	м. Дашів Липовецького повіту	200
2. М. Браницька	м. Біла Церква Васильківського повіту	113
3. Графи Бобринські	м. Сміла Черкаського повіту	100
4. С. Масленніков	м. Златопілля	75
5. Давидові	м. Кам'янка Чигиринського повіту	50
6. Княгиня Довгорукова	м. Тальне	20
7. Граф А. Потоцький	с. Бужанка Звенигородського повіту	20
8. Спадкоємці В. Браницького	м. Ставище Таращанського повіту	10
9. Ідзківська	Ферма Бліх біля м. Біла Церква Васильківського повіту	10
10. Спадкоємці В. Браницького	с. Озерне Васильківського повіту	10
11. О. Павлова	с. Жданівка Липовецького повіту	10

* Складено на підставі: ЦДІАУК, Ф. 719 Управление главноуполномоченного Всероссийского общества Красного Креста при армиях Юго-Западного фронта (1914 – 1918 гг.), оп. 1, спр. 301. Список госпиталей, этапных лазаретов, передовых отрядов и других учреждений РОКК, сформированных на частные средства (не ранее 3 сентября 1914 г.), арк. 1-3.

Додаток Р***Главно-уполномоченному Управления Красного Креста в г. Киев
От Таращанского уездного предводителя дворянства****15 августа 1914 г.**

Главноуправляющий по делам наследников графа В. А. Браницкого Витольд Болеславович Ганицкий письмом от 29 июля сего года просит меня оказать содействие в скорейшем исходатайствовании удостоверения Красного Креста на право призрения раненых, для чего верительницами его предложено заготовить для раненых Российской армии в настоящую войну 25 кроватей с полным содержанием, всей медицинской помощью, медикаментами и перевязочными средствами, а именно:

1. Во владельческой больнице в м. Ставище Таращанского уезда 10 кроватей;
2. Заводской больнице при с. Езерной Васильковского уезда 5 кроватей;
3. Заводской больнице при с. Синяве 5 кроватей;
4. Заводской больнице при с. Сосновке Могилевского уезда Подольской губернии 5 кроватей.

При чем попечительство над ранеными принимает на себя Ее сиятельство графиня Юлия Альфредовна Браницкая.

* Складено на підставі: ЦДІАУК, ф. 719, оп. 1, Спр. 44. Переписка с уполномоченным Российского Общества Красного Креста по Радомисльскому, Каневскому и других уездах Киевской губернии об открытии частных заведений РОКК, транспортировании больных и раненых воинов и по другим вопросам (26 сентября 1914 – 1 сентября 1916 гг.), арк.

Додаток С*

Опис шпиталю графині О. Бобринської

Милостивый государь, Алексей Алексеевич.

Чсть имею доложить Вашему превосходительству, что 6 мая сего года Ее императорское величество государыня императрица Мария Федоровна изволила лично выразить графине Елене Петровне Бобринской свое соглашение на переименование лазарета графини Елены Петровны Бобринской в м. Смеле именем Ее Величества.

Хирургический лазарет на 100 кроватей для тяжелораненых нижних чинов открыт графиней Еленой Петровной Бобринской в м. Смеле 20 августа 1914 г. Лазарет оборудован и содержится на средства графини Елены Петровны Бобринской. Медицинский персонал, кроме старшего врача, работающего безвозмездно, получает жалование от РОКК. Медицинский персонал состоит из старшего врача, двух ординаторов, двух студентов-медиков, девяти сестер милосердия, включая суда старшую сестру графиню Елену Петровну Бобринскую.

Под лазарет занято капитально отремонтированное здание одноклассного училища при Смелянском рафинадном заводе графов Бобринских. В здании имеется 12 комнат, включая сюда и обширный вестибюль. 7 из этих комнат выходят в широкий светлый коридор, выходящий 8 большими окнами на юг. Во всех помещениях хорошая вентиляция. Все кровати лазарета снабжены тюфяками из морской травы и имеют две подушки: одну из морской травы и другую – пуховую. Теплые одеяла заключены в двусторонние полотняные пододеяльники (конверты).

* Складено на підставі: ЦДІАУК, ф. 719, оп. 1, спр.44. Переписка с уполномоченным Российского Общества Красного Креста по Радомисльскому, Каневскому и других уездах Киевской губернии об открытии частных заведений РОКК, транспортировании больных и раненых воинов и по другим вопросам (26.09.1914 – 01.09.1916), арк. 440-441.

Раненые в палатах размещаются по роду ранений. Палаты для раненых выходят все в широкий светлый коридор, в одной палате имеется 42 кровати, в одной – 6, в двух по 26 кроватей. Палата № 4 на 6 кроватей служит изоляционной, как для больных в очень тяжелом состоянии, так для подозрительных на инфекции. В лазарете устроена чистая операционная, снабженная водопроводом и приспособлением для получения в умывальнике стерильной воды. При операционной инструментарий. Для сжигания повязок устроен камин. Для производства перевязок устроена большая перевязочная. При ней отдельный инструментарий., стерилизатор и автоклав. Кроме того, в лазарете имеется комната для дежурного врача, бельевая, два ватерклозета и ванная.

Прием, мойка и переодевание раненых производится в специально устроенном во дворе помещении, рядом с этим помещением устроено другое для раздачи пищи, приносимой сюда из находящейся во дворе кухни; оба эти помещения соединены с главным зданием коридором. В лазарете вдоль коридора по южной стене устроена открытая веранда, летом здесь подвергаются солнечному лечению (гелиотерапия) раненые, располагающиеся на особых кушетках. Предполагается устроить в скором времени рентгеновский кабинет. Во дворе, кроме кухни, прачечной и помещения для прислуги, имеется часовня-покойницкая.

Додаток Т***Отчет по лазаретам, подведомственным Уполномоченному РОКК по
Таращанскому уезду за время с начала открытия таковых по 1 сентября
1915 г.**

Ставищанский лазарет, организованный наследниками графа В. А. Браницкого на 30 кроватей содержится исключительно на средства организаторов. Ставищанский лазарет помещен в нововыстроенном графом Браницким каменном здании с электрическим освещением, водопроводом, канализацией, центральным отоплением, вентиляцией и проч. оборудован по всем правилам медицины и гигиены. По своему оборудованию одно из самых лучших лечебных заведений в уезде; больные и раненые размещены отдельно и при этом без скупчености, продовольствуются в широком размере, по форме, принятой в клиниках:

В 7 часов утра чай с булкой или хлебом, 8 часов молоко, 12 часов обед из супа или щей, мясного блюда с гарниром, 5 часов вечера чай, молоко с булкой или хлебом и в 7 часов ужин из одного блюда: суп молочный с кашей, клецки, пироги, кислое молоко с картофелем и проч., при чем пища выдается самая свежая.

* Складено на підставі: ЦДІАУК, ф. 719, оп. 1, спр. 90. Отчеты заведующего медицинской частью Управления, уполномоченных РОКК по Таращанскому, Уманскому и др. уездах Киевской губернии о работе заведений РОКК на 1 сентября 1915 г. и материалы к ним (15 ноября – 8 декабря 1915 г.), арк. 2-3.

Додаток У*

Таблиця 4

**Порівняльна характеристика роботи за місяць шпиталю
Браницьких та «1-го Кауфманівського» шпиталю в м. Біла Церква**

	Шпиталь Браницьких	Шпиталь «1-й Кауфманівський»
Кількість ліжок	52	280
Кількість пацієнтів	764	971
Кількість легко поранених	532	805
Кількість важко поранених	122	166
Амбулаторні хворі	110	-
Легкі операції	148	266
Складні операції	43	88
Смертельних випадків	6	21

* Таблиця складена на підставі: ЦДІАУК, ф. 719, оп. 1, спр.44. Переписка с уполномоченным Российского Общества Красного Креста по Радомисльскому, Каневскому и других уездах Киевской губернии об открытии частных заведений РОКК, транспортировании больных и раненых воинов и по другим вопросам (26.09.1914 – 01.09.1916), арк. 346.

Додаток Ф*

Таблиця 5

Видатки на утримання Смілянського шпиталю графині

О. Бобринської за 21.08.1914 – 01.09.1915 рр.

Категорія видатків	Сума, руб.
Переобладнання приміщення, ремонт	235 905
Заробітна плата, подарунки	375 385
Опалення, водопостачання та електрика	100 958
Обладнання шпиталю медичним і господарським інвентарем	981 163
Медикаменти, перев'язочні та інші аптечні матеріали	1 039 383
Харчування пацієнтів, персоналу та прислуги	1 155 022
Прання білизни	44 459
Разом за рік	3 932 275

* Таблиця складена на підставі: ЦДІАУК, ф. 719, оп.1, спр. 90. Отчеты заведующего медицинской частью Управления, уполномоченных РОКК по Тарашанскому, Уманскому и др. уездах Киевской губернии о работе заведений РОКК на 1 сентября 1915 г. и материалы к ним (15 ноября – 8 декабря 1915 г.), арк. 66.

Додаток III*

Таблиця 6

Список стаціонарних лікувальних закладів для хворих і поранених військових, організованих на пожертви представників дворянства, які діяли під прапором Червоного Хреста у Волинській губернії у різний час в роки Першої світової війни

Організатор	Розташування	Період роботи	Кількість ліжок
Н. І. Оржевська	м. Житомир		50
Спадкоємці Ф. Терещенко	с. Коровинець Житомирського повіту		50
Ф. Ф. Терещенко	с. Червоне Житомирського повіту	4.10.1914	40
Граф Потоцький	с. Антоніна Старокостянтинівського повіту	27.11.1914	30
Терещенки	с. Андрушівка Житомирського повіту	16.08.1914	20
Н. І. Оржевська	м. Житомир	26.11.1914 / 14.12.1917	10

* Таблиця складена на підставі: ЦДІАУК, ф. 719, оп. 1, спр. 1366. Список госпиталей и лазаретов Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской и др. губерниях (не ранее 4 февраля 1918 г.), арк. 15 – 18.

Додаток Щ*

Таблиця 7

Список стаціонарних лікувальних закладів для хворих і поранених військових, організованих на пожертви представників дворянства, які діяли під прапором Червоного Хреста у Подільській губернії у різний час в роки Першої світової війни

Організатор, фінансування	Розташування	Період роботи	Кількість ліжок
1. М. М. Можайський надав ВЗС помістя	с. Вороновиця Брацлавського повіту		120
2. Княгиня Щербатова спільно з земством	м. Немирів Брацлавського повіту		50
3. Граф Ф. К. Потоцький	м. Печара Брацлавського повіту		50
4. Барон Мейдель і ВЗС	м. Проскурів		30
5. К. І. Ярошинський	с. Гнивань Вінницького повіту	15.09.1914 / 1.12.1917	25
6. А. Н. Львова та ВЗС	с. Чернятин Литинського повіту	01.09.1914	25
7. Журавський	помістя Вишневчик Кам'янецького повіту		15
8. Журавський	м. Маків Кам'янецького повіту		15

* Таблиця складена на підставі: ЦДІАУК, ф. 719, оп. 1, спр. 1366. Список госпиталей и лазаретов Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской и др. губерниях (не ранее 4 февраля 1918 г.), арк. 19 – 22.

Додаток Ю*

Таблиця 8

**Список стаціонарних лікувальних закладів для хворих і поранених
військових, організованих на пожертви представників дворянства, які
діяли під прапором Червоного Хреста у Полтавській губернії у різний час в
роки Першої світової війни**

Організатор, фінансування	Розташування	Період роботи	Кількість ліжок
1. Дворянське зібрання і ВЗС	м. Полтава		100
2. О. К. Панайотов	с. Обознівка Кременчуцького повіту	23.09.1914	80
3. О. Г. Саксен- Альтенбурська і герцог Макленбург- Стрілецький	м. Карлівка Костянтиноградського повіту	01.09.1914	50
4. Дамський комітет і РТЧХ	м. Полтава	01.06.1915	40
5. Князь В. П. Кочубей і субсидії РТЧХ	м. Полтава	25.08.1914	30
6. Князь В. П. Кочубей	м. Прилуки	11.11.1914 /10.06.1917	20
7. Графиня А. Д. Капніст	Помістя Болбасівка Хорольського повіту		20

* Таблиця складена на підставі: ЦДІАУК, ф. 719, оп. 1, спр. 1366. Список госпиталей и лазаретов Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской и др. губерниях (не ранее 4 февраля 1918 г.), арк. 22 – 30.

8. Князь Н. А. Кочубей	с. Веселий Поділ Хорольського повіту	06.10.1914	20
9. В. Колачевська	с. Семимогили Кременчуцького повіту	07.09.1914 / 1.10.1916	15
10. Граф Ламздорф і Гурток трудової допомоги	с. Секеринці Прилуцького повіту		15
11. О. С. Рахманова	с. Вейхсбахівка Лубенського повіту		10
12. Поміщики Маслянникові	с. Рудівка Лубенського повіту		10
13. О. Мусинь-Пушкіна	м. Срібне Прилуцького повіту		10
14. С. М. Забелло і Учительське товариство	м. Лубни	1914 / 1.06.1917	

Додаток Я*

Таблиця 9

**Список стаціонарних лікувальних закладів для хворих і поранених
військових, організованих на пожертви представників дворянства, які
діяли під прапором Червоного Хреста у Чернігівській губернії у різний час
в роки Першої світової війни**

Організатор, фінансування	Розташування	Період роботи	Кількість ліжок
1. Терещенко	Михайлівський хутір Глухівського повіту	27.11.1914	25
2. Неплюєві та Трудове братство	м. Ямпіль Глухівського повіту	04.09.1914	20
3. Графи Милорадовичі	м. Любич Городянського повіту		20
4. Дамський комітет	м. Городня Городянського повіту		14

* Таблиця складена на підставі: ЦДІАУК, ф. 719, оп. 1, спр. 1366. Список госпиталей и лазаретов Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской и др. губерниях (не ранее 4 февраля 1918 г.), арк. 30 – 33.